

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૪૭માં ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે અમદાવાદમાં પ્રથમ ‘ઇતિહાસ-સંમેલન’ યોજાયું, જેને તેને ધાર્યા કરતાં વધુ સફળતા મળી આ સંમેલનની કાર્યવહી, પ્રેસની અગવડ તથા ઠાગળના કવોટાને કારણે જલદી પ્રકટ નથી થઈ શકી આથી કાર્યવહીનો ખીન્ને વિભાગ જેમાં, ‘ઇતિહાસ-સંમેલન’ પ્રસંગે આવેલા અને સ્વીકારાયેલા નિર્ણયો છે, તેને પ્રકટ કરવાનું યોગ્ય લાગવાથી, એ જોગણીસ નિર્ણયોનો સંગ્રહ પ્રકટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

ઇતિહાસ-સંમેલન પ્રસંગેનાં માનનીય પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ વગેરેનાં પ્રવચનો; ‘ઇતિહાસ-પ્રદર્શન,’ ‘ઐતિહાસિક નવલકથા’ ઉપરની ચર્ચા તથા ‘શિક્ષક સંમેલન’નાં વ્યાખ્યાનો વગેરે સાથેની સંપૂર્ણ કાર્યવહી તૈયાર થઈ રહી છે, જે પ્રકટ થતાં હલ્તુ છએક મહિના નીકળી જવા સંભવ છે.

આ નિર્ણયો ‘ગુજરાત’ વિશેની કેટલીક ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે, એટલે અમારા નમ્ર મંતવ્ય મુજબ ‘ગુજરાત’ના અભ્યાસીને એ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

જે જે વિદ્વાન ઇંધુઓએ આ નિર્ણયો ‘ઇતિહાસ-સંમેલન’ના પ્રસંગે મોકલી આપ્યા હતા તે સૌનો સાહિત્ય સભા તરફથી અમે આભાર માનીએ છીએ.

૧)

દીવાનજીની હવેલી

સાંઝી ગેરી

અમદાવાદ

તા ૧-૧૧-૪૮

ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન

કેશવરામ કારીરામ શાસ્ત્રી

ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

મત્રીઓ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા : અમદાવાદ

અ નુ ક મ લિ ળા

૧. ગુજરાત રાજદની વ્યુત્પત્તિ
૨. 'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ
- ૩ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં
'ગુજરાત'ના ઉત્ત્તેજો
૪. રૂપનાની સૃષ્ટિ અને ઇતિ-
હાસની ઇષ્ટિ
૫. પશ્ચિમી ક્ષત્રપો
૬ મુઅનઝ્વાજે વજ્રવેલુ ગુજરાત
૭. વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ
૮. ગાળામાં ભદ્રારિમનું પ્રાચીન
મંદિર અને ચિલાલેજો
૯. ઇતિહાસ-લેખન
૧૦. સમ્રાટ કુમારપાલકી વહન
દેવલલેખી (?)
- ૧૧ ગુજરાતની મનોદગ્ધ પ્રતિમા
- ૧૨ An unidentified ચાલુક્ય
conquest of Gujarat
in Tenth Century
- ૧૩ ચૌદમી સદીનો રાજમાર્ગ
૧૪. પુસ્તકપ્રચલિતઓમાં ઐતિ-
હાસિક વિધાનો
- ૧૫ ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાઓ ને
તેમનો જમાનો
- ૧૬ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર આલમોદા
મથકના ગુજરાતના નિવેદી
- ૧૭ Gujarati Magnates in
Early Bombay
- ૧૮ ગુજરાતના મહેલ-તુલર
- ૧૯ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કચ્છનું
સ્થાન
- ૨૦ કેટલાક દ્વંતવિખિત દારૂની મથો
- ૫ કિત બેચગદાસ જીવગજ દોશી ૧
શ્રી કેશવગમ દાશીરામ શાઓ ૧૯
- શ્રી ભોગીલાલ જ સાહેસરા ૨૫
- શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ૪૨
શ્રી ડાહગરાય ગગીલદાસ માંડ ૪૫
શ્રી હરિપ્રસાદ વ. શાઓ ૬૭
શ્રી ભોગીલાલ જ સાહેસરા ૮૧
- શ્રી નિર્ભયગમ ધનેશ્વર દિવેદી ૧૦૭
શ્રી ગમલાલ ચુનીલાલ મોદી ૧૬
- શ્રી દશગ્ધ શર્મા ૧૨૬
૫ કિત લાલચદ ભગવાનદાસ ૧૧૦
- ડૉ બી એ સાહેટોર ૧૩૬
શ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ ૧૫૮
- શ્રી રંગનાથ ભાઈશંકર દવે ૧૫૩
- શાઓ સૈયદ મુરુદ્દીન દુસેન ૧૬૦
- ડૉ હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ ૧૭૬
- ડૉ બી એ સાહેટોર ૧૭૯
ડૉ ઝહિરુદ્દીન મદની ૧૮૩
શ્રી રામસિદહ ગગીલ ૧૯૬
- દીવાનજલાલદુર દુબ્બલાલ
મોદનલાલ ઝવેરી ૨૨૮

‘ગુજરાત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

[અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી]

આ નાના નિબંધમાં ‘ગુજરાત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા કરવાનો વિચાર છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સંચાલનથી આપણા નગરમાં ગુજરાત-ઇતિહાસ સંમેલન ભરાયું છે તે પ્રસંગે આ નિબંધ રજૂ થાય છે. ઇતિહાસસંમેલનના પ્રસંગે જો પર ‘ઇતિહાસ’ની વાત કરવાને બદલે આ વળી વ્યુત્પત્તિની પર ક્યાં આવી? એ ચંકા થવાનો સંભવ છે. તેથી એ શંકાના નિરાસ માટે ‘વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસશાસ્ત્ર વચ્ચે ક્યા પ્રકારનો સંબંધ છે?’ ‘એ બન્ને શાસ્ત્રો એકબીજા પર-પર કેવાં એકત્રીત છે અને એકબીજા ઉપર કેવાં નિર્ભર છે?’ તથા ‘ઇતિહાસિક ગ્રામાણિક હકીકતો વ્યુત્પત્તિના ખરા ઉદ્દેશ સિવાય સ્પષ્ટ મર્મ શકની નથી’ એ બંન્ને ઉદ્દાહરણ માધે બતાવવા અલ્પ પ્રયાસ કરવાનું હચિત સમજું છું.

આપણે ત્યાંની ઔરાંગઘટાપ્રભુઓની જગજાયા નીચે ચાલતી શિક્ષણ-પ્રણાલી એટલી બધી વિચિત્ર છે કે શિક્ષણમાં નિત્ય પ્રતિ શીખવાતા બ્રજોજ, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો એકબીજા અન્યોન્ય કેટલા બધા શાક સંબંધવાળા છે એવો ખ્યાલ આપણા મન ઉપર ભાગ્યેજ આવે છે. નાટકના મહત્ત્વ ઉપર એક વેગ ભજવાઈ ગયા પછી જેમ બીજાં વેદ આવે છે અને તે એ વેગ વચ્ચે સંબંધ શોધવાનું પ્રમોદપરાયણ પ્રેક્ષકોને ગમતું નથી તેમ બ્રજોજનો અધ્યાપક બ્રજોજ શીખવી જાય અને ત્યાર પછી ઇતિહાસનો પડિન ઇતિહાસ ભણાવી જાય, એ બે વિષયો વચ્ચે કેટલો બધો વિરોધ સંબંધ છે એ શોધવાનું આપણા વિદ્યાર્થીયણ (??) જાતોને મુદ્ધ ગમતું નથી. બ્રજોજ કે ઇતિહાસના શીખનાર કોઈ પણ ભાઈ જાહેનને એ બન્ને વિષયોને બજવાના

આ મિથિતિ આનંદ અને આપણા દેશનાં હિતોમા સદ્વિદ્યા પ્રચરે એ
 આર્થ પુ નાધીને અનેક વિચારો અને આગમો કયાં પાટી 'પાવાની
 રૂપરૂપી' માટે ચોક્કસ ધરેલી, પરંતુ કમનગીએ આપણે તે ચોક્કસનાને
 અપહારી ૧ સદ્યા એ 'પાણીને સમજાવવા માટે એક '૩' ના સર્પ
 પાડી, પા. પેશિન કમોગ મોટા પ્રતિષ્ઠિત વિના જ મુદ્રિત અને નવીન
 અભ્યાસક્રમ, વિદ્યાર્થી એ એ વિશે કેટલું બહુ જ્ઞાન આપી ને એ આપણા
 દેશમા '૨' કયા કયા નીપજે કી એ પ્રતના ઉત્તરમાં બગોળને લગતી
 ઘણી માહિતી સમાર્થ જાય '૩' ની વિવિધ જાતો, તેના સુપદો, ૧,
 બીજાકે કપાશિયા ઉર ચનારી '૨' ના ઉપમા આપતા સુવીની બરી
 ક્રિયાઓ, '૩' નું કપડું જાનતા સુધીની '૩' ઉર ચનારી બધી પ્રતિયા
 ઓ, આ બધી હકીકતો વિવેચન કરતા તેમાં વિજ્ઞાન, ખેતીની માહિતી
 અને વસ્તુઓની બધી હકીકતો આરી જાય કે એ જ પ્રમાણે ના
 ઉત્પાદો, ૩નું વસ્ત્ર વણનાગઓ વસ્ત્રને ગળનાગ, હાંપનાગ, વાનાગ,
 સીવનારો, તુણનારો નો બધા રૂપરીકરણ કરતા આમજનતા, ખે.
 કરનાગ, વસ્ત્રનો ઉદ્યોગ અને ગાદમમ વગેરે કામો અને તેના સાધનો
 તથા તે સાધનોની ઉત્પત્તિ વગેરેને લગતી ધ. ૧ ઉપયોગી માહિતી પરી

એટલા જ જોતપોત છે તે આ નીચેનાં નવાં અને પ્રાચીન ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવું સુકર થઈ પડશે નવાં ઉદાહરણ—

આપણામાંના ઘણા ગૃહસ્થો ખોતાના નામની સાથે ‘દિવેટિયા, મુનિ, ઝવેરી, મુનશી, સર્વા, નેદુરુ અને ગાંધી વગેરે એવાં અનેક ઉપનામો લગાડે છે અને તે ઉપનામો દ્વારા તેઓ જોળખાય છે.

શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા, હરસિદ્ધલાઈ દિવેટિયા વગેરે ગૃહસ્થોની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ જોતાં એમનાં નામની સાથે જોડાયેલો ‘દિવેટિયા’ શબ્દ વિવશણ લાગે એવો નથી ? પ્રા० દીવવટ્ટિ—અં० દીપવર્તિ—મુ० દીવેટ એટલે દીવાની વાટ. જેમનો વ્યવસાય ‘દીવાની વાટ’ સાથે ગમે તે રીતે સંબંધ ધરાવતો હોય તેઓની જ્યાંતિ ‘દિવેટિયા’ ઉપનામથી સૂચિત થાય છે. આ ઉપનામથી એમ કહિત થાય છે કે જેમના પૂર્વજો દીવાની વાટને લખતો કાઈ પણ પ્રકારનો વ્યવસાય કરતા હતા તેમના વારસો વર્તમાનમાં તેવો વ્યવસાય નથી કરતા છતાં પૂર્વજોને મળેલા વ્યાવસાયિક ઉપનામ દ્વારા આજે પણ જોળખાય છે.

રૂપે હતા, પરંતુ પછીથી તેમને જન મુનિપણનો ભાગ દુરુદ લાગ્યો અને મુનિરેશમાં મગ્ન નિષ્કપટ જીવન જીવતું કંકણ જણાવતું એટલે એમણે એ જોખને તત્ત્વ દીધો અને આપણી વચ્ચે એક વિદ્યાપ્રેમી તરીકે આવીને રહ્યા. એટલે તેઓ વર્તમાનમાં 'નૅનમનિ' નથી રહ્યા છતાં પેલું 'મનિ' નું ઉપનામ તેમને ઊંડી સંકયુ નથી.

આપણી સાહિત્યપરિચક્તા એક વખતના સુનધાર શ્રી દુર્જીવાય લાઈતું ઉપનામ 'જવેરી' છે તેઓએ જીવનમાં કોઈ પણ વખત જવેગત નો વ્યવસાય ભાગે-જ ક્યો હોય, છતાં તેમના પૂર્વજોનો મોટો જનેગતનો વ્યવસાય હોય તેથી આજે તેઓ જવેગતનો વ્યવસાય નથી કરતા છતાં પૂર્વજોની પૂજા ઉપર 'જવેરી' ઉપનામથી પોતાને ઓળખાવે છે.

સાહિત્યગતિક અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યમંદના જનક શ્રી દુર્જીવાય લાઈતું ઉપનામ 'મુનશી' છે મને 'મુનશી' એવો અગ્રણી શબ્દ છે જેનો મૂળ અર્થ લેખક-તદિયો થાય છે અર્થાત્ જેઓ કશા મૌલિક ન લખતા હોય પરંતુ ઉતાગ કરી આપતા હોય વા અગ્રજો વગેરે લખી આપતા હોય તેઓ ખરી રીતે 'મુનશી' કહેવાય. આપણા મુનશી-કાયદા શાસ્ત્રી છે અને વિશિષ્ટ જાલિના સાહિત્યકાર છે એટલે એઓ લેખક તો જરૂર છે પરંતુ લલિયા તો નથી જ, પરંતુ તેમના પૂર્વજો 'મુનશી' નો ધધો કરતા હોય તેથી આજે શ્રી દુર્જીવાલલાઈ મૌલિક પ્રતિભાવાળા લેખક-સર્જક છે છતાં પૂર્વજોના પ્રતાપને લીધે 'મુનશી' ઉપનામને સાચી રહ્યા છે અને એમના સમાન વ્યવસાયવાળા ખીન્ન મુનશીઓ વિશે પણ આ જ ન્યાય સમજાવે.

કેટલાક જોકે અને ખીન્ન આધુનિક વિદ્યાનવિદ્યાના ધુરધરે આજે પોતાના નામની સાથે 'સર્ગ્યા' ઉપનામને જોડે છે પ્રા. સૌરહિન્દ-અ. સૌરહિન્દ એટલે મુગબિ-મુગધી-તેન અત્તર વગેરેને વેચનારા તે સર્ગ્યા કથા આ 'સર્ગ્યા' ઉપનામનો ભાવ અને વ્યાવર્તમાનમાં 'સર્ગ્યા' ઉપનામથી ઓળખાતા જોકે વગેરે પરંતુ વર્તમાન 'સર્ગ્યા' ઉપનામવાળા નૃદ-અના પૂર્વજો જરૂર મુગધી તેજ અત્તર વગેરેનો વ્યવસાય કરતા હોય અને તેમણે વ્યવસાયમાં નામના પણ સારી મેળવી હોય, એટલે હાલમાં જેઓ મુગધી તે વગેરેને નથી વેચતા છતાં તેઓ તેમના પૂર્વજોના વ્યવસાય ઉપરથી મેળવેના 'સર્ગ્યા' ઉપનામને પાતાના નામની સાથે સંયોજિત કરે તો એમાં ખોટું શું છે.

આપણા ગાંધીના કોડીના નાયક શ્રી જવાહરલાલજી એક વાર પ્રયાગ-

માં “આનંદલાવન” નામના મહાકથમાં રહેનોરા હતા છતાંય તેમના પૂર્વજે-કાઈ નહેર પાસે રહેલા હતા અને તેથી તેમની ખ્યાતિ ‘નેહરુ’ તરીકેની થયેલી એટલે પોતાના પૂર્વજોની સ્મૃતિસ્વયંક ‘નેહરુ’ સંજ્ઞા-ઉપનામથી જવાહરલાલજી પોતાના નામની સાથે લગાડી રહ્યા છે.

પ્રા. ગાંધિજી-સં. ગાંધિજી-શુ. ગાંધી. ગંધ એટલે ગંધવાળા કરિયાણાં વસાણાં ઓસડિયાં વગેરેને વેચનાર તે ‘ગાંધી’ કહેવાય. આપણા રાષ્ટ્રના પ્રાણરૂપ મહાત્માજી પોતાની પાછળ ‘ગાંધી’ ઉપનામ લગાડી રહ્યા છે. પોતે કાઈ પ્રકારનું કરિયાણું વગેરે વેચતા નથી છતાં તેમની જૂની કાઈ પેઢીના લોકોએ કરેલા કરિયાણાના વ્યવસાયને લીધે તેમના પૂર્વજોએ ‘ગાંધી’ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવેલી તે આજે પણ એક સન્મનિહ્ત મહાપુરુષ તે ખ્યાતિની મર્યાદા પ્રમાણે પોતાના નામની પાછળ ‘ગાંધી’ ઉપનામ લેતો રહ્યા છે. આ રીતે શબ્દોની શુનંપત્તિ અને સમજ મેળવ્યા વિના તે તે પુરુષોનો વા પ્રગ્નનો વા રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસલેખક વા ઇતિહાસ-શોધક એમના વિશે સાગી હકીકત સી રીતે લખી શકે ?

એ જ પ્રકારનું એક પ્રાચીન ઉદાહરણ :

આપણે કહીએ છીએ કે ભારતવર્ષ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને તેથી તેમાં ‘ગોમતિ’નું સંવિશેષ મહત્ત્વ છે. આ એક ખરો ઐતિહાસિક સુદો છે. જૂના ગોપૂજકોની અતિથયોક્તિભરી વાર્તાઓ આ સાગી હકીકતને નેટલી દંડ રીતે સિદ્ધ કરી શકશે તેના કરતાં વધારે પ્રામાણિક રીતે ‘ગો’ શબ્દ અને તે શબ્દ દ્વારા નીપજેલા બીજ અનેક શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિ અને સંમ-જૂતીનું જ્ઞાન એ હકીકતને પુરવાર કરી શકે એમ છે,

૧ આપણી ભાષામાં ‘ગાઉ’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પ્રા. ગમ્બુજ-સં. ગમ્બૂત અને શુ. ગાઉ; એ ત્રણે શબ્દો અરસપરસ મળતા છે. ગમ્બૂત માં ગોમ્બૂત એમ એ શબ્દો છે. ચૂત શબ્દનો તેના મૂળ ધાતુ પ્રમાણેનો અર્થ ‘મિથ્ર યતુ’-મેળા યતુ’ થાય છે એટલે ગામથી એટલે અંતર દૂર જઈને ગાયો ભેગી થઈને બેઠાની હરો કે ચરની હરો તેટલા અંતર-દૂર-ભાગનું નામ આપણા પૂર્વજોએ મચ્છુનિ પાડ્યું. જગમથી લમલમ બે હમ્મર દંડ જેટલા

૪. હેમચંદ્ર પોતાના જ્ઞાનમાં ‘ગામ’ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં એમ લખે છે કે, ન્યાં કંક લોકો-જટ લોકો-રહેતા હોય તે ગામ-ગામ. આ તેમના સમયની ગામની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે. પરંતુ બીજે એક સ્થળે એક પ્રાચીન સુક્ત આપીને હેમચંદ્ર ગામને ગામ સાથે સરખાવે છે અને પટ્ટનું-નગરને-રાવણ સાથે સરખાવે છે. “નેહરુ ઇતર રાવણ-રામદ તેવડુ ઇતર પટ્ટન-ગામદ” 1611100.

અંતરે જઈને જાગે મેસની દરો કે ચર્મા પડી ભેરી બેઠી વાગોળની દરો
 'એ દરોકત આ 'મચ્છન' મચ્છની બુત્પતિ સૂચવે છે. મચ્છમંદ્રાશદ્ધારે બે
 દોશને 'મચ્છનિ' કહે છે ત્યારે આં હેમચંદ્ર 'ચાર દાયનો એક દેહ
 અને એવા બે દામર દંદનો એક દંશ' એવા અર્થમાં 'મચ્છત' અને
 બે દોશ માટે 'મચ્છત' તથા 'મચ્છતિ' એમ બન્ને શબ્દને નોંધે છે.

૨. જોખ કે જોખસો, એ બન્ને શબ્દો આપણને પરિચિત છે. પ્રા
 મચ્છન-અ. ઇગ્વાહ અને પ્ર-ગુત જોખ વા જોખસો એ, બંધા શબ્દો એક
 સરૂપા છે અને સમાન ભાવના વાહક છે. જેનો ઘાટ ગાયની આંખ
 જેવો દોષ તેનું નામ મોક્ષમહ-જોખ કે જોખસો વા જોખ આપણે ત્યા
 નમદોમાં તો વીજળી આનો પડી છે પરંતુ ત્યાં તે આડી પડી નથી ત્યા
 કીવો મૂકવા માટે મરજીના સારું જોખસા કે જોખની ગચના આવે પછી
 આવે છે. 'જોખ'નો એક બીજો અર્થ વાતાયન-વાગારી-પણ આવે છે-હવા
 આવના મટિ જે માટા ઝડપા કે જળિયા મખવામા આવે છે તેમને પણ
 જોખ વા જોખ-મવાસ-કંડુનામા આવે છે.

૩. જોક્ષ્ણ અગ્રી અને દચ્ચી આવળી પહોળી કરતા જે માપ આવ
 તેનું નામ પ્રાં વિદલિય-સાંન્નિવત્તિ-ગ્રાં પેત એ જ ગીતે અગ્રી અને
 અનામિકા અગ્રી પહોળી કરતા જે માપ આવે તેનું નામ પ્રાં જોક્ષ્ણ
 જોક્ષ્ણ-અં જોક્ષ્ણ. અગ્રી અને અનામિકા પહોળી કરતા તેના પાદ
 'ગાયના કાન' જેવો માપ છે માટે તે માપ સારું 'જોક્ષ્ણ' શબ્દ યોગ્ય
 છે. ભાસમાં આને મળતો નામ દરો, પરંતુ અને તેની અંતિ રહી નથી.

પ્રાર્થ શબ્દ રહ્યો જણાતો નથી અને ‘રહ્યો’ હોય તો કદાચ ગરવીર શીલો કે મેરો કે કાળિયોની ગામલાપામાં હોય. મંભવ છે કે ધનુષની દોરી ગાપના આંતરગંધારી બનતી હોય ‘માટે જ આપણા વીર પૂર્વજો’ તરફથી તેનું નામ ગમ્યા રાખવામાં આવ્યું હોય. ૩ પીંજવાની પીંજણમાં જે લોખંડી ફેરી હોય તે તે પશુનાં આંતરગંધારી બને છે એ વાત જાણીતી છે એ જ જાતની ગાયનાં આંતરગંધારી બનેલી ધનુષની દોરીનું નામ ગમ્યા છે.

૫ ધોહો બધારે મૂર્ચના પ્રકોશ આવ્યો ન હોય અને બળભાંખડા જેવું હોય તે સમય માટે તળપની લાપામાં ‘ધોહો’ શબ્દ છે. પ્રા. ગોસ, મોસંગ-મ. ૦ જોગ, ૧૦ મોતર્ગ, ૧૦ ધોહો એ બધા શબ્દો સમાન અર્થના છે અને ગોસ તથા ધોહો એ જે જગદો તો તદ્દન મળતા છે. જે સમયે વાડામાંથી ગાયોને છોડવામાં આવે છે તે સમયનું નામ એટલે પ્રોતઃકાળનું નામ ગોસ કે મોસંગ છે. આજકાલ આપણા લોકો જેને માટે પહર શબ્દ વાપરે છે તે જ અર્થ ઉક્ત પ્રાકૃત ચંદ્રુત અને લાપાને ‘ધોહો’ શબ્દ સૂચવે છે. મોસંગ તથા મોસંગ, સર્ગ એટલે વિચર્જન. જે સમયે ગાયો ચરવા માટે વિચર્જિત થતી હોય તે સમયનું યથાર્થ નામ મોસંગ. ગોસ વા ધોહો એ શબ્દો ૧૧ દેશ છે એટલે અતિઆચીન છે તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકે એવું નથી. પરંતુ શબ્દશ્રુતિ એવું તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ગોસ અને ધોહો એ બંને શબ્દો પરસ્પર તદ્દન મળતા છે.

૬ મોટ-મોત્ત એટલે ગાયોનું સ્થાન. ‘મોટ’ એક સ્વતંત્ર જ નામ છે, તેનો પ્રધાન અર્થ ગાયોનું સ્થાનક છે. હતાં ૧૨ પાણિનિતો વાર્તિકકાર અને ત્યારપછીના બધા ૧૩ વ્યાકરણો એ ૧૪ મોટ શબ્દને માત્ર ‘સ્થાન’ અર્થમાં જ વાપરવા લાગ્યા છે અને તેને સ્વતંત્ર નામને બદલે નામથી પુષ્પગતો એક અર્થ ગણવા લાગ્યા છે. તેઓ કહે છે કે મોનોટમ-ગાયોનું સ્થાનક. મોટીમોટમ-મોટીનું સ્થાનક. અષ્ટમોટમ-પોઠાઓનું સ્થાનક.

૯ જુઓ અભિધાનચિંતા. કા. ૨ મ્થો. ૫૩.

૧૦ જુઓ અમર. કાવચ્ચ કા. ૧ મ્થો. ૩.

૧૧ જુઓ દેશી શબ્દ સૂચક વર્ગ-૨ નાથા ૬૬.

૧૨ જુઓ પાણિનિ ૫-૨-૨૬ નું વાર્તિક.

૧૩ જુઓ દેમચ્ચ ૭-૧-૧૩૩.

૧૪ આ ‘મોટ’ શબ્દને મળતા અને તેના મૂળ અર્થને અનુસરનારા શુદ્ધરાતી લાપામાં અનેક શબ્દો છે : મોટી, મોટી, મોડ, મોટી, મોટી, મોટી.

૭ ગોચુગ એટલે ગાયત્રી નોટી-એ ગાયો. ગોચુગ=ગોચુગ. ગોચુગનો પ્રધાન અર્થ 'ગાયત્રી નોટ' છે, છતાંય પાણિનિ પછીના ૧૫મ્યા વંચાકરણોએ ગોચુગ એમ બે શબ્દના અર્થ એક બનેલા એક સામાન્યિક 'ગોચુગ' શબ્દને માત્ર 'નોટ-નોટ' અર્થમાં એક અર્થ પ્રત્યયરૂપે વાપરવાની ભ્રામણ દ્રષ્ટ છે. તેઓ કહે છે કે ઉટ્ટગોચુગમ્-ગીટની નોટઃ બદ્ધગોચુગમ્-ધોડાની નોટ ગોચુગમ્-ગાયત્રી નોટ.

૮ વડ્ગવ-'વટમ્ગો' એ રીતે નેતા '૭ ગાયો' નો અર્થ વડગવ શબ્દ સૂચવે છે. અને એ જ તેનો પ્રધાન અર્થ છે છતાં ૧૬પાણિનિ પછીના સર્વ વંચાકરણો વટમ્ગો એ રીતે બે શબ્દના સમાસથી ઉદ્ભવેલા એક અર્થ સામાન્યિક 'વડ્ગવ' શબ્દને માત્ર ૭ અર્થમાં એક અર્થ પ્રત્યય તરીકે વાપરવાની ભૂચના કરે છે અને કહે છે કે સ્તિવડ્ગવમ્-૭ દેખી. અષ્ટવડ્ગવમ્-૭ ધોડા.

૯ ૧૭ગોપુર-ગોપુર. જ્યાં ગાયોને પૂરી ગણવામાં આવે તે ગચળને વા ગાયોને પૂરવાના વાડાના આરણ્યને 'ગોપુર' શબ્દ સૂચવે છે. અને તેનો પ્રધાન અર્થ પણ એ છે, છતાં પછીના આદિત્યમાં માત્ર 'આરણ્ય' અર્થ માટે જ એ 'ગોપુર' શબ્દ વપરાવા લાગ્યો છે. કુર્મગોપુરાણિ, નગરગોપુરાણિ. ૧૮"પુરત્રીઘ્વગોપુરાન્તરે." આખલી ભાષામાં એને મળેલા ટાઈ શબ્દ મને ૧૮મો નદિ, ૫૭૯ દક્ષિણમાં ગરેશ્વરમ્ વગેરે ગચળનાં મંદિરોના જિઆ જિઆ આરણ્ય માટે ગોપુરમ્ શબ્દનો વ્યવહાર દલુ પણ પ્રચલિત છે.

૧૦ 'ગો' શબ્દનો દ્વિતી અપેક્ષાએ પ્રધાન ૧૯અર્થ તો 'ગાય' છે છતાં ૧૬ ૨૦યાદના સમાસથી તે આજ સુધીના અનુત સાહિત્યમાં 'ગો' શબ્દનો એક બીજો 'ગૃધ્રી' અર્થ પણ વાપરો આવે છે. પ્રાચીન લેખાનુ પ્રધાન ધન 'ગાયો' હતું તેને લઈને એ ગો શબ્દ પછીથી ધનમ્ મનાયેલી ૫૧ રીતે-અમીનને-પણ સૂચવવા લાગ્યો તેવો એમ જાણે છે.

૧૫ જુઓ ટિપ્પણ ૧૭ તથા હે. ૭-૧-૧૦૪.

૧૬ જુઓ ટિપ્પણ ૧૭ તથા હે. ૭-૧-૧૦૫

૧૭ જુઓ અમરકોશ ધા. ૭ પુરવર્ગ ૨૧૦ ૧૬ તથા અભિપ્રાનચિતા.

ધા. ૪ ૨૧૦. ૪૭.

૧૮ જુઓ અનુચાર્ય ધા. ૬ ૩ ૨૭૦. ૫૪૫ રીડા.

૧૯ અમરકો. ધા. ૭ વૈશ્યવર્ગ ૨૧૦. ૬૬.

૨૦ યાદનું નિર્દેશ ૫. ૧૪૨ રા-૧૪૨, તથા અમરકોશ વગેરે કોસો.

૧૦ ૨૧ગોપદ-ગો.વદમ્—જો, શબ્દતઃ જે યજ્ઞે ગાયત્રી ખરી પેસી-
જેસી-ગઈ હોય અને તેથી પડેલા ખાડામાં પાણી ભરાયું હોય તે યજ્ઞને
સૂચવે છે, અને પછીથી નાનાં નાનાં ખાજોચિયાંને માટે પણ વપરાયો
છે. ‘હનુમાનને માટે સમુદ્ર, ગોપ્પદ સમાન છે’ એ વાક્યપ્રયોગ ગોપ્પદના
ભાવને બરાબર સ્પષ્ટ કરે છે.

૧૧ ૨૨પુગ્વ-ઉત્તમ પુરુષ, ભગવાન કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર, વા
ભગવાન હુદ્દ વા મંદાત્મા ગાંધીજી માટે ‘નરપુગ્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ સંભ-
વિત છે. ‘નરપુગ્વ’ શબ્દ ભાષામાં પણ મારી રીતે પ્રચલિત છે. પુમ્+ગો
=પુગ્વ. તેનો પ્રધાન અર્થ ટૃપ્ત-ગણદ-છે પરંતુ ગાયત્રી મહત્તાને લઈને
એ પશુવાચક પુંગવ શબ્દ પણ માનવની મહત્તા-ઉત્તમતા બતાવવા પ્રયત્નો
છે અને તે કૃષ્ણ, મહાવીર, હુદ્દ વા ગાંધીજી જેવા અન્યેક પુરુષ માટે
પણ તેમની મહત્તા દર્શાવવા વપરાય છે એ કાંઈ ગાયત્રી ગોષ્ઠી પ્રતિષ્ઠા
આદરણીયતા-ન કહેવાય.

ઉક્ત રીતે ‘ગો’ શબ્દ અને જેમાં ‘ગો’ શબ્દ લાગેલો છે તેવાં
ચોક્કસ જ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, સમજૂતી અને જ્ઞાનરૂપ પ્રયોગ ઉપરથી
એમ નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ પણે કળી સકાય એમ છે
કે પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળ સુધી આપણા ઇતિહાસમાં ‘ગાય’ નું કેટલું
બધું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું એટલીમાં ગોખતિનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે
ખતિના વાચક ‘ગો’ શબ્દે અને તેની સાથે જોડાયેલા બીજા
શબ્દોએ આપણી ભાષા ઉપર પણ કેટલી બધી જીડી અસર નિપજાવી
છે. આપણા ધર, ધ્યાન, હથિયાર, ગાય, સમય, માર્ગ વગેરે બધે રથજે
એક ‘ગો’ શબ્દ જ પોતાનાં કિંગ્ડો દેખાવી રહ્યો છે. વાર્તિકકાર જેવા
ખતિ આલેખો પણ એ ગો પશુની અમરમા આવી ગયા છે અને તદ્દન-
આર પછીના વૈષાદરણો અને કોશકોષો પણ એ પશુની જ પ્રસંશા-
મહત્તા-ગાવા મંડી પડ્યા છે. આ રીતે ઉપર પ્રમાણે જણાવેલાં નવીન
અને પ્રાચીન ઉદાહરણ દ્વારા હવે પાઠકના આત્મિક આનંદને દોરે
કોઈ ખતિનો, પ્રજનો, ગ્રામ્યનો કે બનાવોનો પ્રમાણિત ઇતિહાસ
અમજવા માટે ઇતિહાસકારે વ્યુત્પત્તિગાત્રને ગળે જરૂર જ નોંધવો.
કોઈ ઇતિહાસકાર હવે શખીને એ વ્યુત્પત્તિગાત્રનું સરળ નામ નોંધે

૨૧ અમરકો. તૃતીયપ્રકાશ, નાનાર્થ વર્ગ ૨૩

૨૨ જુઓ અમરકો. તૃતીયપ્રકાશ વિશેષ. વ. ૨૩૦. ૫૬

તો તે ઇતિહાસને બગાડ સફળ ગીતે નહિ બે, રચી શકે. એ ગીતે ઇતિહાસ અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર વચ્ચે કેટલો બધો પ્રગાઠ સબંધ રહેલો છે એ હકીકત પણ ખરૂં દીવા જેવી સૌ દ્રાઈ જાણી શકે એમ છે.

અહીં તો માત્ર નમૂના રૂપે એક 'ગો' શબ્દનાં થોડાંક બે ઉદાહરણો આપ્યા છે. તદ્વપરાંત બીજા પણ 'ગો' શબ્દનાં અને એવા બીજાં દબારો શબ્દનાં ઉદાહરણો શબ્દસંગ્રહમાં બધાં પડ્યાં છે, જેમનું વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરવાથી આપણે મારે તે તે અર્થના પ્રામાણિક વિદ્યુદ ઇતિહાસને મેળવવાનું સુકર મને એમ છે.

દાનપત્ર, સિદ્ધાંતેષ, તામપત્ર, સિક્કાઓના લેખ જે બીજા પ્રબંધો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોમાં સર્વત્ર શબ્દની બે પ્રધાનતા છે. તે તે સાધનોમાં ઉપર્યુક્ત શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ મમજવા આરુ તેમની સાચી પૃથક્કરણ, સમજૂતી અને વ્યુત્પત્તિ જરૂર જણાવા જ નોંધ્યો. એ જાણ્યા વિના શબ્દોનો પ્રામાણિક અર્થ પામવાનો બીજો દ્રાઈ ઉપાય મારી જણાયા નથી.

નિરુક્તકાર ચારક વા વૈયાકરણ પાણિનિ જે રીતે વ્યુત્પત્તિની ચોજના પદ્ધતિ બતાવે છે અને શબ્દોના પૃથક્કરણની રીત સૂચવે છે તેમાં હરે વર્તમાનમાં જોડેલો વ્યુત્પત્તિગોધનનો બીજો એક ઉપાય આપણે જરૂર ઉમેરવો જોઈએ અને તે એ કે જે શબ્દો (નામ વા ક્રિયાપદ) બાગન વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હોઈએ તે શબ્દો અને થોડે કે, ઘણે બાગે તેમની સમાન વર્ણપદ્ધતિવાળા તથા અર્થવાદકતાવાળા અન્યાન્ય ભાષાના શબ્દો વચ્ચે અસરગ્રસ્તતાની અને અર્થવદનની અપેક્ષાએ તોલન કરવું જોઈએ. 'સુખાદ શબ્દના આર્થતા વા આર્યેતગતા વિચારી જોઈએ. તે બધા શબ્દોના વિવિધ ઉચ્ચારણો ધ્યાનમાં રાખ્યાં જોઈએ અને એ રીતે શબ્દોનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, પ્રસાર ધ્યાનમાં લીધા પછી તેમના અર્થનો કમવિદ્યમ પ્રચાર કે પ્રસાર પણ સ્પષ્ટમાં મળવો જોઈએ. આ રીતે વ્યુત્પત્તિગોધનમાં કાળજી રખાય તો આપણે વસ્તુમાત્રનો-બનાવમાન-

પર્વતોનાં કે નદીઓ વગેરે સ્થળોનાં નામ, કાઈ ધર્મવીર કે કર્મવીર પ્રજાના કે વ્યક્તિના નામ સાથે સંબંધ ગણે છે વા તે તે સ્થળમાં નીપજતા પદાર્થો સાથે વા તે તે સ્થળે બનેલી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે અથવા તે તે સ્થળોની આસપાસનાં રમણીય સ્થળો સાથે સંબંધ રાખે છે અથવા તે તે સ્થળોના ગુણદોષોને આધારે તેમને અમુક નામો અપાય છે. નામ આપવાની આ પદ્ધતિ ઘણી પ્રાચીન છે, બધા દેશોમાં ફેલાયેલી છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને બરાબર અનુરૂપ પણ છે. ભાર્યાવન^{૨૧}, વ્રજાવતી, વ્રજવદિ વગેરે નામો વીર જાતિને લીધે પડેલાં છે. એ જ પ્રમાણે સાગર^{૨૪}, નાગીરથી, ભારતશર્ષ નામો અમુક, અમુક એક તેજની વ્યક્તિના પરાક્રમ ઉપરથી આવેલાં છે. કાલાવાડ, ગોહિલવાડ, મેજઠ, વાઠિયાવાજ નામો અમુક વંશ ઉપરથી આવેલાં છે. રાપચીકોનેર, ચીરમગમ, જોષપુર, ચાંપાનેર, ભગદિલ્લપુર, માવજનગર વગેરે નામો અમુક રાજાના વા રાજાના મિત્ર ઉપરથી પડેલાં છે. રાસમ, સ્થળી, મધ્યદેશ, અન્તર્વેદિ નામો તે તે સ્થળની પરિસ્થિતિ ઉપરથી આવેલાં છે. ‘બંગાળ’ દેશમાં વિશેષતઃ હરિજનકિતનો પ્રચાર જ્યારથી શરૂ થયો ત્યારથી તેનું એક બીજું નામ હરિકેલોય^{૨૭} પણ પડ્યું છે, એમ આ હેમચંદ્ર કહે છે. ધણા પર્વતોનું સામીપ્ય હોવાથી મિરિનજ^{૨૮}, મિરિનગર^{૨૯}, -મિરનાર નામો આવેલાં છે. હિમાલય^{૩૦} નામ તે ઉપરના હિમને લીધે પડ્યું છે. જ્યાં રાજાનું પોતાનું ઘર છે તે સ્થળનું નામ રાજગૃહ^{૩૧} જ્યાંનો ગડ જૂનો છે તે સ્થળનું

નામ જૂનાગઢર અથવા જૂનોગઢ. વરણ અને જાસિ નામની બે નદીઓના સંગમ ખામે આવેલું માટે વરણસિ કે જાસિસિએ નામ પડેલ છે. સૈવ ધર્મની વિશેષ પ્રચલિતને 'સૈવિ' કાઠીનું એક નામ શિવપુત્રિ^{૩૪} પણ પ્રચલિત છે. આ રીતે તે તે સ્થળનાં નામ પાછળ કાંઈ વ્યક્તિ, કાંઈ ભવિ, કાંઈ વશ કે કાંઈ ધર્મ વગેરેનો અતિદાસિક સંબંધ રહેલો હોય છે, એ બે પ્રમાણે આપણા દેશના નામ ગુજરાત વિશે પણ અહીં વિચાર કરવાનો છે.

ગુજરાત માટે ગુર્જર કે ગૂર્જર, ગુજ્જર, ગૂર્જરમા, ગુજ્જરતા, ગૂર્જામ, ગુજ્જરાટ, ગુજરાટ, ગુજરાય, એવાં વિવિધ નામો વાંચવામાં આવ્યા છે. ચીનનો પ્રવાસી રયેનચાંગ 'ગુજરાત' માટે ચક્તિયુક્તો શબ્દ વાપરે છે અને તેની રાજધાની માટે પિલોમોલોનું નામ લખે છે. આરણ પ્રવાસીઓ પૂર્વ કે પુત્ર નામ આપે છે. સમૃત્ત મંથકરે ગુર્જર નામ આપીને તેની વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વ્યુત્પત્તિ પણ નોંધે છે. આ. હેમચંદ્ર "ગૂર્જિ ગતી" [ધાતુપારાયણ આથો બણ, ધાતુ ૧૨૮] ધાતુ દ્વાગ ગુર+જ+અર એમ કરીને ગૂર્જર શબ્દનો પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગ કહે છે. [જ્ઞાદિસૂત્ર ૪૦૪]. એમના કહેવા પ્રમાણે ગૂર્જર શબ્દમાં મૂળ ધાતુ ગુર છે તેમાં ર પછી, જ વધારી તેને અર પ્રત્યય લગાડવાથી ગૂર્જર શબ્દ થાય છે. શબ્દકોષપદ્મ કાશનો કર્તા કહે છે કે ગુર ગમુજનતાડનમ્ લેવાયમાદિકં જા ઉગ્ગરયતિ જા તદ્ જર્જયતિ અગ્ર રૂપે ગુર્જરઃ અર્થાત્ એ કાશકારના કહેવા પ્રમાણે ગુર અન્યથ છે, એને જર ધાતુ લેક્યા પછી જ પ્રત્યય લગાડવાથી ગુર+જર+અ=ગુર્જર શબ્દ અને જી બગીચ વિશ્વકાશનો પ્રણેતા ગુર જરયતિ એમ કહીને ગુર્જર શબ્દને સાધી બતાવે છે. એના કહેવા પ્રમાણે ગુર+જર+અ=ગુર્જર એ રીતે ગુર્જર શબ્દનો વિભાગ છે. મરાઠી વિશ્વકાશનો કર્તા પેતાના તર્ક પ્રમાણે ગુર્જરની વ્યુત્પત્તિ માટે ગો+ચર એવો વિભાગ પાડે છે અને 'ગાગોને આરનારા' એ ગુર્જરો એની એની કંપના છે. આ રીતે હેમચંદ્રથી માંડીને આજ સુધીના ઉપરુક્ત બધા કાશકાગમાં 'ગુર્જર'ની વ્યુત્પત્તિ વિશે કાંઈ

એકવાક્યતા દેખાતી નથી એ જ ખતારી આપે છે કે તેમાંના કોઈને પણ ગુર્જર શબ્દના ખરા સ્વરૂપની ખબર નહિ પડેલી. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે ગ્રામીન કાશ્મીરમાં સિવાય હેમચંદ્ર બીજે કોઈ વૈયાકરણ કે કાશ્મીર (અમરસિંહ વગેરે) ગુર્જરની વ્યુત્પત્તિ વિશે કશો ઉલ્લેખ કરતો નથી તેમ હેમચંદ્ર પણ. ‘ગુર્જર’ની હકત વ્યુત્પત્તિ પોતાના ઊણાદિ પ્રકરણમાં જ લખે છે, પરંતુ પોતાના અભિધાનચિંતામણિ નામના મોટા શબ્દકોશમાં ન્યાં (કાંડ ૪ શ્લો. ૩૮ થી ૪૬), અનેક દેશોનાં નામ આપેલાં છે ન્યાં ૩૭ ગુર્જર શબ્દ વિશે કશું જ નોંધતા નથી. ઉપરાંત ન્યાં ૩૭ એ જ કાશ્મીર ન્યાં (કાંડ ૩ શ્લો. ૩૫૬-૩૭૬) ૩૮ ભુદા ભુદા રાજાઓનાં નામ આપેલાં છે ન્યા એક વિશિષ્ટ રાજા તરીકે ‘કુમારપાલ’ અને તેનાં બીજાં છ પર્વાય નામો જણાવેલાં છે. આ ૭ હેમચંદ્ર ગુર્જર દેશના પોતાના સમયના રાજાના નામની નોંધ કરે છે અને દેશ તરીકે ગુર્જર દેશની નોંધ પોતાના કાશ્મીરમાં નથી કરતા એ એક વિચારણીય હકીકત તો ખરી જ.

જેમ આપણા દેશનું નામ ગુજરાત છે તેમ પંજાબમાં રાવલપિંડી વિભાગના એક આખા જિલ્લાનું નામ પણ ગુજરાત છે. તે ગુજરાત, ચિનાબ અને જેલમ નદીની વચ્ચે આવેલો છે અને તે પંજાબના ઉત્તર તરફનો છેતરતો સપાટ પ્રેશ છે.

આ સંબંધે વિધિય વિચાર કરતા એવું જણાય છે કે પંજાબનો ગુજરાત અને આ આપણો પ્રદેશ ગુજરાત એ બન્નેનાં નામ કોઈ એક જ શબ્દ ઉપરથી આવેલાં હોય એ સુસંભવિત છે. આ આખા પશ્ચિમના પડિતોનો મત આ પ્રમાણે છે. ગૂર્ સગૂ વા ગુજ એવા કોઈ અર્નાર્થ પ્રચંપરાના ગોરા વર્ણના દ્વયોના બીજાં વિશેષો છે અને તેઓ ઇ. સ પાંચમા ક્રેશ સુધીમાં અહીં ઊતરી આવેલા. તેમાંના ગૂર્ નામ સાથે પ્રચુત ગુર્જર વા ગુજરાતો સંબંધ ધરી શકે ખરા. ભારતીય પડિતો કહે છે કે એ ગૂર્જરો અત્યંત જ હતા પરંતુ આજે હતા.

આવેલો ત્યારે તેણે ગુજરાતનું આગ્રાન્ય બિન્નમાલમાં જોયેનું એટલે જ તે ગુજરાતની ગળવાની તરીકે પિલોમોલો^{૪૦}, (બિન્નમાલ) ના નામની નોંધ કરે છે.

કુવલ્યમ લાનેા દત્તી દક્ષિણચિહ્ન પોતાના એ અંધમાં અનેક લોકોની ભાષાનો પરિચય આપતાં ગુજરાતની માલિયાની અને લાટોની ભાષાનો પણ અતિઅદ્ય પરિચય આપે છે એથી પણ એમ જણાય છે કે કુવલ્યમમાલા દ્વારા અમરે એ ગુજરાતે અહીં જગજગ વ્યવસ્થિત થઈ ગયા હશે. કુવલ્યમમાલાદ્વારે^{૪૧} અમર આશરે નવમો ચંકા છે.

મધુરેવદિતિ^{૪૨} નોમના આશરે છઠ્ઠા ચંકામાં લખાયેલા અંધમાં દ્વારિકાનો પરિચય આપતાં તે અંધકારે પશ્ચિમદિશા તરફના ચાર દેશોના નામ મરુદ્ધા મરુદ્ધા, જાણદ્ધા અને રેવાદ્ધા એ પ્રમાણે આપેલાં છે, તેમાં ગુંજરદ્ધા નામ નથી તેથી કદાચ એ અમરે ગુંજરો અહીં મુખી નદી પહોંચી શક્યા હોય એવી એક અટકળ છે.

ગુજરાતે આર્ય હતા કે અનાર્ય હતા એ વિશે ખરી હકીકત તો માનવવંશ-વિદ્યાનો પડિત જ હતી શકે. ^{૪૩}જ્યોતિષજ્ઞના યોજકે તો ગુજરાતે આલોપોને દ્રાવિડ તંત્રજ કર્નાટ આલોપોની જોડે જણાવી તેમને પંચદ્રાવિડ તરીકે જાણખાવ્યા છે. આ હકીકત તો નિશ્ચિત છે કે તેઓ ભારત પહોંચીને પ્રજામાંના હતા અને ભારતમાં આવીને ભાગ્યેય પ્રજા સાથે જળી ગયેલા હતા મારી માદી અમર પ્રમાણે તો એ લોકો આર્યપરંપરાના હતા.

ગુર્જ કે ગુર્જ શબ્દ મૂળે અભ્યાસનીય ભાષાનો છે એટલે જ તેના વિદ્યુલ્લો, જુર્ન, જુજ, ગુજર, ગુર્જર એવાં અનેક જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો થયેલાં છે. એક જ શબ્દનાં જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો થવાના કારણે આ પ્રમાણે છે. ઘણું પણ એક શબ્દ જે અમુક પરંપરાનો હોય અને તેને જવારે ખીજ પરંપરા યોગ્યતા પડેથી લોકો બોલે છે ત્યારે તે મૂળ શબ્દને તેના મૂળ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે બોલી શકતા નથી, પરંતુ પોતાની દબે જે જગતના ઉચ્ચારણો તેઓ કરી શકે છે તે જગત જ તે જગતને જોડીને

૪૦ જુઓ દિપાવ ૩૦ મુ.

૪૧ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ પ. ૧૮૩-૧૮૪.

૪૨ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ પ. ૧૫૦-૧૫૧.

૪૩ દ્વિતિયેવ તૈલકા કર્નાટ મધ્યદેશજાઃ.

ગુર્જસેવ રસેને દ્રાવિદાઃ પદ કર્વો (i) II

બોલે કે આ દમ્પીકત આપણા શબ્દોનાં પગેથી અગ્નિનેએ દરેલા
 ઉચ્ચારણો દ્વારા જ સી નિર્મળનય એવી કે વહેદા અ ગરોડા અ માન
 અ. કેને 'કુકુ' અ ટાગોર એ જ ગીતે 'અગ્નિશ'નું ભાગીય ઉચ્ચારણ
 અથવા 'મોહિનિ'નું ભાગીય ઉચ્ચારણ મુદરાત ફાગ્મી રામદ દસ
 ગુ. કદર નિદ્રાની શ્રુ અવેરી ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારણ. નેક ન નેક. સુદગ ન
 મકોર કે મકોરુ વા મકોરુ. લુદી લુદી ભાષા બોલનાગ લેકાના ઉચ્ચારણ-
 રથાનોનું વિવિધ પ્રકારનું મધ્યગણ હોય કે, એથી તેઓ પગમાપના
 શબ્દોને પણ પોતપોતાના ઉચ્ચારણના ણીનામા રાજાને જ બોલી શકે છે
 આપણા રામ્બોનો અગ્નિને જુદો જ ઉચ્ચારણ કરવાના, અગ્નિનેના શબ્દોને
 આપણે અગાગ અગ્નિનેની પ્રમાણે જ નહિ બોલી શકવાના, એ જ પ્રમાણે
 ફાગ્મી કે અગ્મી રામ્બોને આપણે તેનાં મૂળ ઉચ્ચારણો પ્રમાણે જ નહિ
 વાપરી શકવાના એ દમ્પીકત ઉપર બતાવેલા એક જ શબ્દના વિન્ન
 વિન્ન ઉચ્ચારણોથી સમજાય એવી કે

મહાપદિન દુમાગિષ ભ. ૪૪ તત્ત્વવર્તિક નામના ગ્રંથમાં કહેયું છે કે
 આર્યશાખાના શબ્દોને અનાર્યો પોતાની દબે બોલે છે તેમ અનાર્ય
 શાખાના શબ્દોને આર્યો પોતાની દબે બોલે છે અને એ રીતે બોલના
 શબ્દોમાં અક્ષરોની વધઘટ થયા કરે કે એથી જ કાર્ષ એક ભાગીય
 શબ્દના અભાગીયોએ કરેલા લુદા ઉચ્ચારણો મળે છે અને અભાગીય
 શબ્દના ભાગીયો વળી લુદા જ ઉચ્ચારણો કરે છે આ આર્ય-અનાર્ય
 કે ભાગીય-અભાગીય રીતે ઉચ્ચારણ કરવાની પ્રથા પણ જગમૂતી છે
 ગોદસે કે વેના વાગથી ચાલી આરે છે એ તો ન્યાયે બે લુદી જુદી
 પ્રજાઓ બેગી થાય ત્યારે એમ જ થવાનું એ ગીતે પૂર્વાશ્વર્ત ગૂર્ત કે ગુર્ત
 જાતિ આથે ગુજગનના મ્યાપક ગુજરા કે ગુર્જરોતો મબધ અરે માનીમે
 તો ગુજર મે તે ગૂર્ત કે ગુર્ત શબ્દોનું એક વિન્ન ઉચ્ચારણ હોવાનો
 સંભવ છે કાર્ષ અગમ લેખકે વળી એ ગૂર્ત ॥ ગુર્તનુ ઉચ્ચારણ વા ઉચ્ચારણ
 એવું ઉચ્ચારણ મેયુ મબધી શકે—ગુર્ત ગુજર ગુર્ત ગુજર એ બધા
 ઉચ્ચારણો બધા પામેપાસેના છે પછી તો આપણા સમૃત પ્રાકૃત પરિતોએ
 જુર્ત વા જુર્તને બદલે ગુર્ત વા ગુજર ઉચ્ચારણ બેગાડયુ અને પેલા ચીની
 પ્રવાસીમે વળી તેને બદલે કિદુચેઓ એવ પોતાનું ઉચ્ચારણ ક્યુ પડી
 વળી કાર્ષ અગ્મીફાગ્મીના આપણા કે બીજા અમુકાગી પરિતે ગુજરનું
 અભિપ્રાયક નામ બનાવવા તે 'નાગીમતિનું' ગુજગન રૂપ બનાવ્યું જેમ

મહેનતું મહેલાત. કખૂલતું કખૂલાત. કકિરતું કકરાત. વળી એ ગુજરાતનું સંસ્કૃતીકરણ ગુર્જત્રા ગુર્જણ અને પ્રાકૃતીકરણ ગુજરાતા થયું.

મને લાગે છે કે એ રીતે એક અભારતીય શબ્દ ભારતીય શબ્દનો વેશ લઈ આપણા દેશના નામ ગુજરાત શબ્દમાં સંતામેલો કે એટલે તેની વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ અર્થ કશુંય આપી શકાય એમ નથી. ત્યારે એ શબ્દની મૂળ ભાષા અને મૂળ ભાષામાં એનું અસલ ઉચ્ચારણવાળું મૂળ રૂપ શોધાય અથવા અસલ મૂળ શબ્દના એના મૂળ વાચ્ય અર્થ સાધેના સંબંધનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવે ત્યારે જ એ શબ્દનાં ઉત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ એ બધુંય બહુી ‘શકાય. આ બધું જોધવા માટે આપણે વર્તમાન ઇરાક સુધી પહોંચતું પડે એટલે એ કાર્ય કાઈ કેવળ આપણો ઉપાસક જ કરી શકે, બીજાનું ગંભીર નથી. એથી એ વિશે અહીં તો એટલું જ કહી શકાય કે એ શબ્દ પૂર્વોક્ત રીતે મૂળતઃ અભારતીય છે અને પછી મૂળ અભારતીય લેખિ સાથે જેમ ભારતીયો એકરસ થઈ ગયાં તેમ તે અભારતીય શબ્દ સાથે પણ ભારતીય ઉચ્ચારણ એવું એક રસ અર્થ બધું જેથી કરીને એ અભારતીય શબ્દ પણ ભારતીય જેવો જ થઈ ગયો અને ‘શાહ’ના સાખિ કે સાખિની પેટ, ૪૫ ‘શાહન્શાહ’ના ‘સાખાનુસાખિ’ ની પેટ૪૬ તથા બાદશાહના ‘પાતિસાહિ’ની પેટ૪૭ નવો વેશ લઈને પ્રાકૃતસંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ચડી ગયો. એથી ‘ગુજરાત’નો ‘રાત’ અંશ, ‘ગુજ’ સાથે સંબંધ ગણ્યો હોય એમ લાગતું નથી તેમજ ‘ગુજ્જર’ કે ‘ગુજ્જર’ શબ્દ પણ મૂળ રૂપમાં ભાસતો નથી; પરંતુ હવે તો આપણા દેશમાં એ ‘ગુજ્જર’ શબ્દ એક જાતિવાચક રૂપે કયાગતોય પ્રચલિત થઈ ગયો છે. આપણા દેશની ‘ગુજ્જર’ જાતિ માટે ગુજ્જર, ગુજ્જર કે ગજ્જર શબ્દો વપરાય છે. ખાસ પ્રકારના કાનિયો આદીશ વગેરે પોતાને એ જાતિના માને છે. પંજાબમાં શીખ પ્રજાનો ધણો મોટો ભાગ ‘ગુજ્જર’ લોકોનો છે અને તેમાં હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને સમા-યેલા છે. આપણે ત્યાં પણ કણુબી લોકો, મુતાર લોકો, વગેરે અનેક લોકો ‘ગુજ્જર’ જાતિના છે. સલાદિ ખંડના પૂર્વોક્ત આધાર પ્રમાણે ગુજ્જર બાદશાહો પણ છે. ‘ગુજ્જર’નો બીજો એક ધ્વનિ ‘ગજ્જરો’ પણ છે અને એ ‘ગજ્જરમારુ’ની વાર્તાનો નાયક ગજ્જરો મારુ લાગે છે.

આ રીતે ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ વિશે જે કાંઈ મારી સમજના

૪૫-૪૬ બુદ્ધિ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ પૃ. ૮૮ તથા ટિપ્પણ ૪૧ અને ૪૨. ૪૭ હીમચીલના વગેરે કાળોમાં આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

આવ્યું તે આપની પાસે નિવેદિત થયું છે. ખરી રીતે તો તે વિશે ઇતિહાસ-
વિદો જે પ્રમાણભૂત દૃષ્ટિએ આપી શકે છતાં, મેં મારા જન પ્રમાણે અહીં
પ્રયાસ કરેલ છે. સુત પાઠમાં હંસભાવ ધારણ કરી આ મારા લખાણમાંના
સારનાં ગને આજ મણુશે અને અમાળા જાગને દેંડી દેશે તો તેમની
કૃપા દરેંવાશે.

અંતમાં એક વાત જણાવી દઉં કે આ ઇતિહાસસંમેલન ગુજરાતના
ઇતિહાસ માટે એક નવી આશાનો સંચાર કરે છે. ઇતિહાસસંશોધનનું
દાર્ગ કેટલું બધું ઠંડણ છે એ કહીકત આ 'ગુજરાત' શબ્દની વ્યુત્પત્તિની
શોધખોળ જે કહી આપે છે તો એવા ઠંડણ કાર્યની સાધના માટે આ
સંમેલન એક સ્થાયી કાર્યસાધક મંડળની યોજના કરશે અને તેમાં પ્રવાસી
ધીર સંશોધકો તથા દેંદ્રવર્તી કાર્યક્ષમ અજવાસી સંશોધકોની યોજના કરશે
તો જે આશાનો સંચાર આ સંમેલને કર્યો છે તે જરૂર સફળ થશે અને
ગુજરાતનો સર્વ પ્રકારનો કડીબંધ ઇતિહાસ આપણી પ્રજાને વાંચવા મળશે.
આ અર્થે આપણે મહારાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરવું પડે.

પરમાત્મા બધે સિવ, સુદર અને સત્ય તરફ આપણી દંષ્ટિ વાંચો
અને આમાણિક ઇતિહાસ વિજયવંતે થાયો.

“ગુજરાત” શબ્દનું મૂળ

[લેખક : અધ્યાપક દેસાચરામ દા. શાસ્ત્રી]

“ગુજરાત” શબ્દનું મૂળ શોધવાનો સૌથી સખળ પ્રયત્ન સ્વ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેટિયાએ કરેલો, જેનું ફળ એમના “ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય”-અંથ બીજામાં ભાષણ ૬ દ્વારા આરંભમાં (પૃ. ૧૬૪-૨૦૨) સવિસ્તર રીતે મળે છે. ભાષણોમાં અને ૧૯૩૭ મુદ્દીમાં એ વિશે થયેલા છુદ્દ છુદ્દ પ્રયત્નોનો એમણે નિદેશ કર્યો છે. એમની અર્થાનો નિષ્કર્ષ ક્ષત્રીએ તો આપેલો છે :

૧. ડૉ. ફ્લીટના મત પ્રમાણે “ગુજરાત” શબ્દના મૂળ તરીકે કાલ-જરના આઠમી સદીના લેખમાં મળતા ગુર્જરામંડલમાંના ગુર્જરા શબ્દમાં દેખાતા ત્રા પ્રત્યય સાથે સંબંધ છે. કુલ્પમાલાત્રા અને દિવેટિયાએ બતાવ્યા પ્રમાણે દેવના^૧ શબ્દ એના ઉદાહરણ છે. ગુર્જરા શબ્દ પ્રાકૃતિ નેટલે જૂનો નાદિ હોવાથી એ મૂળ વાજબી નથી, એવું સ્વ. દિવેટિયાએ જણાવ્યું છે, અને ત્યાં ‘ત્રા રક્ષણ કરવું’ ધાતુ ઉપરથી ‘ગુર્જરા’એ રક્ષેલી ભૂમિ તે ગુર્જરાની એક સંભવિતતા બતાવી છે.
૨. પરંતુ શ્રી. ગુર્જરા કે એવું કોઈ પણ બીજું ૩૫ સંસ્કૃત ભાષા જીવતી હતી ત્યારે ક્યાંય પણ વપરાયેલું માલૂમ પડતું નથી. ઇ. સ ૬૪૨માં જુએ-સંગ કુ-જે-હી એવું સાદું ગુજરાતું ૩૫ વાપરે છે. પ્રાકૃતનું વપરાયેલું પહેલું ૩૫ ગુજરાત્ત ઇ. સ. ૮૬૨ ના ઘટયાગના કક્કના લેખમાં^૨ વપરાયું છે. ગુજરાતનું સંસ્કૃતીકરણ જેમ ગુર્જરા થયું તેમ ગુજરાતનું પ્રાકૃતીકરણ આ ગુજરાત પડિતોને હાથે થયું હશે.

૧ એમણે “બૃહદારણ્યક”માંથી ૧-૪-૧૧ અવતરણ લીધું છે, એ પૂર્વે થઈને સંહિતામાં મુપસિદ્ધ ઉપસ્થાનના ઉદ્યવ તમસઃ વરિણઃ વરચન્ત વતાર દેવ દેવના સૂર્યમગ્મ્ જ્યોતિસ્તમમ્ એ મંત્રમાં પણ મળે છે.

૨ ઘટયાગના લેખમાં વાર-મતિનો-નક્ષત્ર ગણિતની દ્રષ્ટિએ જરોબર નથી, એ સ્વ. દિવેટિયા સૂચવે છે; એટલે આને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતાં સકાય થાય છે. બેશક ગુજરાત પ્રાકૃતમાં હોવા વિશે સંકા નથી.

સંસ્કૃત જ્યુત્પત્તિનો જેને આશ્રય છે તેઓ માટે અક્ષા-અક્ષા-માત્ર-અર્થમાં ગુજરા-અક્ષા-ગુજરાત્ત એવો સકાય એમ છે. “ગુર્જરા”એ એવેથી ભૂમિ” એવો એનો અર્થ થયો. પણ આ જ્યુત્પત્તિ પણ દૂર છે એ આ લેખમાં આવેલાં અન્ય ઘટાદસ્તોથી સ્પષ્ટ થશે.

૩. એટલે “ગુજરાત” શબ્દ જૂનો સ્વીકાર્યો થયો છે. અને અજ્ઞાનીએ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ગુજરાત શબ્દ પ્રયોગ્યો છે (લલે એ પછી આજના ગુજરાત પ્રદેશનો વાચક ન હોય! કેમકે અજ્ઞાની, તો જેપુર નજીકનું જ્ઞાનનારાણ જેની રાજધાની હતું, તે પ્રદેશનું નામ “ગુજરાત” આપે છે.) --

આમ આ જૂના, અજ્ઞાનીએ આપેલા ગુજરાત શબ્દથી “ગુજરાત” મળતો હોવાથી મને તે પ્રદેશને માટે એ શબ્દ પ્રયુક્ત તો હતો જ, ને પછીથી દક્ષિણમાં, નીચે નીચે ખસતાં આજની સરહદોમાં આવી ગયો. “પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ” (ઇ. સ. ૧૨૩૪ પૂર્વે) માં “ગુજરાત” શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, તો પાશ્વના “આજૂરાસ” (ઇ. સ. ૧૨૩૩) માં પણ છે. એ પછી તો એનો વધતેરો પ્રયોગ મળે છે. અધ્યા. ભોંગીલાલ જ. સહિસંસ્થાએ આવા જૂનામાં, જૂના પ્રયોગ શોધી પણ આપ્યા-છે, જેમાં “પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ” અને “આજૂરાસ” માંના ઉલ્લેખ એમને જૂનામાં જૂના મળ્યા છે. આ ઉલ્લેખો આજના ગુજરાતને લગતા છે. ।

જુદા પડી સ્વ. દિવેટિયાએ પ્રજવાચક અર્થ સ્વીકાર્યો છે, અને ગૂર્જરા ઉપરથી પ્રજવાચક ગૂર્જરાત્રાઃ માની, એમાં રામાંના જામાં જાતની સિદ્ધિ જોઈ છે.) પ્રજવાચક જ. વ.ના રૂપ ઉપરથી પછી દેશવાચક એક-વચનનો શબ્દ બન્યો. એક શંકા આ વિષે એમને ઝઘી છે કે પરદેશી પ્રજના નામ ઉપરથી જ. વ. થયા જાદ દેશનું નામ સીકારાયું હોય એ ભારતવર્ષની, પ્રજના નામ ઉપરથી દેશનું નામ પાડવાની રૂઢિને બરોબર યુક્ત નથી. એ કાં તો ભારતવર્ષની પ્રજાએ નિત્યની આદતથી, અથવા દેખાદેખીએ ગુર્જર પ્રજાએ જ પોતાના પ્રદેશની સંતા અમલમાં મૂકી દીધી હોય.”

૩. અરથી ત કે જાન પ્રત્યય છે. ઘડોલમાંથી જ્ઞાલવ વગેરેમાં છે તેવો; અને પછી આભાસસામ્યે એનો જા થઈ ગયો હોય, જેમાંથી ગુજણ થયું હોય. આ ત (અત) પ્રત્યય સં. ત્વ > પ્રા. ત્તમાંથી પણ નિષ્પન્ન હોય.

આ ઉપરથી એમણે તારવણી કરી છે તે એ છે કે—

“We are theoretre on fairly solid ground in holding that Gujarāt was the name brought by the Gurjars, and that it got Prakritized into Gujjarattā and Sanskritized into Gurjaratrā by a backward processxxx.” (Guj. Lang. & Lit. Vol. II. p. 201)⁴

પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાના ભણીતા વિદ્વાન આચાર્યશ્રી મુનિ જિનવિજય-

⁴ ડૉ. બ્યુલરે “દેવપત્તનપ્રશસ્તિ”ના સંપાદનમાં જાત પ્રત્યય સમૂહવાચક અર્થમાં કહ્યો છે. આ બરોબર નથી, કેમકે અરઝીમાં જાન સમૂહવાચક અર્થમાં નથી. એશક બંને વચ્ચે નિકટતા ખરી. ગુર્જને આ પ્રત્યય અરબસ્તાનમાંથી લાવ્યા હોય એમ સ્વ. દિવેટિયાએ મોંઘ કરી છે; આ સ્થળે એ વાત લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.

⁵ “તેથી એવું સ્વીકારવામા આપણી પાસે સખજ મુદો છે કે ‘ગુર્જરાત’ એ ગુર્જનેએ લાવી આપેલું નામ છે, અને કિશ્તી પ્રક્રિયાએ.....ગુજરત્તા એમ પ્રાકૃત રૂપ, એમાંથી ગુર્જરાત્રા એવું સંસ્કૃત રૂપ થઈ ગયું.”

“હું સારી માહિતીવાળા વિદ્વાનોને પ્રુવાસો કરવા માટે આ પ્રેમ વહેતો મૂકું છું.”

—આમ કહેતાં પાદશીખમા અક્ષબરનીતુ “ગુર્જરાત” તે જ્ઞાતનું “ગુર્જરાત” નહિ, પણ ખનન-જ્ઞાતું હવું એવું સૂચન સ્વ. દિવેટિયાએ કર્યું જ છે.

છોએ ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્, તે અધ્યા ઉપાસકો જોશીએ ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્ની સલાવના કરી કે જેમ મગધીએ “ગુજરાત” રાખ્યો છે તે આ જિનવિજયની સલાવનાને પુષ્ટ કરે કે તમ “નર્ગસદિતા”મા ગુજરાત્ સંબંધ પ્રયોજ્યો છે (વિધિવિત્ પાક, અં ૭, સ્તો ૧-૨) તે અધ્યા જોશીની સલાવનાને પુષ્ટ કરે કે મદ્ય પ્રજા જૂના કાળમાં જાણીતી હતી મદ્ય અને મુદ્ધમાં જે પ્રજાવાચક રજડોની સલાવના છે, તે જાટ પ્રદેશ છે મિધથી મહી કાકગુ મુધીની પડીને માટે પ્રયાગમાં હતો એ પણ જાણીતી વાત છે

આમ આપણી આમે (૧) ગુજરાત - ગુજરાત, (૨) ગુજ + ગા, (૩) ગુજરા + રજ, (૪) ગુજરા + જાટ એવા ચાર મૂળ પાકા થાય છે. આમાંના ૧ લા મૂળનું નિગકરણ ચ્વ ન ભો દિવેટિય એ કરી નાખેલું છે બીજું મૂળ વધારે સ્વાભાવિક છે, આ એની પાછળ અભ્યર્જનીનો ટેકો છે આ અભ્યર્જની જે પ્રદેશનું નામ ગુજરાત કહે છે તે મૂળે ગુજરા + રજનો પ્રદેશ કે ગુજરા + જાટનો પ્રદેશ હોવાની શક્યતા નથી આ ઉપગત આ નામ ધારણ અત્યંત પામ્યમા પણ છે, એટલે કાર્ષ પગેલી મૂળનો આ સંબંધ હોવાની વિશેષ સલાવના છે એવો એક પ્રયત્ન ચ્વ ન ભો. દિવેટિયનો છે જેમણે આપેલા મૂળ પ્રત્યયોમાંથી વચ્ચેનો અગ્રી નારી-નતિનો આત પ્રત્યય મદસ્વનો છે. પણ જેમ જે જે ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમાં જાણાત જોડું કે ગ્રી અશુદ્ધ નક્ષત્રના જણાવ્યા પ્રમાણે અગ્રીમાં એવું રૂપ નથી જાહેરણ ખુદી આખ + જાન = જાહિરાત ખુદી આખો, જે ઉપગ્રી ખુદી વાતો પણ આ પ્રત્યય લાખા પછી થયેલા ગુજરાત રૂપમાં જ. વ.નો અર્થ પ્રજાવાચક હતો અને એ ભારતવર્ષની સંસ્કૃત ભાષાની પદ્ધતિ પ્રમાણે દેશવાચક અન્યો એ સ્વ. નન્સિદરાવની સલાવના કૃત અને વાજબી નથી લાગતી.

આજે “ગુજરી” સંબંધ અંકવાકિયામાં ભરાતી બળરના અર્થમાં પ્રચલિત છે અમદાવાદમાં શુકલા ની “ગુજરી” જાણીતી છે. આમાં બદાર ગમતી આપીલું પ્રજા માવ વેચના ખરીદના આસ્વાની પ્રથા છે

૧ સ્વ કે ૬ મુલે ગુજરાત મૂળ આ કા-લે માન્ય છે ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્ > ગુજરાત્ પણ આ મિશ્રણ સંબંધ નથી જે ઉપગ્રી તો રૂપ “ગુજનોટ” થાય

અમલવાદમાંના મુસલમાની અમલથી આ બગર અહીં બરાબ છે. એ રિવાજ સમગ્ર છે કે ધણે જૂનો હોવો જોઈએ. અને એનો આશય ગુજરાની ટાળાઓ બહાર ગામથી માલ લેવા ખરીદવા આવતી તેઓની ટાળાઓ એકત્રિત થતી હોય, એ ઉપરથી પછી “બગર” થાયક “ગુજરી” શબ્દ બન્યો. અરબી જુજ=ગુજરાની જમાંત^૭. અરબી નારી જતિનો બહુવચનનો પ્રત્યય શાત=જુજાત ગુજરાની જમાંતોની ટાળાઓ. એ ઉપરથી પછી અસ્પેશની અહીં આવેલો અને અહીંનાં ઉચ્ચારણ બહુતો એટલે શબ્દ જુજાત સ્વીકાર્યો. હોર ચરાધી ગુજરાન કનનારી આ પ્રગળોની જુદી જુદી ટાળાઓ અત્રતમ પડાવ નાખીને રહેતી હતી, આજે પણ રખારી લોકો નેસડા નાખી શહેરોની નિકટમાં તેમ ગામડાંઓમાં પંચ જુદા જુદા વસ કરી રહે છે એ, એ પ્રાચીન રિવાજનો ખ્યાલ આપે છે. આવી ગુજરાની ટાળાઓ જ્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં રહેતી હતી તે પ્રદેશનું અહીં આવેલા અરબ લોકોએ જુજાત નામ આપ્યું હોય તે જ રીતે ખુદ ગુજરા પછુ પોતાના વાસનું એ નામ પોતાની સાથે ગુર્જિસ્તાનમાંથી લાવ્યા હોય. આ નામ ભારતવર્ષની કાંઈ પ્રગળે આપ્યું તો સંભવતું જ નથી.

આ જાત પ્રત્યયમાં નારીજતિનો અર્થ છે એમાં લેશ પણ શંકાને કારણ જણાતું નથી. “ગરવી ગુજરાત” જૂના કાળથી, ભારતવર્ષનાં અન્ય દેશનાંને અપવાદે નારીજતિમાં છે. કાન્દકદેખપેકાર પદનાબ ગૂજરાતિ (૧-૪૪, ૨૧, ૭૦) પ્રયોગ કરે જ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

પછુ આ નારી જતિનો જાત પ્રત્યય ગુજરાત ઉપરાંત ધણા શબ્દોમાં દેશવાચક ઊતરી પછુ આવ્યો છે. આવા દેશવાચક મેવાન અને મિજાત શબ્દો મેવ લોકોનો પ્રદેશ તે મેદાત અને મિલ લોકોનો પ્રદેશ તે મિલાત. હિંદીમાં ગામડિયાઓને માટે દેશતી (વેહ કા. + જાત અરબી પ્રત્યય + હૈ વિશેષણ અરબી પ્રત્યય) અને દેશી રજવાડાની પરિભાષામાં કસબતી (કસબૂત અરબી + જાત અરબી પ્રત્યય + હૈ અરબી પ્રત્યય) કસબામાં રહેનારાઓને માટે પ્રયોજાય છે. (ધોળકના કસબાતીઓ જાહેર છે.)

૭ આવા શબ્દો ઉપરથી જગત—કોમ—જાત—વાચક શબ્દો અરબીમાં નારીજતિના થાય છે.

૮ આમાં મેવાત નરજતિમાં અને મિજાત નારીજતિમાં છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં “બાધી મિજાત બેળી થઈ છે” એવો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. અહીં સમૂહવાચક અને દેશવાચક બેઉ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

આમાં પદ્ય સ્પષ્ટ છે કે દેહ + માત = દેહાત, કર્ણ + માત = કર્ણાત એવાં મૂળ છે, તેમાંથી તત્વપ્રદેશ (સંકુચિત અર્થમાં) વ્યક્ત થાય છે.

! આ ઉપરથી ઈજ્ઞાત અને મહાજ્ઞાન^{૧૦} પદ્ય દ્વિતર અને મહત્ (સં. મહાજ્ઞાન-મહોત્) ના પ્રદેશનો (સંકુચિત પ્રદેશનો) વાચક છે, એની સ્વાભાવિકતા સ્પષ્ટ થાય છે. એ બેમાં અ. દિવેદિયાએ (૧) માં એને જુદા પાડ્યો છે એ વાજબી નથી; અરબી માત જ નિયમથી અથવા આભાસ સાથે એમાં આવે છે.

આ ગુજરાત રાજ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્વાંરે શું હોયું નેમ્મિ ? મૂળ શબ્દ ગુજ > ગુજર હોય તો ગુજરાત આવી રહે. ગુજરાત સંસ્કૃતીકરણ પ્રાકૃત ગુજરા દ્વારા ગુર્જર કે આ. હેમચંદ્રે (ગુજ+જર પ્રત્યય) જતાં આ પ્રમાણે ગુર્જર થયું, તેમાંથી ગુજરાત દ્વારા ગૂજરાત અને જા ઉપર સ્વરભાર ચોક્કસ થતાં ગુજરાત રૂપ આવ્યું.

અરબી તદ્દભવ લેખે ગુજરાત અને પ્રાકૃત > સંસ્કૃત > પ્રાકૃત તદ્દભવ લેખે ગૂજરાત > ગુજરાત આવી રહે.

આને ગૂજરાત અને ગુજરાત બેઉ રૂપ પ્રચારમાં છે. પ્રાકૃત દ્વારા ક્રમિક વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ગૂજરાત આવે, પદ્ય હવેલી ભાષામાંના સ્વરભારના કારણે ગુજરાત થાય; અને જુજરાત કે ગુજરાત > ગૂજરાત એ અરબી ક્રમે ગુજરાત જ આવે.

૬ પ્રા. અબુબકર નદવી પાસેથી જાણવા મળ્યું છે કે દિલ્લી ખીલ-ત્રીલં સહીની અરબી સાધનામાં કહેતે મદ્રે “તાકુર” ગણે છે. એનું ૮૫ વ. “તાકુરા” થઈ. “મદલ” પાત્ર બૂને અરબી ગણે છે.

૧૦ મુહલ્લ-મહોત્તત યજ્ઞ મહોત્તના પ્રમુદવાણી ભૂમિ, ને ઉપરથી ‘મહાત’ અર્થ ■

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'ના ઉલ્લેખો

[લે. અધ્યા. સોળીસાલ જ. સારસરા, એમ.એ.]

આપણા પ્રાંતને અત્યારે સર્વસામાન્ય પ્રચારમાં છે તે ‘ગુજરાત’ નામ ક્યારે મળ્યું એ એક વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં—અત્યારે મળતા પુરાવાઓ જોતાં તો—નિરપવાદ રીતે, તેમજ અપભ્રંશ અને પ્રારંભિક ગુજરાતીના સાહિત્ય માં સામાન્ય રીતે ગૂર્જરામજ્જ, ગૂર્જરામજ્ઞિ, ગુજ્જરાત્, ગુજ્જત્, ગૂર્જત્રા, ગૂર્જગત્, ગૂર્જગટ, ગૂર્જરધરણિ, ગુજ્જરદેશ, ગૂર્જરમૂર્ધિ, ગુજ્જરઘર એવાં જુદાંજુદાં નામો મળે છે. દસમા સૈદ્ધા સુધીના આરંભ સુસાક્ષરે ‘જુર્ઝ’ (Jurz) તથા ‘જુઝ’ (Juz) એવાં નામો આપે છે. અક્ષયત, જે તે સ્થળોએ આ બંધો જ નામો અત્યારના ગુજરાતને અનુલક્ષીને આપવામાં આવ્યાં છે, એમ નથી. મૂળરાજ સોલંકીએ વિક્રમના દસમા સૈદ્ધના અંતભાગમાં ‘પાટણમાં પોતાનું’ રાજ્ય જમાવ્યું અને એ રાજ્યમાં ‘શાનસંસ્કારની પરબો’ બેસાડવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યાર પહેલાંનું ‘ગૂર્જરામંડલ’ હાલના ગુજરાતની ઉત્તરે બિજમાલ તથા જયપુર પાસેના નારાયણની આસપાસ આવેલું હતું. વિક્રમના દસમા શતક સુધી હાલના મધ્ય ગુજરાત માટે ગુજરાત કે એને મળતું ગૂર્જત્રા કે ગૂર્જરદેશ જેવું નામ પ્રચારમાં નહોતું આવ્યું, એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી માને છે. અત્યારનું દક્ષિણ ગુજરાત અથવા લાટ તે પછી પણ ધણા સમય સુધી તળ ગુજરાતથી બિજા ગણાતું હતું. પણ ગુજરાતની સીમાઓમાં થયેલાં આ ઐતિહાસિક પરિવર્તનો સાથે અત્યારે આપણને સંબંધ નથી. આપણા પ્રાંતનું ‘ગુજરાત’ એ નામ કેટલું જૂનું છે, તે જ પ્રાપ્ત થતાં સાધનો ઉપરથી—ખાસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી મળતા ઉલ્લેખોના પ્રકાશમાં—તપાસવાનો આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે.

૨૧. નરસિંહરાવ દિવેટિયા એમના Gujarati Language and Literature (Wilson Philological Lectures), Vol. II, p. 193માં આ વિષયની ચર્ચા કરતાં લખે છે :

"This much, however, is certain, that the name Gujarat did not come into free use till after the Mahomedan conquest; and the first reliable mention

of that specific name for our province and our literature is to be found in the Kānhabade-Prabandh."

અર્થાત્ 'ગુજરાત' નામ મુન્નિમ ગળ્પકાળ પર્વેનાં સર્વઆધારણ પ્રમાણમાં નહોતું અને એ નામનો પહેલો વિશ્વાસપાત્ર પ્રયોગ આપણા સાહિત્યમાં 'કાન્હડેપ્રબંધ'માંથી મળે છે, એવો નરસિંહગવનો મત છે તેને કે 'કાન્હડેપ્રબંધ' પૂર્વેના 'સમગરાસ'માંથી તેમણે 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પૃ ૧૮૭) આમ છતાં 'વમ્બુપાલ-તેજપાલરામ' કે જે સંભવત 'કાન્હડેપ્રબંધ' કરતાં પણ અર્વાચીન છે (૧૯૬ કાઈ રીતે 'કાન્હડેપ્રબંધ' કરતાં જૂનો તો નથી જ) અને તેમના પોતાના મત મુજબ ઇસવી સનના ચૌદમા એમના ઉત્તમર્ધથી જૂનો હોઈ શકે નહિ (પૃ. ૨૧), તેમાં મળતા 'ગુજરાત'ના ઉલ્લેખને તેઓ ઝીંકી જૂનો ઉત્તમ રીતે ગણે છે, એ બરાબર સમજાવું નથી.

શ્રી નરસિંહગને તેમના વ્યાખ્યાનોમાં 'વમ્બુપાલ-તેજપાલ રાસ', 'સમગરાસ' અને 'કાન્હડેપ્રબંધ'માંથી 'ગુજરાત'ના પ્રયોગો તારી બતાવ્યા છે આપણે આ તેમજ આ ઉપગત નવા મળેલા સંખ્યાબંધ પ્રયોગો તપાસીશું.

કાઈ સંસ્કૃત શિલાલેખ કે તામ્રપત્રમાં અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ મળતો નથી.^૧

૧ 'ત્રૈપદીયચરિત' ની નિર્ધારણની આશરિતા અપાદક પ મિલિંદત શાસ્ત્રીએ પોતાની અસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં 'રાજસેલારોડપિ સ્વપ્રમથેશ્વરાણે પ્રસજ્જનો ડક્ષણ્યત્-ત્રૈપદીયચરિત પ્રથમ પુસ્તક હરિહરો મૂઝરાતેતિ હરાતદેશ લીધવત્ તામ્રિ રાજત્રિ લક્ષ્મણી શાસ્ત્રીયચરિત'." (સાતમી આશરિતની પ્રસ્તાવના, પૃ ૬) એ પ્રમાણે લખ્યું છે નરસિંહગવભાઈએ આ અવતરણ લીધું છે (Vol II p 197) ગળ્પકાળે પોતાનો 'પ્રબંધકોશ' સ ૧૪૦૫માં રચ્યો છે, એવો આમાના 'ગુજરાત'ના પ્રયોગને તેમણે નિમ્નક રીતે એ કાઢ્યો જણ્યો છે. પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી સમજીએ તો ઉપર્યુક્ત મતમાં 'ગુજરાત' એવો પ્રયોગ તો ક્યાંય મળ્યો નથી એમનો 'દરિદર પ્રબંધ' કે જેમાં 'ત્રૈપદીયચરિત' ગુજરાતમાં વાળ્યાની વાત આવે છે તેમાં ખા. શ્રીહર્યવજી હરિહર ગોદદેશ્ય શિલસાર સ્વતઃ । ■ મૂર્જરધર્મ પ્રત્યક્ષીત્ । ૧ પ્રમાણે 'ગુર્જર' નો પ્રયોગ માત્ર 'કેવાર' મળે છે (કા. જી સલાની આશરિત, પૃ ૧૨૮), 'ગુજરાત' નો નહિ અર્થાત્ ૫ મિલિંદતે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સમજીએમાંથી સમ્પ્રદાય અવતરણ વાળ્યું નથી, પણ 'દરિદરપ્રબંધ'માંના તેના કથનનો પોતાની આપામાં માત્ર

પરંતુ પરદેશી લેખકોના લખાણોમાંથી 'ગુજરાત'ના બે ધણા જૂના તથા અગત્યના ઉલ્લેખો મળે છે. અર્જુની (ઈ. સ. ૯૭૦ થી ૧૦૩૧ - વિ. મં. ૧૦૨૬ થી ૧૦૮૭)એ હિન્દુસ્તાન વિગેના પોતાના અરબી અથમાં તેની પૂર્વેના કેટલાક મુસાફરોની જેમ 'જુજ' (Juzr) નહિ, પણ 'ગુજરાત' (Guzrat) એવું નામ આપ્યું છે. ૨ ગુજરાતની રાજધાનીનું શબ્દ ખજાન અથવા નારાયણ હતું અને તે કનોજથી એશી માર્ગે અગ્રિમૂળે આવેલું છે, એમ તેણે કહ્યું છે. અર્જુનીના સમય પૂર્વે જ નારાયણ ભાંગી ગયું હતું, અને ત્યાંના વતનીઓ ખીજે સ્થળે ગઢેરા ગયા હતા, એમ પણ જાણવા મળે છે. આ ગઢેર તે જયપુર પાસેનું નારાયણ છે, એમ સિદ્ધ થયું છે.^૩ વિગેષમાં અર્જુનીએ નારાયણના નર્મદાતટપૂર્ણે લગભગ ૨૪૦ માર્ગદિ (૪૨ ફરસાખ) દૂર આવેલા અલુહિલવાડનો તથા સૌરાષ્ટ્રના ફરિયા કઠિ આવેલા સોમનાથનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે લખે છે કે અલુહિલવાડની દક્ષિણે લગભગ ૧૭૦ માર્ગદિ (૪૦ ફરસાખ) કાઠદેશ આવેલો છે, જેમાં બિરોજ (Bihroj) અને ગઢો (Rihanjur) એ બે મુખ્ય શહેરો છે.^૪ આ વર્ણન ખતાવી આપે છે કે વિક્રમના અગિયારમા સદકાના પ્રારંભમાં ઓઝામાં ઓણુ અત્યારના ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાતને તો 'ગુજરાત' નામ મળી ચૂક્યું હતું.^૫ પરદેશી લેખકોમાં અર્જુની ઉપરાત, હયાલિયન મુસાફર માર્કો પોલો (ઈ સ ૧૦૫૪-૧૩૦૪) પણ પોતાની પ્રવાસનોંધોમાં 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ કરે છે.

સારોદ્ધાર આપ્યો છે. એટલે એમના 'ગુજરાત' સમ્બંધ રાજરાખરનો નહિ પણ પ. શિવદત્તનો છે. 'ગર્ગસહિતા'માં ગુર્જરાટ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે જુઓ — પ્રયુક્તોડય મહાવીર્યો જિરવા મહિષ્મતીપતિમ્ । વિરૂપન્ મહર્તી સેના ગુર્જરાટ સમાયયો । (ગર્ગસહિતા, વિશ્વગિત્ ૫૮, ૭મે અધ્યાય, શ્લોક ૧) તથા ગુર્જરાટાધિપ વીરમુખ્યનામ મહાબલમ્ । જગદ્ધ સેનયા વર્ણિસ્તુન્ડગ્રાહ યથા વિરાટ ॥ (એ ૧૮, શ્લોક ૨). કામસૂત્રની ૯મી મંત્રા સીકામાં (અધિ. ૫, અધ્યા. ૫, ગૂ. ૩૦) ગુર્જરાતે કોટ નામ સ્થાન એ પ્રમાણે ગુર્જરાતનો ઉલ્લેખ છે. ગર્ગસહિતાનો 'ગુર્જરાટ' અને ૯મી મંત્રાનો ગુર્જરાત એ બંને પ્રચલિત લોકપ્રચલિત 'ગુજરાત' સમ્બંધ સસ્પૃહ રૂપાંતર છે એમાં શંકા નથી. આમ હોવા છતાં સસ્પૃહ સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'નો સાક્ષાત્ પ્રયોગ મળતો નથી, એ અત અબાધિત રહે છે.

૨ Dr. Edward Sachau : Alberuni's India, Vol. I, p. 202

■ Bombay Gazetteer, Vol. I, pt I, p 520

૪ Dr. Edward Sachau : Alberni's India, Vol I, p 205

૫ Linguistic Survey of India, Vol. IX, pt. II, p. 333

હવે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'ના ઉપયોગ તપાસીએ.

૧ પાલ્લવકૃત 'આયુરાસ' (સં. ૧૨૮૯)

સૌથી જૂનો અને ધણે જ મહત્વનો ઉપયોગ સ. ૧૨૮૯ માં પાલ્લવજી નામે કવિએ લખેલ 'આયુરાસ'નો છે.^૬ આયુ ઉપર મંત્રી વરતુપાલ તેજપાલે સ. ૧૨૮૬ માં બધાવેલ મુદ્રસિદ્ધ મદિરા સંબંધી જ્ઞાન્ત પદ કહીના આ દૃષ્ટાંત ગણના આપેલો છે. તેની ૧૧ મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ છે

સોલંકિય કુલ^૭ સંમમિત સરત જગિ જસ ઘાટ ।

ગુજરાત પુર સમુધરણુ ગણત લુણપસાત ॥

માર્કી પોસોથી ટ્રેસાક વર્ષ પૂર્વે આ રાસ રચાયેલો છે. પદ્મેશી મુસાફરની નોંધમાં તેમ જ પાલ્લવજીની આ કૃતિમાં 'ગુજરાત' નામ છે, તે એ શબ્દપ્રયોગની સારી એવી વ્યાપકતા પુરવાર કરે છે. બીજી, ઉપલા અવતરણમાં ઘોળકાના ગણા લવણપ્રસાદને ગુજરાતના ઉદ્ધારક તરીકે વર્ણવેલો છે, એ પણ બતાવે છે કે હવે માત્ર ઉત્તર ગુજરાત નહિ, પણ આખો પ્રાન્ત 'ગુજરાત' તરીકે ઓળખાતો હતો.

વળા એ જ રાસમાંથી 'ગુજર દેસ' પ્રયોગ પણ મળે છે

ગુજરદેસદ મસ્જિ પઢાળં, ચદ્રાવતી નયરિ વક્ષાણં ।

ઘાવિ સરોવર મુરદિ મુળીજદ, વહુ આરામિદિ ઝપમ વીજદ ॥૨॥

૬ કવચતાની સન્નિધાન વિસર્થ સોસાધરીના હિન્દી મુખપત્ર 'સન્નિધાની'ના ભાગ ૩, અંક ૧ માં આ રાસ છપાયેલ છે. તેની ૫૪ મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે રેખ્યા સાવ છે-

યાર સંવચ્છરિ મયમાસીય વસતમાસુ રંમાડહુ લીદે ।

દહુ રાહુ વિસતારિદિ જાણ, રાસદ સયલ તપ ખલાણ ॥

કર્તાનું નામ ૫૩ મી કડીમાં ઉત્તરાર્ધમાં છે

કેવિ જહાલકિ મેમિ મર્માજદ, દુ સુ વચણુ પાલ્લવણ પુન કીજદ ॥

૭ રાસની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં અરી તથા બીજે સ્થળે ઝ છાપેલો છે, તેથી મૂળ દ્વાયપ્રતમાં ઝ લખેલો છે, એમ સમજવાનું નથી. 'સન્નિધાની'ના ઉપર્યુક્ત અડમાં છપાયેલા 'સન્નિધાની વર્ણુભાષા' નામના લેખમાં "ઙ-લ=લ"ના ગૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ (જો ગુજરાતી મરાઠી આદિ મંદે) એમ નજાવેલું છે. એટલે આ સ્થળે ઙ દ્વાયપ્રતમાં લ દેલો જોઈએ, જેને સ પાડકો ઝ અથવા લ તરીકે છાપે છે.

ગુજરાતીની પ્રાચીનતમ રાસકૃતિઓ સં. ૧૨૪૧માં રચાયેલ શાલિભદ્રસંસ્કૃત 'હરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' તથા એ અરસામાં લખાયેલ એ જ કવિનો 'બુદ્ધિરાસ' છે, એ બેમાં સં. ૧૨૮૬નો 'આબુગાસ' તથા તેમાંનો 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ ખાસ મહત્વનાં લેખાવાં જોઈએ.

૨ રાણકદેવીના દૂહા (સં. ૧૨૮૭ પહેલાં)

બીજો એટલો જ અગત્યનો ઉલ્લેખ, સિંધી લેન ગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'પુરાતન પ્રગન્ધસંગ્રહ' માંથી મળે છે. જુદી જુદી હરતલિખિત પોથીઓ ઉપરથી સંકલિત કરવામાં આવેલા આ પ્રગન્ધસંગ્રહમાં, પૃ. ૩૪ ઉપર p વ્રહ્મદે સોનલ્લાકથાનિ । એ શીર્ષક નીચે, વર્ણનારે જીર્ણદુર્ગાધિપતૌ હદયનેન હૃતે તસ્મિન્ન સોનલ્લેઘી જગદ-એટલી પ્રસ્તાવના સહિત અગિયાર પ્રાચીન ગુજરાતી દૂહાઓ છે. 'પ્રગન્ધચિન્તામણિ'માં જૂનાગઢનો રાગ નવધણુ મરણુ ગામતાં તેની શેઠકાકુલ રાણીના મુખમાં જે દૂહાઓ મકવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક એમાં છે. જનસમાજમાં તેમ લોકસહિત્યમાં એ દૂહાઓ આજે પણ—અસળન અર્વાચીન ભાષામાં—'રાણકદેવીના દૂહા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. 'પુરાતન પ્રગન્ધસંગ્રહ'માં પૃ. ૩૫ ઉપર ૧૦૬માં પણ તરીકે જે દૂહો લખાયા છે તેમાં 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ છે :

વલિ ગુરુઆ ગિરનાર, દીઠ નીઠરણે સરદ ।

વાપુહલી ગુજરાન પાણીહદ પહુરડ પડદ ॥

આ જ દૂહાનો આશય અત્યારે જનસમાજમાં પ્રચલિત રાણકદેવીના દૂહામાં કંઈક પ્રકારાન્તરે મળે છે. જુઓ :

સરવો સોરક દેશ, જ્યાં સાવજ્યાં સેજળ પીએ;

મારૂં પાટણુ દેશ, જ્યાં પાણી વિના પોરા મરે.

ઉપર્યુક્ત 'પુરાતન પ્રગન્ધસંગ્રહ' માંના પ્રગન્ધો જુદી જુદી પાંચ હાયપ્રતોમાંથી મળતા પ્રગન્ધોનું અવરિચત એકાકરણ છે. એમાંની p સંગ્રહ હાયપ્રતના અંતિમ પૃષ્ઠ ઉપર, આગળ જણાવેલા દૂહાઓ, દુમાગપાત્ર-રાન્યપ્રાપ્તિપ્રગન્ધ તથા બીજી એક દષ્ટાન્ત લખેલું છે. એ જ પૃષ્ઠ ઉપર મળેલ પ્રયોગરતો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે—

સિરિયત્પુપાલનંવળમંતીસરજયતસીદ્ધમળળતથં ।

નાગિદગચ્છમંદળડદયપ્પદસુરિસીસેજં ॥

૮ અહીં 'ગુજરાત' સ્ત્રીલિંગમાં છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે આગળ જુઓ.

જિજ્ઞાસુ ય વિદ્યમકાલાઽ નવદ્ અદિયથાસપ ॥

નાણાકદ્વાણપદ્ધાણા ઇસ પર્યાવાલી રહેલા ॥

અર્થાત્ શ્રીવગ્નુપાધના પુત્ર જ્યંતિસિંહના પડન અર્થે નાગેન્દ્ર ગઢના ઉચ્ચપ્રભુત્વિના શિષ્ય જિનભદ્રે સં. ૧૨૬૦માં વિવિધ કથાનકપ્રધાન આ પ્રમુખાવલીની રચના કરી. એ ૬ એ કૃતિમાં સં. ૧૨૬૦ પછી બનેલી વટનાઓનું જેમ વર્ણન આવે છે એવા કટાક પ્રમુખે પાછળથી કોઈએ ફાખડ કરી દીધા છે, પરંતુ એ સિવાયનો બાકીનો ભાગ જિનભદ્રની કૃતિ માનવામાં કેઈ પણ આધ નથી એમ સંપાદક મુનિશ્રી જિનત્રિજયજીનો મત છે.

દૂકમાં, p સદમહે ઓનલાકવાને એ શીર્ષક નીચેના પ્રાચીન ગુજરાતી દ્વાઓ સં. ૧૨૬૦માં જિનભદ્રે કરેલી સકલનાનો જ એક ભાગ છે. મારા માનના મુજબ, એ દ્વાઓનો સમન વાસ્તવિક રીતે તો સં. ૧૨૬૦ પૂર્વેનો ગણવો જોઈએ મેરુગુણાચાર્યે સં. ૧૩૬૧માં ‘પ્રમુખગિનામણિ’ લખ્યો તેમાં ગણુડેરીના દ્વા મળે છે; પણ સૌ કોઈ ઝીકારે છે કે એ દ્વાઓ લોકસાહિત્યમાં તો એ પૂર્વે પ્રચલિત હોવા જોઈએ. હવે એ જ દ્વા મ. ૧૨૬૦ની આ જિનભદ્રની કૃતિમાં ઉદ્ભૂત થયેલા મળે છે, એટલે ત્યાર પહેલાં લોકજીએ ચડ્યા હોવા જોઈએ. મિહગજે મોરક ઉપર સં. ૧૧૭૦માં વિજય મેળવ્યા હતા, એ સિદ્ધ હકીકત છે, એટલે ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં લોકકવિઓએ આ દ્વાઓ જનતામાં વહેતા મુક્યા હશે. એટલે શતાબ્દીઓ થવા ગુજરાતે પોતાની ગૃહિતિમાં જળની ગણેલી આ માર્મિક શોકકવિતાનો સમય વિકાસના તેજમાં મહાના આરંભમાં માનીએ તો જરાયે વધારે પડતું નથી. એ જાતા, ઉપર દાકેસો ‘ગુજરાત’ નો ઉલ્લેખ પણ એ સમયનો ગણવો જોઈએ. આમ ‘ગુજરાત’ નો આ પ્રયોગ સં. ૧૨૮૬ના ‘આશુરાસ’ની પૂર્વેનો છે, મ. ૧૨૬૦માં રચાયેલા અથવાથી તે મળે છે માટે જ તેને ‘આશુરાસ’ની પછી મુક્યો છે. સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’નો પ્રયોગ થવા લાગ્યો ત્યાર પહેલાં એ નામ લોકસમાજમાં પ્રચલિત થઈ ચૂકે, તેનો આ પણ એક પુરાવો છે.

૩ પ્રભાચન્દ્રસંસ્કૃત ‘પ્રભાચન્દ્રચરિત’ (સં. ૧૩૩૪)

‘ગુજરાત’નો નીચે મુદ્દવનો ઉલ્લેખ પ્રભાચન્દ્રસંસ્કૃત ‘પ્રભાવક-ચરિત’માં મળે છે. ગુજરાતના મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે અતિમહત્વનો આ અતિશ્લેષિક સંસ્કૃત ચરિત્રમથ સં. ૧૩૩૪માં એટલે

કે સારંગદેવ વાઘેલાના રાજ્યકાળમાં રચાયેલ છે. એમાં 'અપભ્રંશિસુરિ-
ચરિત'માં કોનોજનો આમ રાજ્ય અપભ્રંશિસુરિના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા કરવા
માટે તેમના ઉપાશ્રયમાં એક ગણિકાને મોકલે છે, પરંતુ ગણિકાને આ
કાર્યમાં નિષ્ફળતા સાંપડતાં તે રાજ્ય પાસે આવીને નીચે પ્રમાણે એક
અપભ્રંશ ફૂલે છે-

ગયવર કેરદ સથરદ પાય પસારિડ સુત્ત ।

નિચોરી ગુજરાત^૬ જિમ્મ નાહ ન કેળદ મુત્ત ॥

અર્થાત્ ગયવર (અ'પભ્રંશિસુરિ' ગયવર' એવું ગિરદ હતું) ના સાથ-
શમાં પગ પમારીને સૂતેલા તે નાથ નિચોરી (૧) ગુજરાતની જેમ
કાઠનાથા બોગવાયા નહિ.

આ ઉલ્લેખ સં. ૧૩૩૪નો એટલે કે ગુજરાતના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યનો
અંત આવ્યો તે સમયથી ૨૬ વર્ષ પૂર્વેનો છે. વળી 'પ્રભાવકચરિત'ના
મગલાચરણમાં જ તેના કર્તા પ્રભાચન્દ્રસુરિ લખે છે કે 'જહુશ્રુત મુનિઓ
પાસેથી સાંભળીને તેમજ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરીને આ ઇતિવૃત્તો
હું વર્ણવું છું' અર્થાત્ સંગૃહીત ગ્રંથમાં હિતારેલો આ અપભ્રંશ ફૂલો સં. -
૧૩૩૪ પૂર્વેનો જ છે એમાં સંકા રહેતો નથી. સંગૃહીત કાવ્યો કે
પ્રબંધોમાં લેહિહિરૂપ અપભ્રંશ કે જૂના ગુજરાતી ફૂલો આપવાની
એક જૂની પરંપરા જૈન સાહિત્યમાં છે જા'પભ્રંશિસુરિના જીવનકાળ
'પ્રભાવકચરિત' માં જણાવ્યા પ્રમાણે વિક્રમની નવમી શતાબ્દી છે. આ
ફૂલો પણ તેના મૂળ સ્વરૂપે એટલે પ્રાચીન હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ
છે, પણ 'પ્રભાવકચરિત'ના રચનાસમયથી બહુ કાળ પૂર્વે તે ફૂલો
લેહિમાં-ખાસ કરીને પ્રભાચન્દ્રસુરિ જેમનો નિર્દેશ કરે છે તેવા 'જહુશ્રુત
મુનિઓ' માં પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હશે એમાં સંકા નથી

૪ અ'બદ્ધવસુચિત 'સમરાશમ' (મં. ૧૩૭૧)

આ પંક્તિ, સં. ૧૮૭૧માં લખાયેલો અબદેવશૃંગિકૃત 'સમરાશમ'
આવે છે થી. ચિમનલાલ દલાલ અપાદિત 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ'માં
તે જણાવે છે. શ્રી નગચિદમ્બે તેમના વ્યાખ્યાનોના બીજા ભાગમાં
(પૃ. ૧૮૭) આ શ્રમની રમ્યાસાલ મ. ૧૪૭૧ આપી છે, તે સગત-
ચૂક લાગે છે.

૬ અહીં પણ 'ગુજરાત' સીધામાં છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે
આગળ જુઓ.

સં. ૧૩૧૬માં પાટણના સૂબા અલ્લખાને શત્રુજય ઉપરના મંત્રી
બાહડે બધાવેલા જૈન મંદિરને તોડી નાખ્યું હતું. આથી પાટણના એક
ધનિક જોશવાળ સમગસિંહે અલ્લખાને પામે જઈ જૈન મંદિરની લાગણી
દર્શાવી, તથા બીજા દેવચાતોને બદલ કરવામાં ન આવે એ માટેનું ફરમાન
હાથે. સમગસિંહે શત્રુજયના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની પરવાનગી
મેળવી એ વર્ષમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તથા પાટણથી એક મોટા સંઘ
લઈ તે શત્રુજય ગયો તથા ત્યાંના મંદિર અને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ
ઈતિહાસિક પ્રમગ આ કાવ્યમાં વર્ણવેલો છે. તેની આરમ્ભ બાબતી ચોથી
કડીમાં નીચે પ્રમાણે 'શુજગત'નો ઉલ્લેખ છે-

સોદગ ઉપરિ મંજરિય ચીજીય સેનુજિ ઉધારિ ।

.....દ્વિય પ સમરઝ પ સમરઝ પ ધાવિહ ગુજરાત ॥

અહીં ગુજરાતનો પ્રયોગ સોઠક સળધી વર્ણન કરતાં થયેલો છે, એ
આમ નોંધ માગી લે છે.

૫ ધર્મકલશશુનિદૃત 'જિનકુશલસૂરિ-પદ્માભિષેકગસ' (મં. ૧૩૭૭)

આ પછી ધર્મકલશશુનિદૃત 'જિનકુશલસૂરિ પદ્માભિષેકગસ' આવે છે.
શ્રી. અગત્યના નાદતા તથા બેરખ્યાવ નાદતા સંપાદિત 'ઈતિહાસિક જૈન
કાવ્યસંઘર્ષ' મા આ ગમ પ્રગિદ્ધ થયેલો છે. ખગત ગમના મહાન
પ્રભાવક આચાર્ય જિનકુશલસૂરિ (જેમનું દીક્ષિત નામ કુશલકીર્તિ હતું)-
નો પદ્માભિષેક-મહોત્સવ પાટણમાં સ. ૧૩૭૭ના વર્ષે વદિ અભિયાગસના
દિવસે જોશવાળ ગેડ તેજપાત્ર તથા તેના બાઈ મદપાલે ભારે ધામધૂમથી
કરાવ્યો હતો અને પદ-ચાપના ગગેન્દ્રચન્દ્રસૂરિના હસ્તે હસ્તામાં આવી
હતી, એ પ્રમગનું વિનૂત અને જીર્ણોદ્ધાર વર્ણન આ કાવ્યમાં છે જૈન
શુજગત આદિત્યમાં આ પ્રકારના સખ્યાબધ કાવ્યો લખાયેલાં છે. સામાન્ય
રીતે આર્ચ કાવ્યો જે તે પ્રમગ વીની ગયા પછી પુગત જ, વર્ણવતું તે
એ પ્રમગ નજરે જોનાર કવિની કપમે જ લખાય છે, એટલે આ પદ્મા-
ભિષેક-ગસ પણ ધર્મકવયે સં. ૧૩૭૭માં અથવા તે પછી પુગત જ. ૨મ્મો
હજે એમ માનવું યોગ્ય છે

આ કાવ્યની બાકીની કડીમાં નીચે પ્રમાણે 'શુજગત' નો પ્રયોગ છે-

સયલ મંઘદ સયલ સંઘદ કેલિ આવામ્ ૧

અણહિલપુર વર નયર ગુજરાતધરમુચ્છદ મંહણુ ।

દેસદેસંતરિ તહિ મિલિય સયલ સઘ ઘરિસંત જિમ ઘણુ ।
પાટ ધુરંધર સંઠવિઝ, મિલિય મિલાવદ મૂરિ ।
સંઘ મહોલ્લવ કારાવદ વાજંતદ ઘણતૂરિ ।

૬. ભાષાઓનાં પ્રાચીન ઉદાહરણ (૧૫મા સૈકા પહેલાં)

કલકત્તાના 'રાજસ્થાની' ત્રૈમાસિકના ભાગ ૩, અંક ૩માં માધામો કે વાર પ્રાચીન સ્વાદેશી એ સીધું નીચે એક રસિક અને મનોરંજક પ્રાચીન ગદ્યપદ્યોત્ક્રમક કૃતિ છપાયેલ છે. ગુજરાત, માળવા, પૂર્વ અને મહારાષ્ટ્ર એમ ચાર પ્રદેશની સ્ત્રીઓ શત્રુજય ઉપર ઝડપભનાયના અન્દરમાં ભેગી થાય છે અને પોતપોતાની ભાષામાં વાતચીત કરે છે.^{૧૦} આ કૃતિમાં રચનાસાક્ષ નથી, પણ તેની હાથપ્રત વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં 'વિવિધનીર્થકરક' લખનાર જિનપ્રભસુરિના સિખના હાથે લખાયેલ છે, આથી આ હાથપ્રતનો સમય વિક્રમના પંદરમા સૈકાના પહેલા પાદ કરતાં અર્વાચીન હોઈ શકે નહિ; અને કૃતિ પોતે તો એનાથી જૂની જ હોવી ધટે.^{૧૧} આ કૃતિમાં 'ગુજરાત'ના ત્રણ પ્રયોગ મળે છે, જેમાંના પહેલા બે ગુજરાતણીની ભાષામાં અને ત્રીજો અરાણીની ભાષામાં છે:

(૧-૨) ત પ્રથમાં જ્ઞાનવા ગૂઝરી નાયકા મળદ । બદે વાદ

૧૦ જુઓ-

'ગૂઝરી તદ માલવિણી પૂરવિણી તદ ય ચૈવ મરહટ્ટો ।
રાવણા દય નારી સિતુજે રિસદમવળમિ ॥

x x x x

હસજુલ કોમલ કમલિ જિમ મરિ મુદ્દ સારસી ॥

તિમ રમણિ પિપિલ જિણવર મવણિ નિય નિય ચુલ્હર પારસી ॥

૧૧. આ અદિતી 'રાજસ્થાની'માં આપેલી નથી, પણ પુરાવિદ્ બુનિષો જિનવિવિધ્યજ્ઞે અને અંજલ વાતચીતમાં આવી હતી. વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં લખાયેલી આવી એક ભાષાની હાથપ્રત તેઓશ્રીની પાસે ॥ તેમાં વધા ને જ અગ્રામાં લખાયેલી બીજી એક કૃતિમાં 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ છે; પરંતુ આ રોમ તૈયાર થયે ત્યાંબુધીમાં એ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ મળ્યો નથી, તેથી તેની માત્ર અહીં નોંધ કરી છે. ઉપર્યુક્ત અદત્તવા ઉલ્લેખો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા માટે હું બુનિષનો આભારી છું.

પણ તુમ્હારા વેસુ કવણ લેલામાદિ ગણિયદ। કિસડ વેસુ ગુજરાત^{૧૨} સાંભલિ માદરી ઘાત। × × × અનિ કિસડ ઘણડં મણિયદ માદરી માદ પણ વેસુ ગુજરાતિ^{૧૨} છાટિ કરિ અનદ દેશિ કિસી પરિ મનુ જાદ।

(૩) તરિ માયિક્કિ જન તં પુચ્છસિ મદં અનિક દેસ દેશાંતર જાતુદિંશા માયુ મયા દેખુળી। × × × તરિયા ઈકિ નદીં મુગિન પુરિ સતરિ સદસ્ય ગુજરાતાચા મીતરિ ગિરિ સેતુજંચા ઝપગિ।

૭ દેવપ્રભગણિકૃત 'કુમારપાલરાસ' (૧૫મા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ)

આ પછીનો ઉલ્લેખ દેવપ્રભગણિકૃત 'કુમારપાલરાસ' નો છે. આ રાસ મારા તરૂંથી 'ભારતીય વિદ્યા' ત્રિમાસિકના પુ. ૨, અંક ૩માં છપાયો છે. ૪૧ ગાથામાં છપાયેલા આ દ્રૂંક કાવ્યમાં કુમારપાલે પ્રવર્તા વેલી અમારિધોષણા તથા તેણે કાઢેલા ચતુર્જયના સંધનું વર્ણન છે. રાસના અંતે કવિ રચ્યામવત્ આપતો નથી, પણ પોતાને સોમતિલકસુરિના શિષ્ય તરીકે જાળખાવે છે હવે સોમતિલકસુરિ સ. ૧૪૨૪ મુધી વિદ્ય માન હતા સ ૧૪૩૬ની એક ગ્રન્થપ્રશસ્તિમાં સોમતિલકસુરિના શિષ્ય સંમુદાયમાં 'મુખ્યાવબોધ ઔક્તિ' દાર કુલમહનની સાથે દેવપ્રભન નામ મળે છે, એટલે વિક્રમના ૫૬૨માં રાનકના પૂર્વાર્ધમાં આ કાવ્ય ગ્યાપાતુ સિદ્ધ થાય છે એ કાવ્યની ત્રેતીસમી કહી નીચે પ્રમાણે છે-

મંત્રીય મોકલી વેસિ દેસિ ઘણું સંઘ મેલાવદ,
ધામી ઘણું આસીસ દિદ, રાડ જાત ચલાવદ।
દેસ વિદેસદ મિલિય સઘ પહુતડ ગુજરાત,
વાહુડ મંત્રી ધીનવદ ॥ મુણિ સ્વામી ઘાત ॥

છે. એ પછી એના વસ્તુમાં નહિ જેવા ફેરફારો કરી તેમણે ગુજરાતીમાં 'ત્રિભુવનદીપકપ્રખ્યન્ધ' ૧૩ નામથી અત્યંત છટાદાર અને પ્રાસાદિક કાવ્ય રચ્યું છે. એટલે એ કાવ્ય સં. ૧૪૬૨ પછી થોડા સમયમાં રચાયું હોવું નોંધવું. થોડાસ વર્ષ કવિએ આપ્યું નથી. 'ત્રિભુવનદીપકપ્રખ્યન્ધ'ની ૧૧૬મી કડીમાં નીચે મુજબ 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ મળે છે—

કર્મવસિ જીવ ચિહ્નગતિ ફિરંદ, પિતર તળડં તિહાં તર્પણ કરદ ।
ગંગાતટિ જલ ઝરેવીરં, ગૂજરાત તિહાં આંવા પીરં ॥૧૪

૯. હીરાણુંકરૂરિકૃત 'વસ્તુપાલરાસ' (સં. ૧૪૮૫)

પ્રસિદ્ધ 'વિદ્યાવિલાસ પવાડા'ના કર્તા હીરાણુંકરૂરિએ સં. ૧૪૮૫માં 'વસ્તુપાલરાસ' રચ્યો છે. તેમાં વસ્તુપાલે કરેલી સત્ગુણની તીર્થયાત્રાના સંબંધમાં જુદા જુદા દેશોનાં નામ ગણાવ્યાં છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ પણ મળે છે—

इसउ एक श्रीगुंजयतणउ विचार, महिमानउ भंडार, मंत्री-
श्वरि मनमाहि जाणी, उत्तरंग आणी, यात्रा उपरि उद्यम कीधउ,
तेहनउ मनोरथ सीधउ । द्विअ अंग रंग तिलंग कलिंग...मरस्यल
लाइ मैयवाइ गूजरात पारिजात सिंधुजात...मालव मरहठ सोरठ
फासी कुंकण पंचाल पंगाल प्रमुख पंचविह देसना चतुर्विच
भीभमणसंघ चलाविउ ।

આ રાસ અપ્રસિદ્ધ છે. તેની હાથપ્રત મને મુનિશ્રી પુણવવિજયજી પામેથી મળી હતી.

૧૦. પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડકેપ્રખ્યન્ધ' (સં. ૧૫૧૨)

આ પછી સ. ૧૫૧૨ માં રચાયેલુ પદ્મનાભનુ ઐતિહાસિક વીર-રસપૂર્ણ કાવ્ય 'કાન્હડકેપ્રખ્યન્ધ' આવે છે. એમાં 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે તેર વખત આવે છે. આ તેર પછી આર પ્રયોગો તો એ પ્રખ્યન્ધના પહેલા ખંડમાં જ આવે છે; કે જેમાં મુખ્યત્વે અણહિલીનના લત્કરની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ તથા ત્યાં તેણે કરેલી રંગડ વર્ણવાઈ છે. બીજા ખંડમાં

૧૩. પ્રસિદ્ધ : ૫. લાલચંદ્ર લાલચાનુદાસ ગાંધી તરફથી. એમાંથી થોડાક આગ કમી કરી તથા ફરી વાર સંપાદિત કરી એ કાવ્ય સ્વ. કેશવલાલ મુવે તેમના '૧૬૧મા રાત્રીમાં પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્ય'માં 'પ્રજોષધિન્તામણિ' નામથી છપાવ્યું છે

૧૪. આ અવતરણવાળો ભાગ સ્વ. મુવે ઝોડી દીધો છે.

‘ગુજરાત’ એક જ વાર આવે છે તથા બાકીના બે ખંડોમાં એ પ્રયોગ બિયડુસ નથી એમાંના પહેલા ત્રણ ઉલ્લેખો શ્રી નગસિદ્ધગાવે નોંધ્યા છે-

(૧) ‘ગુજરાતિનું (તું) મોજન કરુ જુ તરકાણું આણું અરહું’ ।

માધ્યમ મહિત્ત્વ કરિત અધર્મ નધિ છુટ્ટિ આગિલા કર્મ । (૧-૧૫)

(૨) પૂછા વાત પાતસાદ દસી ગુજરાતિ^{૧૫} તે કહીદ કિસી ।

કિસ્યું પંચાવત મળદલપુર ? કિસ્યુ દીવગઢ માગલહર । (૧-૧૭)

(૩) ગુજરાતિસ્યુ માડિસિ કલહુ માદારા સાધિ કટક મોફલડ ।

ટુડી હિંદુ ધાલું રાનિ, પક માલું પક છાલુ યાન । (૧-૨૦)

(૪) રૂનકાર તું સાચું જાણિ, ગુજરાતિ લેઈ આપું પ્રાણિ ।

તતલિણ તઠડ અસપતિ રાડ તસ આપ્યુ પંચાઝ પસાડ । (૧-૨૮)

(૫) મલૂઆન ચલવન્તુ યાદુ તાલ દોડ ફુરમાણ

ગુજરાતિ ઝગરિ દલ ન્યુધા; યીડઝ દીઝં સુરતાણિ (૧-૨૯)

(૬) ગુજરાતિ સોરઠ સોમઈના ઘાહરિ વિસમું ધીવું ।

મઢકમાડિ રાઝલિ હઠ કીઘડ, મલૂઆન દલ જીવું । (૧-૩૧)

(૭) દીધી ઘાટ સમરસી રાઝલિ, આઘ્યા કટક ઘનાસિ ।

ગુજરાતિ ધૂધાના પહુતા; તતલિણ પડીડ ઝાસ । (૧-૪૭)

૧૫ આ સ્થળે ‘ગુજરાત’ સ્પષ્ટ રીતે સ્ત્રીલિંગમાં છે ત્રણકહેવીના હૂદામાંના સ. ૧૨૬૦ પૂર્વેના એ અતિ પ્રાચીન પ્રયાગ અગાઉ ઉદાયો છે. તેમાં પણ યાપુડલી ગુજરાત એ પ્રમાણે ‘ગુજરાત’ સ્ત્રીલિંગમાં છે સ. ૧૩૭૨માં રચાયેલ ‘ત્રણાવક ચરિત’માંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા અપભ્રંશ હૂદામાં પણ નિચોરી ગુજરાત એ પ્રમાણે ‘ગુજરાત’ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ રીતે સ્ત્રીલિંગમાં છે ‘સાધાઓના પ્રાચીન ઉદાહરણ’ માં ‘ગુજરાત’ પુલ્લિંગમાં છે, તે એની પૂર્વે વપરાયેલ ‘દેસ’ શબ્દની અસરથી છે એમ મે કહ્યું છે (જુઓ દિ ૧૨) આ સિવાય બીજા સંખ્યાબંધ પ્રાચીનમાં સિંચ સદિ પ રહે છે અથવા આગળ-પાછળ મુકાયેલા દેરા શબ્દને કારણે પુલ્લિંગમાં છે ‘ચોખરી કકાવરી, ને નવખરી ગુજરાત’ એ લોકગીતમાં તથા ‘ગાગ ગુજરાત, આગુસે લાવ, પીછસે બાવ’ એ કહેવતમાં ‘ગુજરાત’ સ્ત્રીલિંગમાં છે વળી ‘અમદ પદિ આરી રહેતે નહિ તેા આપુ સુઘસો ગુજરાત’ (મનુસુદન ખાસ - ‘૬ શાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ’ - ૨ સ. ૧૬૦૬-૩૩ી ૪૫૧) ‘જય જય મરવી ગુજરાત’ (નર્મદ), ‘કોની કેલી જી ગુજરાત’ (નર્મદ) મુલુ મરવી ગુજરાત, વાન હુ કહું કાનમાં’ (મલખારી), ‘ગુલુવતી ગુજરાત, અમારી ગુલુવતી ગુજરાત’ (ખજરાસ), ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’ (ઉમાશકર) વગેરે શિષ્ટ

- (૮) ભાગા દેસ કાહાનમ ચિહોત્તર વાવનની ચેહ દારિ;
ગુજરાતિનુ ચોસર માથુ અજીય ન આવદ પાર । (૧-૫૮)
- (૯) ભળી કટક ઝવડ્યાં અસાડલિ, ગઢ માંહિ મેદલૂં થાણું ।
ગુજરાત દેસ હીલોલ્યૂ અતિ કીધું તરકાણું । (૧-૬૭)
- (૧૦) ગુજરાતિ માંહિ તાપતિ કીધી, સહ સામટી લીધું ।
વાજી સ્નાન, સ્નાન સોમઈઆ ભળી પિયાણું કીધું । (૧-૭૧)
- (૧૧) માહરા દલ સાદામું કુળ માંહદ ? દેસિ માહરી વાત ?
આળીમુહિ મદ દેસ ચિ લીઘા સોરઠ નદ ગુજરાતિ । (૧-૧૧૪)
- (૧૨) કટક સનાહ, હાથી, ઘોડા સાહણ સંજ નદ પાર ।
ગુજરાત, સોરઠીઆં માળસ ઘાલ્યાં વાન અપાર । (૧-૧૭૯)
- (૧૩) હમ જાણિ સાચદ અહિનાણિ, મઈં મયિ જાણિડ નિશ્ચિ જાણિ ।
પાતસાદિ હમ કહાયી વાત, 'સાતલનદ આપૂ ગુજરાત' । (૨-૧૧૧)

એ જ કાવ્યમાં 'ગુજરાત'ને માટે વર્ણવેલ 'ગૂજર' પ્રયોગ પણ મળે છે-
તિણિ અવસરિ ગૂજર ઘર રાદ, સારંગદે નામિ ચોલાદ । (૧-૧૧૨)
લાલ દેશ નિ સિન્ધુ સચાલપ, ગૂજર સોરઠ લીધ । (૧-૧૩)
આજ સુધી પણ 'ગૂજર' નામ સિદ્ધ લેખનમાં આવુ રહેતુ છે જ.

૧૧. લક્ષ્મીસાગરસ્મૃતિત 'વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર શસ' (૧૬ મા રાત ૦ પૂર્વાર્ધ)

લક્ષ્મીસાગરસ્મૃતિત 'વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્ર શસ'માં કર્તાએ રમ્યાસાલ આપી નથી, પણ તેનો સમય નક્કી થઈ શકે એમ છે. ૧૬ લક્ષ્મીસાગર-
સ્મૃતિના કાવ્યપ્રયોગોમાં પણ 'ગુજરાત' સ્ત્રીલિંગમાં છે. 'ગુજરાત'ના સ્મૃત તથા પ્રાકૃતમાં અનુક્રમે ગુર્જરના અને ગુજરાતા રૂપો મળે છે, તે પણ સ્ત્રીલિંગમાં હોય છે. એટલે મારે માનવું છે કે 'હમગત', 'લીલાત' અને 'મ્હોલાત'ની જેમ 'ગુજરાત' પણ સ્ત્રીલિંગમાં હશે. તેની સાથે 'દેસ' અભિહિત કે અ યાદત રહેતા તેનો પુર્ણિમા-તથા બીજા કેટલાક પ્રાન્તો અને દેશોના નામ નવુ સ્પર્શિતમાં પ્રયોજના દોઈ નવુ સ્પર્શિતમાં પણ - પ્રયોગ કાવ્યમાં આવે છે, અને મારે તડું છે.

૧૬. પ્રસિદ્ધ 'જન સાહિત્ય સરોવર' ખંડ ૩, અક ૧, આ રૂતિ વિશે
૨૧. નરસિંહરાવભાઈ પોવાલા બ્યાખ્યાનો (ભ. ૨, પૃ ૨૦)માં લખે છે. "The date of this work is not ascertainable nor the author's name"
-પરંતુ 'જન સાહિત્ય સરોવર'માં ઉપાયેડા રાસની ૧૭ મા કાગમાં -

સ્મરમાગરસુરિ ચોતિડ એ મિહરુ પદ ત્રિ રાસ ।

જે પ્રમાણે કર્તા પોવાલા નામ આપે છે, અને તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ, કૃતિનો

સુરિ એ 'નિમલપ્રગ્ન-ધ'દાર પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમયના ગુરુ સમપરતનના ગુરુ હતા. પદ્યાવલિઓ ઉપરથી જણાય છે કે તેમનો જન્મ સં. ૧૪૭૪ માં થયો હતો, તથા તેમને સુરિપદ સં. ૧૫૦૮ માં અને મચ્છનાયકપદ સં. ૧૫૧૭ માં મળ્યું હતું. 'નિમલપ્રગ્ન-ધ'ની પ્રચલિતમાં જણાવ્યા મુજબ, સં. ૧૫૨૧ માં લક્ષ્મીસાબરગરિએ લાવણ્યસમયને દીક્ષા આપી હતી. તેમનું અવસાન સં. ૧૫૩૭ માં થયું મનાય છે, પણ એ સાલ સંદર્શપદ કે. ગમે તેમ, પણ 'વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ' એ તેમને સુરિપદ મળ્યા પછીની એટલે કે સં. ૧૫૦૮ પછીની રચના છે એ ચોક્કસ. એ રાસ સં. ૧૫૧૨ પછી રચાયો હોય તો 'દા-દડડેપ્રગ્ન-ધ'થી આ તરફનો મણાય. એની બીજી કડી નીચે પ્રમાણે છે-

વસ્તુપાલ તેજિગ તણડ અમ્હે ચોલિસ રાસો ।

મરદવેત્ર ધુરિ ગુજરાત મળદિલનિવાસો ॥

દેપાલકૃત 'જ'બુદ્ધેશ્વરી પંચસવચરિત્ર' (સં. ૧૫૨૨)

બોલક કવિ દેપાલે સં. ૧૫૨૨ માં 'જ'બુદ્ધેશ્વરી પંચસવચરિત્ર' ૧૭ સુ' છે. તેની ૧૩૫ મી કડી નીચે પ્રમાણે છે-

ગંગાકટિ જલ ઝરેવીદ, ગુજરાત કિમ માંવા પીદ ।

જીવ મરીનદ ત્રિહુગતિ મમદ, જે વિસ પાદ તે પુણ મરદ ॥

'ત્રિહુવનદીપક'માંથી આગળ ઉતારેલી પંક્તિઓ જ દેપાલે ચોક્કસ પાકાન્તર સાથે લીધી છે. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે આ પંક્તિઓ એક કહેવતના રૂપમાં પ્રચલિત ખની ગઈ હોય, જેનો ઉપયોગ દેપાલે કર્યો હોય. જો એમ હોય તો તે 'ગુજરાત' સંપદપ્રયોગની વ્યાપકતા સૂચવે છે.

રચનાકાળ નક્કી થઈ શકે છે. સ્વ. નિમનવાલ દલાલે ખાચમી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરેલા પાટણના ગ્રન્થસંગ્રહો વિરોધા નિબંધમાં આ કાવ્ય વિરોધે દૂક નેધ કરેલી તે જ માત્ર સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ પાસે હતી. દલાલે નેધિલી પ્રતમાં કર્તાનું નામ જ નહોત. પરંતુ આ કાવ્યની માત્ર બે જ કડીઓનું પૃથક્કરણ કરીને "અનદ and કહિસિડ belong to a period not earlier than the latter half of the fourteenth century A. D., so far as I see"-એ પ્રમાણે તેના રચનાકાળ સંબંધી લઘુભગ સત્ય નિર્ણય કરે

પચાઈ સ્વતંત્રપણે આવી ગયા છે.

૧૭. મારા મિત્ર પં. અમૃતલાલ મોદનલાલ બોલક પાસેની સં. ૧૫૬૦ માં લખાયેલી હાથપ્રતનો એ ઉપયોગ કર્યો છે. કાવ્ય દર અપ્રસિદ્ધ છે. દેપાલ કવિ માટે જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ', ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૪૨.

ઉપસંહાર

આ પછીના સમયના સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ તપાસવાની જરૂર મને લાગતી નથી, ૧૮ કારણ કે વિક્રમના સોળમા સતકના પૂર્વાર્ધ સુધીનું સાહિત્ય પણ એ શબ્દપ્રયોગની વ્યાપકતા બતાવી આપે છે. બીજું, અહીં રેન્ડ કરેલાં પ્રમાણો એ પણ બતાવી આપશે કે, "આપણા પ્રાન્તનું 'ગુજરાત' એ નામ મુસ્લિમ રાજ્યકાળ પહેલાં સર્વસામાન્ય પ્રચારમાં નહોતું, અને એ નામનો પહેલો વિશ્વાસપાત્ર પ્રયોગ આપણાં સાહિત્યમાં 'કાન્હડકે-પ્રબન્ધ'માંથી મળે છે"—એ મત હવે સાધાર ગણી શકાય એમ નથી. વિક્રમના અગિયારમા સૈકાનો લેખક અલ્લિફની 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ કરે છે, જેટલું જ નહિ પણ લાટકેસ અણહિવડાની દ્રષ્ટિએ ૧૭૦ માઈસ હર આવેલો છે, એમ જણાવે છે; વિક્રમના તેરમા સૈકામાં રચાયેલા 'આણ-રાસ'માં તથા સં. ૧૨૮૦ પૂર્વેના રાણકેવીના લોકકથામાં પણ 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ છે; વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચાયેલ 'પ્રભાવકથરિત'માં ઉક્ત થયેલા અપભ્રંશ કથામાં પણ 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ છે તથા એ જ સમયનો ઇટાલિયન મુસાફર માર્કો પોલો પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં 'ગુજરાત'ની નોંધ લે છે. આ ચારે ઉલ્લેખો મુસ્લિમ રાજ્યકાળ પૂર્વેના છે; 'સમરા-રાસ' તથા 'જિનકુસલસરિ-પદાભિપેક રાસ'માં મળેલા 'ગુજરાત'ના ઉલ્લેખો મુસ્લિમ રાજ્યકાળ પછી તુરતના જ છે. અલ્લિફની અને માર્કો પોલો જેવા પરદેશીઓએ તો તે કાળની છાવની જાપાનનો અશ્વિત પ્રયોગ જ સાંભળીને નોંધ્યો હોવો જોઈએ. પરદેશીઓની નોંધમાં તેમ જ તત્કાલીન

૧૮. ઉપર્યુક્ત શ્રવિ દેખાવની પછી થયેલા - અથવા સંભવતઃ એના મગ કાલીન-માટણ બધાસકૃત 'પ્રજોષણત્રીશી'માં-

'જલેશિ જ દ્વ યમ કરિ ચહી, ગુજરાત રોરી સાકરી' (કડી પર)
એ પ્રમાણે 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ છે. 'પ્રજોષણત્રીશી'ના કર્તાની એક પ્રતિષ્ઠા તત્કાલીન કહેવતોનો સમઢ કરવાની છે; પ્રસ્તુત રચને 'ગુજરાત રોરી સાકરી'એ પ્રયોગ સ્પષ્ટ રૂપે કહેવત તરીકે જ થયો છે. જનસમાજના સર્વસામાન્ય હક્તિ બટાળમાં પ્રવેશ પામેલા આવા વાક્યો સામાન્યતઃ ધણા જૂના હોય છે, અને નેમની પાછળ ધણિયે વાર પ્રજાજનના કઈ કઈ તદ્દત્થો છુપાયેલા હોય છે. પ્રસ્તુત હક્તિ ગુજરાતના જૂના સહેલોની વ્યના પરત્વે મુનિવદ્ધ સહેલમા એક 'ઐતિહાસિક' સત્ય રજ કરે છે, એ જાણેજ કહેવું પડે નેમ છે. માટે વિક્રમના મોળમ સૈકામાં થઈ ગયો, એટલે તેણે પોતાના કાવ્યમા વણી લીધેલો, તેના જ સંપ્દોમ કડીએ તો, આ 'ઉપાલો' તેના સમય કરતા સહેજે એ ત્રણ સૈકા જેટલે જૂનો દરો, એમ માનવામા ઐતિહાસિક સત્યની અવગણના નહિ થાય.

દેશભાષાનાં શિષ્ટસાહિત્ય તેમ જ લોકસાહિત્યમાં પણ 'ગુજરાત' શબ્દનો પ્રયોગ છે. એમાં સૌથી પહેલો અલ્પિત્તીનો ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા પ્રાન્ત માટે—ખાસ કરીને ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાત માટે 'ગુજરાત' એ નામ વિક્રમના અગિયારમા સતકમાં મૂળરાજ સોલંકીના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પ્રચારમાં આવ્યું હોવું જોઈએ.^{૧૯} સંસ્કૃત—પ્રાકૃત સાહિત્ય,

૧૯ અહીં એક આનુષંગિક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે—આ પ્રાન્તની ભાષાને 'ગુજરાતી' નામ કયારે મળ્યું? ઈસવી સનની અશદ્ધ સદીની અધવચમાં આપણી ભાષાને આ નામ મળ્યું એમ શ્રી. નરસિંહરાવ માને છે. અલગત, તેમણે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, વિક્રમના અઠારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલા પ્રેમાનંદના 'નાગદમણ' માં અને ઈ. સ. ૧૭૩૧ (સં. ૧૭૮૭)માં લા કોક્ષ નામે જર્મનીની નોંધપાત્રીમાં આપણી ભાષા માટે 'ગુજરાતી' નામ પહેલી વાર વપરાયેલું મળે છે. પણ અગિયારમા—બારમા સૈકામાં આ પ્રાન્તને માટે 'ગુજરાત' નામ પ્રચારમાં આવ્યા પછી ભાષાને 'ગુજરાતી' નામ મળતાં બીજા પાંચ—છ સૈકા વીટી જાય એ શું શક્ય અને સ્વાભાવિક છે? પ્રેમાનંદ પૂર્વેના સાહિત્યમાંથી આપણી ભાષા માટે 'પ્રાકૃત' (પદ્મનાભ અને અખેર), 'અપભ્રંશ' અને 'ગુર્જર ભાષા' (બાલણ) એવા નામ અત્યાર સુધીમાં મળ્યા છે, પણ તેથી શું પુરવાર થઈ શકે કે જનસમાજમાં એ વખતે 'ગુજરાતી' નામ નહિ જ જોવાય હોય? 'તવારિખે ફરિશ્તા' (ઈ. સ. ૧૬૧૦=સં. ૧૬૬૬) અને 'નિરાતે સિંહદરી' (ઈ. સ. ૧૬૧૧ = સં. ૧૬૬૭) એ મુસ્લિમ તવારીખોના લેખકો અમદાવાદના સુલતાનોને 'અદમદરાહ ગુજરાતી' 'અદમદરાહ ગુજરાતી' એવા નામથી જોળખાવે છે. બીજી રીતે પણ 'નિરાતે સિંહદરી'ના લેખક ગુજરાતવાસી લોકોને 'ગુજરાતી' નામ આપે છે. ગુજરાત હોરડીમાં મળત શાસ્ત્રી રાજ અખર (૧-૧૭૬) એ 'કાન્દહદેપ્રબન્ધ'—(૨. સં. ૧૫૧૨)ના ઉલ્લેખમાં ગુજરાતનો અર્થ 'ગુજરાતી'—ગુજરાતના વતની એવો છે, એ સ્પષ્ટ છે. મધુસૂદન બાસકૃત 'હંસાવલી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ'—(૨. સં. ૧૬૦૬)ના ત્રણેજ ગુજરાતિ રાગ (કદી ૬૦૬) એ ઉલ્લેખમાં પણ ગુજરાતિનો પ્રયોગ વિશેષાત્ તરીકે થયો હોય એ અસંકય નથી. વળી પુષ્ટિમાર્ગીય કવિ મહાવદારકૃત 'ગોમુલનાયજનો વિવાહ' (૨. સં. ૧૬૨૪) એ કાવ્યમાં 'ગુજરાતિ રાગ', 'દાદો વડો ગુજરાતિનો', 'ગુજરાતિય લોક' એવા પ્રયોગ મળે છે (જુઓ કાર્ણસ સપ્તાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવસિ, ભાગ ૨, પૃ. ૨૫૦). મુનિ શ્રીજીવિજયજી પાસે કૃષ્ણજીવનને લગતા કોઈ જન ગણાની એક તુલક હાથપ્રતના માત્ર ૮ થી ૧૧ સુધીનાં ચાર પાના છે. આદિ—અંત મળતા નથી એટલે કર્તાત્તુ' કે કૃતિત્તુ' નામ તથા રચનાસવત બળી સડાતા નથી. પણ બાષા અને લિપિ કપરથી પ્રત વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં લખાયેલી લાગે છે. આ રાસના ૧૧મા પાના ઉપર ૧૧મી દાળના આરબમાં "હાલ ૧૧મી મુજરાતી

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો જેવાં વિદ્વન્માન્ય લખાણોમાં એનાં 'ગૂર્જરાત્રા', 'ગૂર્જરા', 'ગુજ્જરત્તા' કે 'ગુર્જગટ' જેવા સસ્કારેલા કૃત્રિમ રૂપોને સ્થાન મળે એ સમગ્ર સંકાય એવું છે. ૨૦

કૂલકાંતી" એ પ્રમાણે દેશીતા ઢાળનો નિર્દેશ છે. હવે 'દશિયાલી' (દેશ પહોંચા વિનોદાત્મક અવળવાણી દ્વારા ગદ્ય આધ્યાત્મિક અર્થોનો નિર્દેશ કરતો એક ભૂતો કાવ્યપ્રકાર)ને 'કૂલકા' નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને તે જ અર્થ ને અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોય તો 'ગુજરાતી કૂલકા'માં 'ગુજરાતી' એ ભાષાનું જ નામ બહુાય, અને એ રીતે પ્રેમાનંદ પૂર્વેનો આ 'ગુજરાતી' ભાષાનો ઉલ્લેખ ગણાય. આ ઉલ્લેખ ધક્કસર બાજુએ તાજીએ તોપણ ને આ પ્રાન્તના પતનીઓ, ઉપર નજીઆ પ્રમાણે, 'ગુજરાતી' કહેવાતા હોય તો તેમની ભાષા પણ એ નામે ઓળખાય એ અશક્ય નથી, અને ઉપરના પ્રમાણો ધ્યાનમાં લેતા પ્રેમાનંદની પદેલા લોકબોલીમાં પણ ભાષા માટે 'ગુજરાતી' નામ નહિ જ વપરાય હોય એમ માનવું વધારે પડતું છે અલગત, આ દિશામાં વિશેષ સંશોધનની જરૂર છે.

૨૦. ગુજરાત સાહિત્ય સભા-યોજિત ઇતિહાસ સંમેલનમાં ૨૯ થયા પછી પદ્ય પ્રકાશન - પ્રકાશિત 'ઇતિહાસની કેડી'માં લખાવેલ.

કલ્પનાની સૃષ્ટિ અને ઇતિહાસની સૃષ્ટિ

[લે. શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ]

કોઈ પણ સર્જન પહેલું ચિત્તમાં જન્મે છે. એ એક પ્રકારનો રહ-સ્માનુભવ છે, જેને આપણે કલ્પના કહીને ચલાવીશું. એ કલ્પનાને માનવી સ્થૂળ ઘટનારૂપે પરિણુમાવે છે. જેમ ઘણ સત્ય છે તેમ કલ્પના સત્ય છે, અને જગત મિથ્યા છે તેમ સ્થૂળ ઘટના મિથ્યા છે એમ કહેવું એ વેદાંત-દષ્ટિ છે, કલાદષ્ટિ નથી. આત્મા ઉપર પરિણામકારક જેટલો ચિત્તનો વ્યાપાર છે તેટલો એકલો દેહનો ગ્રૂળ વ્યાપાર નથી, એવી આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તો કલ્પના એ જ કર્મ છે અર્થાત્ એ જ સત્ય છે, પરંતુ સ્થૂળ ઘટનાદષ્ટિ સમીપેની હકીકત હોય કલાદષ્ટિ તેને મિથ્યા કહી શકતી નથી, ત્યારે એમ માનવું પડે છે કે સ્થૂળ ઘટના પણ સત્ય છે; અને એ રીતે કલ્પના તથા સ્થૂળ ઘટનામાં એકસરખી સત્યશીલતા આરોપાય છે.

જે કલાસર્જનમાં કલ્પના વાગ્તવિકતા (Realism) ની મર્યાદાને ઉત્સર્ધે નહિ તે કલાસર્જન અને સત્ય ઘટનાવલંબી કલાસર્જન, એ બેઉને બંને આપણે સમાન કોટિનાં લેખીએ, બંને એકની જાંચી અને ખીજાની જીતરતી ગણના ન કરવાની વાત ઉચિત માનીએ, પરંતુ એ બેઉના સર્જનવ્યાપારમાં જે ભેદ છે અને બેઉની રસપ્રદતામાં તથા ભોક્તાના ચિત્ત ઉપરની પ્રભાવિકતામાં જે અંતર ગ્રહેવું છે તેની અવ-ગણના કરી શકાય તેમ નથી.

ઇતિહાસાત્મક કે વર્તમાનકાલીન કોઈ સત્ય ઘટનાની નિષ્પત્તિમાં ફેટલા અને ક્યાં બળોએ કેટ-કેટલો ભાગ લીધો છે તે વિશે ભુદા ભુદા ઇતિહાસકારોમાં અને માનસશાસ્ત્રવેત્તાઓમાં મતભેદ પડે છે. ઇતિહાસની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે બાહ્યત અમાન દેખાતાં કારણોના સમન્વયથી પણ કોઈ એ ઘટનાઓ સર્વતઃ સમાન નિષ્પન્ન થતી નથી, અને એ કારણે History repeats itself એ કથન માત્ર વાગ્તવાભાસી છે. એ અને ગણ્યો. મરણ્યો. પાંચજ આપ રેતું શસ્ત્ર ઇતિહાસનું નથી. ઇતિહાસની ઉપવચ્ચ થતી સત્ય ઘટનાઓના વિવેચક અને કાર્યકારણસંગોષ્ઠ એવા ભુદા ભુદા ઇતિહાસકારો ઘણી વાર ભુદોભુદો નિષ્કર્ષ પણ કાઢે છે, કારણ કે સત્ય ઘટનાને ઘડનાર્ગ બળો તથા એ બળોની અમરોની

આકાશીમાં તેમની દૃષ્ટિ વચ્ચે અંતર હોય છે, જે અંતર તેમની કલ્પના-શક્તિ કે આકલનશક્તિની મર્યાદાનો પણ પરિચય આપતું હોય છે. આજ કારણથી મોકોલે દ્રેવેલિયન કહે છે કે “There is no ‘Verdict of History’ other than the private opinion of the individual. And no historian can possibly see more than a fraction of truth.”

કોઈ સત્ય ઘટના એ તેને નિપજવનારી અનેક ચિત્તોની કલ્પનાઓનું સંમિશ્ર ફળ હોય છે અને ઇતિહાસકાર કે કલાસર્જકને માટે તો એ એક એવો ‘અકરમાત્’ હોય છે કે જેનું ‘કરમાત્’ સંશોધવાનું દુર્ઘટ કાર્ય તેને કરવાનું હોય છે. કલ્પિત સૃષ્ટિ રચીને તેને અસૂશમા ઉતારનારને જે ‘મોકળાશ મળે છે તે સત્યઘટનાત્મક કલાકૃતિના સર્જકને મળતી નથી, કલ્પિત કલાકૃતિનો સર્જક પોતાની મર્યાદાને અનુસરીને એક સૃષ્ટિ રચે છે અને તેની રચનાનાં બધાં તરવો પોતાની ચિત્તશ્રુતિમાંથી તે મેળવે છે. સત્ય ઘટના કે ઐતિહાસિક કલાકૃતિના સર્જકની સમીપે બનાવનાં કેટલાંક તરવો હોય છે તો કેટલાંક તેને સંશોધવાનાં હોય છે. ખીછ રીતે જોઈએ તો તેની સમીપે પડેલાં તરવો તેના સંશોધનના ક્ષેત્રવિસ્તારને નિયંત્રિત બનાવે છે. કલ્પિત સૃષ્ટિના સર્જકને પોતાની કલાકૃતિ માટે કોઈ તરવ ખૂટતું જણાય તો તે પોતાની સૃષ્ટિને ગદલીને કે મકારીને ચલાવી લઈ શકે છે, સૃષ્ટિને પોતાની આત્મલક્ષી મર્યાદાને અનુકૂળ રાખવા તે યત્ન કરે છે, પરંતુ સમીપે ઊભેલાં સત્ય ઘટનાનાં નક્કર તરવો ‘વસ્તુ-લક્ષી સર્જકના સ્વૈર કલ્પનાવિહારને ચાલવા દેતાં હોતાં નથી. આથી તેનો ‘કરમાત્’નો મનોમત પ્રશ્ન ધણીવાર અતિક્રૂટ પણ બને છે. ઐતિ-હાસિક કલાસર્જકોના અનુભવની આ વાત છે.

ઘટનાનો તાજો મેળવી દેવામાં નથી ચારુતા રહેતી કે નથી ઇતિહાસ-રસ નિષ્પન્ન થઈ તેના બોક્તાઓ માટે ગ્રેરણાદાયક બનતો.

સત્ય ઘટના ઘણી વાર અનેક ચિત્તોની કલ્પનાઓની સમિત્ર મૂર્તિ-મંત સૃષ્ટિ હોય છે. એ સૃષ્ટિના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ આકલન કરી, તેને પ્રકારનાં બળોનું પૃથક્કરણ કરી, તે બળોનો હકીકતથી અવિરુદ્ધ એવો વાસ્તવિક સમન્વય કરી જે કલાકાર તેનું અક્ષરસર્જન કરે છે તે કલાકાર ઇતર પોતાની જ કલ્પનાસૃષ્ટિને મૂર્ત કરનાર કલાકાર કરતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય બતાવી આપે છે એ તો આ રીતે સ્પષ્ટ બને છે. છતાં એમ માનવામાં વાંધો નથી કે ઉત્કૃષ્ટ કલ્પિત સર્જન અને ઉત્કૃષ્ટ સત્ય ઘટનાને કે ઇતિહાસને અવલંબેલું સર્જન એ જેલે કલાદૃષ્ટિએ સમાન ગુણુવત્તાવાળાં પશુ હોય; તોપણ એ સર્જનોના બોક્તાઓ ઉપરની પ્રાભાવિકતામાં તો ભેદ રહે જ છે. એ ભેદને કારણે સાહિત્યના બોક્તાઓ સત્ય-ઘટનાત્મક કલાકૃતિ અને કલ્પિત કલાકૃતિ વચ્ચે પશુ તર-તમ જેવો ભેદ માને તો તેમાં કશું અનૌચિત્ય નથી. કાલાંધલ કહે છે તેમ : “Consider all that lies in that one word Past! What a pathetic, sacred, in every sense poetic, meaning is implied in it; a meaning growing ever the clearer the further we recede in time, the more of that same past we have to look through! History after all is the true poetry. And Reality, if rightly interpreted, is greater than Fiction.”

પશ્ચિમી-ક્ષત્રપો

[તેમના વિશેના કેટલાક પ્રશ્નોની ચર્ચા]

[લે. અધ્યા. ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ]

જેમને પશ્ચિમી ક્ષત્રપો અથવા શક ક્ષત્રપો કહેવામાં આવે છે તેમણે ૬૨૭ ક્રિષ્ટાબ્દ અને ગુજરાત ઉપર, ત્રણમોથી પણ વધુ વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. 'સત્રપ' શબ્દ મૂળ ઇરાનમાં વપરાતો અને એનો અર્થ 'સૂબો' થતો. એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં 'ક્ષત્રપ' અને 'મહાક્ષત્રપ' શબ્દો વપરાયા છે. એટલે આ ક્ષત્રપો, ક્ષત્રપો હતા માટે કોઈક રાજાના સૂબા હોવા જોઈએ. તો, તે કોના સૂબાઓ હતા તે એક પ્રશ્ન છે. ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે આ શક ક્ષત્રપો હિન્દમાં કયે રસ્તે અને કયારે આવ્યા.

પહેલા પ્રશ્ન વિશે આજે ઐતિહાસિકોમાં બે મતો છે: (૧) ધણુખરા ઐતિહાસિકો માને છે કે આ શકો કુશાલ્યવંશના કનિષ્કાદિ રાજાઓના ક્ષત્રપો હતા. (૨) તો કેટલાક ઐતિહાસિકો એમ માને છે કે તેઓ મિથિલાત ખીજના ક્ષત્રપો હતા.^૧ કેટલાક વળી તેઓ કોના ક્ષત્રપો હતા એ પ્રશ્ન ચર્ચતા જ નથી અને એમને સ્વતંત્ર રાજાઓ તરીકે જ ગણે છે.^૨ વળી થોડા ઐતિહાસિકો એમ પણ માને છે કે જૈનાચાર્ય કાલકસ્થરિ જે શકોને હિન્દમાં લાવ્યા હતા તે જ આ પશ્ચિમી શક છે.^૩ જૈનગ્રંથોમાં કાલકાચાર્યની કથા નીચે મુજબ મળે છે

ઉજ્જૈણમાં જ્યારે મહાભિક્ષુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે મહાન જૈનાચાર્ય કાલકસ્થરિ ત્યાં આવીને રહ્યા. તેની સાથે તેની બહેન સરસ્વતી પણ હતી. એ પણ સાધ્વી હતી. તેને મહાભિક્ષુને કુદૃષ્ટિથી પકડીને પોતાના મહેલમાં રાખી, તેથી કાલકાચાર્યે તેનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉજ્જૈણ છોડીને લાટમાં ગયા. ત્યાં એનો ભાણેજ બલમિત્ર-ભાતુમિત્ર રાજા હતો. તેને ત્યાં થોડો વખત રહીને, પછી તે કાલા-તરે પારસ-કુળમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તે વખતે ૯૬ સાહિબો (ઠાકરડાઓ) હતા. તેમાંથી જે મુખી હતો તેને લાં કાલકાચાર્ય રહ્યા અને પોતાનાં જ્યોતિષ અને વૈદક્યો એને ખુશ કર્યો. એક વખત આ સાહિબોના સ્વામીએ તેમને એક

૧. મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ, નવચંદ્ર વિદ્યાલેખક, જયપુરવાસી

૨. રાયચોખરી, સ્ટેન કોનો, રેપ્સન વગેરે

૩. લેન્ડી, સ્ટેન કોનો, વિજયેન્દ્રસૂરિ વગેરે

કટાર મોકલી અને કહેવરાવ્યું “આનાથી તમારા માયા વાઢી નાખો.”
પણ, કાલકાચાર્યની સલાહથી માહિઓએ હિન્દુગેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું.
કાલકાચાર્ય આ સાહિઓ સાથે પહેલા સિન્ધુતીરે આવ્યા, અને પછી
સિન્ધુને પાર કરી, કચ્છમાં યઈ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા ત્યાં, જે સાદિને
ત્યાં પોતે રહ્યા હતા તેને જ્યાં સાહિઓનો મુખી કંગમો અને આખો
કાઠિયાવાડ હૈં સાહિઓની વચ્ચે વહેતી દીધો. તે પછી પોતાના
ભાણેજની મદદથી ઉજ્જૈણ ઉપર તેમણે ચડાઈ કરી એ લડાઈમાં ગદગલિત
હોયો અને કાલકાચાર્યે શકગજને ઉજ્જૈણની ગાદીએ બેસાડ્યો આવી
કાલકાચાર્યની કથા છે

આ કથા ઉપરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ છે જ કે કાલકાચાર્ય અમુક
શકિને હિન્દમાં લાંબા રહ્યા અને એ શકિ કચ્છ, મહિયાવાડ અને ઉજ્જૈણ
માં સત્તાધીશો બન્યા હતા આના અનુસંધાનમાં કેટલાક ઐતિહાસિકો
એમ માને છે કે આ શકિ કાલકાચાર્ય સાથે સિન્ધમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં
તેમણે મીનનગર નામે રાજધાની કરી હતી અને કાલકાચાર્યે ત્યાં એક
શકસાહિને રાજ બનાવ્યો હતો આ ઐતિહાસિકો એમ માને છે કે કચ્છ-
કાઠિયાવાડ અને ઉજ્જૈણના ક્ષત્રપો આ મીનનગરના શકગજના ક્ષત્રપો
હતા પણ કાલકાચાર્ય કથાય એમ આવતું નથી કે સિન્ધમાં રાજધાની
સ્થાપીને એક રાજને એની ગાદી આપી હતી કાલકાચાર્યમાં તો એમ જ
આવે છે કે કાલકાચાર્ય આ શકિ સાથે ઈરાનમાંથી નીકળી, સિન્ધને પાર
કરીને (ચત્તીર્વ) કચ્છમાં યઈ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા. એટલે કચ્છ-કાઠિ-
યાવાડના પશ્ચિમી ક્ષત્રપો મીનનગરના શકગજના ક્ષત્રપો હતા એ વાત
માનવાને કંઈ જ આધાર નથી ✓

આ આખા પ્રશ્નના નિર્ણયમાં એક મોટું વિષ આવે છે તે આ છે.
આ શક રાજાઓએ-નંદપાન, ચણ, રુદ્રામાં વગેરેએ-પોતાના સિકાઓમાં
તેમજ લેખોમાં જે સવત્ વાપર્યો છે તે કયો સવત્ છે તે બજાવવાને
કાંઈ સ્પષ્ટ સાધન નથી પણ આજના ઐતિહાસિકો એ સવત્તને શાલિ

૪. પેરિપ્લસ (૧ લો સંપ્ર.)માં છે કે એ વખતે સિન્ધની રાજધાની મીન
નગર હતું, અને એનો રાજા Mambarrus હતો આ ‘મેમ્બારસ’ને સુધારીને
કેટલાકો ‘નંદપાન’ વાને છે અને તેથી માને છે કે પશ્ચિમી ક્ષત્રપોની રાજધાની
મીનનગર હતું. પણ આ પાઠસુધારા માટે કશો જ આધાર નથી, તેથી એ સુધારા
ઉપર બધેલો નિર્ણય થોડો અણગમ જ નહિ.

વાહનનો શક ગણે છે અને એનું આરંભવર્ષ ઇ. સ. ૭૮ માં મૂકે છે. આ ઐતિહાસિકો એમ પણ માને છે કે આ ઇ. સ. ૭૮ વાળો શક કુશાણવંશના કનિષ્કે પ્રવર્તાવ્યો હતો. હવે આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના જે લેખો મળે છે તેમાં વહેલામાં વહેલી સાલ સંવત્ ૪૧ ની નહપાનના લેખમાં મળે છે. જો એ સાલ ઇ. સ. ૭૮ વાળા શકની હોય (લેખમાં એ શાસિવાહન શક છે એમ લખ્યું જ નથી, એમાં તો સંવત્- એમ જ લખ્યું છે.) તો નહવાન ઇ. સ. ૭૮+૪૧=૧૧૯ માં થઈ ગયો એમ ગણાય. અને આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના વંશની શરૂઆત જૂમક, જે નહપાનનો પૂર્વ-ગામી કે પિતા હતો તેનાથી થાય છે. તેથી આ ઐતિહાસિકો એમ માને છે કે આ ક્ષત્રપોના વંશની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૯ થી જ શક વહેલી થઈ હતી. હવે, જે ઐતિહાસિકો, આ શકો કનિષ્કના ક્ષત્રપો નહોતા એમ માને છે, તેઓ પણ એમને ઇ. સ. ૧૨૦ ની આસપાસ જ મૂકે છે અને એ કાળે ઇરાનમાં મિથ્રાત પીળે રાજ્ય કરતો હતો, માટે કાલક્રમચાર્ય ઇરાનમાં એના રાજ્યકાળ દરમિયાન ગયા હતા એમ માને છે.

આ વળી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોને આ સમયમાં મૂકવાનું આજના વિદ્વાનોને એક બીજું કારણ પણ છે. આન્દ્રવશના ગૌતમીપુત્ર નામે ગળગે નહપાનને હરાવ્યો હતો અને નહપાનના સિક્કાઓ ઉપર જ પોતાની છાપ મારી હતી. વળી રુદ્રદામાના ગિરનારના લેખ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે રુદ્રદામાએ ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠીપુત્રને હરાવ્યા હતા. હવે નહપાનના લેખોમાં સં. ૪૧ મળે છે તો રુદ્રદામાના ગિરનારના લેખમાં સં. ૭૨ ની સાલ મળે છે. અને આજના ઐતિહાસિકો આ આન્દ્ર ગૌતમીપુત્રને ઇ. સ. ૧૨૦ની આસપાસ મૂકે છે તેથી નહપાન અને રુદ્રદામાનો સમય પણ એ જ હોવો જોઈએ એમ કહે છે. અને આના ઉપરથી પણ ઐતિહાસિકો માને છે કે આ પશ્ચિમી શકોના લેખોમાં ઇ. સ. ૭૮ વાળો શક વપરાયો છે. અને, આ ક્ષત્રપોની સત્તા, આવી રીતે, જો ઇ. સ. ૧૨૦ ની આસપાસમાં શરૂ થઈ હોય તો, તેઓ કનિષ્કના કે મિથ્રાતના ક્ષત્રપો હોવા જોઈએ એમ ઐતિહાસિકો કહે છે. પણ કનિષ્ક કે બીજા કોઈ પણ કુશાણ રાજાની સત્તા કચ્છ કાઠિયાવાડ કે મુજગત ઉપર કોઈ પણ કાળે રચપાઈ હોય એમ માનવાને કોઈપણ પુરાવો નથી. કુશાણ-

૫. કોઈકે એને વિક્રમ સંવત્ પણ મૂક્યું છે; પણ ધણાજરા બધા જ વિદ્વાનો એને શાસિવાહન શક મૂકે છે.

વંશના કોઈપણ અવશેષ પશ્ચિમ દિન્દિમાંથી મળ્યા નથી, માટે આ ક્ષત્રપો કુસાણવંશના રાજાઓના ક્ષત્રપો હોઈ શકે નહિ. માટે, જે ઐતિહાસિકો કાલકાચાર્યની વાતમાં માને છે તેઓ એ મિથિલતના ક્ષત્રપો હતા એમ માને છે; કારણ કે કાલકાચાર્ય ગુજ્જ આ શકે મૂળ ઈરાનમાંથી આવ્યા હતા અને ઇ. સ. ૧૨૦ ની આસપાસમાં ઈરાનમાં મિથિલત ખીંતે રાજ્ય કરતો હતો. પણ મિથિલતનું રાજ્ય પણ ગુજ્જાત, અને મહાગપ્ત સુધી (કેમકે નહપાનનો અધિકાર મહાગપ્ત ઉપર પણ હતો) પહોંચ્યું હતું એમ માનવાને કોઈપણ આધાર નથી. આ કારણોને લીધે, આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો કનિષ્કના કે મિથિલતના ક્ષત્રપો હતા એમ હું માની શકતો નથી.

પ્રાચીન ભારતીય સમયાનુક્રમ (chronology) ની મારી ગણતરી જુદી છે, મેં અન્યત્ર સમજાવ્યું છે તેમ આપણી આખી પ્રાચીન પરંપરા મુજબ, આન્દ્રોનો અન્ત ઇ. સ. પૂ. ૩૮૦ માં આવી થયો હતો; અને તે પછી ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬ માં શુપ્તવંશનો ચંદ્રગુપ્ત પહેલો ગાદીએ આવ્યો હતો. એ સમયાનુક્રમ મુજબ ગૌતમીપુત્રનો સમય લગભગ ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ થી ૪૭૭ નો અને વાસિષ્ઠીપુત્રનો સમય લગભગ ઇ. સ. પૂ. ૪૭૭-૪૪૬ નો થયો. તેથી કરીને નહપાન અને રુદ્રામા, જે આ બંનેના સમકાલીન હતા, તેઓનો સમય પણ આ વર્ષોની આસપાસનો હોવો જોઈએ. ગણતરી મુજબ, ગૌતમીપુત્ર ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે નહપાનને હરાવ્યો હતો. તેથી નહપાન જે સંવત્ પોતાના લેખોમાં વા પડે છે તે સંવત્ (૪૬૮+૪૬=) ૫૧૪ ઇ. સ. પૂ. કે એની આસપાસમાં કયાંય શરૂ થયો હોવો જોઈએ નહપાનના લેખોમાં મોડામાં મોડું વર્ષ સં. ૪૬ નું મળે છે, એ પછી પણ જો એ થોડાં ધધુ વર્ષ ગણ્યકર્તા તરીકે રહ્યો હોય તો આ સંવત્ ઇ. સ. પૂ. ૫૪૪ થી, પણ જરા વહેલો શરૂ થયો હોય.

૧. પ્રાચીન ભારતીય સમયાનુક્રમ વિશે મેં સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરીને નિર્ણયો બાંધ્યા છે. તેમાંથી પ્રેરણા લીધેના લેખોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે અને બાકીના હજી પ્રસિદ્ધ થવાના છે. અહીં મારા સમયાનુક્રમના જે લેખો છે તે મારા આ નિર્ણયોને અનુસરે છે. પ્રસિદ્ધ લેખો - (૧) *The Manvantara - Indian Historical Quarterly* Vol. XVIII, p. 208-30 (૨) *The Manvantara - Caturyuga Method*, - *Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute, Silver Jubilee Volume*. (૩) *Chronology of Kali Dynasties*, *Poona Orientalist*, Poona, Vol. VIII, 1-4.

એવો સંવત્ જૂના ઠાળમાં એક જ જાણીતો છે. ઇ. સ. પૂ. ૫૫૧માં ઇરાનના મહાન સાયરસે એક શક પ્રવર્તાવ્યો હતો. એ શક હિન્દમાં પણ પ્રચારમાં હતો એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.^૭ તે નહપાને તથા આ પશ્ચિમી શકોએ વાપરેલો શક પણ એ જ હોય એમ મારું માનવું છે. જો નહપાને વાપરેલો શક એ હોય, તો નહપાનના વહેલામાં વહેવા લેખનું વર્ષ (૫૫૧-૪૧=) ઇ. સ. પૂ. ૫૧૦ થાય, અને રુદ્રદામાના ગિરનારના લેખનું વર્ષ (૫૫૧-૭૨=) ૪૭૯ ઇ. સ. પૂ. થાય. અને નહપાન તથા રુદ્રદામાનો આ સમય ગૌતમીપુત્ર તથા વાસિષ્ઠીપુત્રની, મારા સમયાનુક્રમ મુજબની સાલો સાથે મળી રહે છે. માટે હું એમ માનું છું કે આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોએ પોતાના લેખમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૫૧ નો શક વાપર્યો છે. પણ જો એમ હોય તો પ્રશ્ન એમ થાય કે હિન્દુસ્તાનના આ ક્ષત્રપો ઇરાનના સમ્રાટે સ્થાપેલો શક કાં વાપરે છે? જવાબ સહેલો છે. આ ક્ષત્રપોએ શકઆતમાં એ શક વાપર્યો હશે અને પછી એમના વંશમાં એ જ શક વપરાવો ચાલુ રહ્યો હશે. અને આ વાતને હું કાલકાચાર્યની કથાની સાથે બટાવું છું. હું એમ ધારું છું કે આ શકો તે તે જ હતા, જે કાલકની સાથે ઇરાનથી અહીં આવ્યા હતા. માત્ર, તેઓ મિશ્રણત ખીજના વખતમાં નહિ, પણ ઇરાનના મહાન સમ્રાટ દરાયસના વખતમાં અહીં આવ્યા હતા. દરાયસનો મૃત્યુકાળ, ઇરાની ઇતિહાસ મુજબ ઇ. સ. પૂ. ૫૨૫ થી ઇ. સ. પૂ. ૪૮૫ સુધીનો છે, અને હિપરનાં વર્ષો એના રાજ્યકાળમાં જ પડે છે.

ખરી રીતે, જૈન સાહિત્યમાં કાલકનો સત્તાકાલ આપ્યો જ છે અને એને તપાસવાથી કાલકવાળો કિસ્સો ક્યારે જાન્યો તે નક્કી કરી શકાય. પણ જે અતિહારિકા એમ માને છે કે કાલકે હિન્દમાં લાવેલા શકો તે જ આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો છે તે પણ કાલકને માટે જૈન સાહિત્યમાં આપેલી સાલોને ગણતરીમાં લેતા નથી. તેનું કારણ છે. જૈન ગ્રંથોમાં કાલકાચાર્ય માટે મહાવીર સંવત્ (=મ. સં.) ૩૩૫, ૪૫૩, ૭૨૦ અને ૯૯૩ એમ

૭. જુઓ નારાયણરાયની કૃત The Age of Shankar. એમનો આ મત ખીજ મધ્ય વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે, ગુજરાતરાય (Journal of the Punjab Historical Society I, 1), મહાભારતયુદ્ધ (The Age of Mahabharata War), ક્ષત્રપાચારિત્ર (Classical Sanskrit Literature), ડૉ. ત્રિવેદ અને એકજો ખીજો સાયરસવાળો આ શક હિન્દમાં વપરાતો એમ ખતાવ્યું છે, જે દલીલોનો સહિત દલ કાઈએ આપ્યો જાણ્યો નથી.

લુદી લુદી ચાગ સાલો મળે છે ' હવે જૈન ગણુની મુજબ મહાવીરનિર્વાણ સવત્ ૪ સ પૂ ૫૭૮માં શરૂ થયો હતો તો તે મુજબ કાલકની આવ ૪ મ પૂ ૨૧૬, અથવા ૪ મ પૂ ૮૮, અથવા ૪ જ ૧૮૭ અથવા ૪ જ ૪૬૫ થાય પણ આમાંથી એક સાલનો મેળ, નહિવાન અને એના સમકાલીન ગૌતમીપુત્રના તેમણે વીમરલા સમય (૪ સ ૧૧૮ની આસપાસ) ની સાથે મળતો નથી તેથી કાલકચાર્ય માટે જૈનગ્રંથોમાં આપેલી આ સાલોની ટાઈ ગણુની કરતું જ નથી પણ આપણે આ પ્રશ્નને જગ વીગતમાં તપાસીએ

પણ જૈનગ્રંથોમાં કાલકચાર્ય માટે આપેલી ઉપરની ચાગ સાલો વચ્ચે વર્ષોનો ગાગો એટલો બધો ઘેટો છે કે એ ચારે સાલ સાચી જ હોય તો આપણે એમ રવીમરણ પડે કે જૈનોમાં ચાર લુદા લુદા કાલકચાર્યો થઈ ગયા હતા પણ ખરેખર તેમ નથી આ આખાં પ્રશ્ન ઉપર હું એક લુદા લેખમાં ચર્ચા કરવાનો જ છું તેથી અહીં એની વીગતમાં પડતો નથી પણ આ ચાગ સાલોમાંથી, મ સ ૪૫૩ વાળા કાલકચાર્યે મર્દખિન્નનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો એમ જૈનગ્રંથો સ્પષ્ટપણે કહે છે વિચારપ્રેક્ષિ મુજબ, આ મ જ ૪૫૩માં કાલકચાર્યને આચાર્યપદ મળ્યું હતું ૧૦ મે અન્યત્ર બતાવ્યું છે કે મહાવીરનિર્વાણનું મૂળ ખરું વર્ષ ૨૦૫૧ ૪ જ પૂ હતું ૧૧ પણ પાછળથી અમુક મરણોને લીધે આમાંથી કેટલાંક વર્ષો બાદ કગતા મહાવીરનિર્વાણનો સમય નીચો આવતો રહ્યો હતો આમાંથી, એક વખત

૮ જૈનગ્રંથોનો કે જૈન સમયગણનાનો મારો અભ્યાસ મૂળગ્રંથો ઉપરથી નથી થયો પણ 'નામરીતચારિત્રી પત્રિકા ના ભાગ ૧૦, અક ૪ મા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયએ વીરનિર્વાણ સવત્ ચાર જૈન કાલગણના' ઉપર એક બહુ જ વિસ્તૃત અને વીરતાથી ભરેલો નિબંધ લખ્યો છે મારા આ પ્રસ્તુતમાં જૈન કાલગ ના સમય થી મૂળ જૈનગ્રંથોના જે જે આધારો મે આપ્યા છે, તે ઉપર લેખમાંથી જ લીધા છે

કાલકની આ ચાર સાલ માટે જુઓ મુનિ કંનો લેખ પૃ ૬૪૬

૯ મુનિ કંનો લેખ પૃ ૬૪૫ ૫૦

૧૦ મુનિ કંનો લેખ પૃ ૬૫૦—અસ્મિદ્ય વર્ષે વર્દમિલ્લોચ્છદવદ્ય થીકલકાચાર્યસ્ય સુરિપદપ્રતિષ્ઠામૂલ) વિચારગ્રંથી ૫ ૩

૧૧ મારો આ નિર્ણય જેમાં સમજવાયો છે તે લેખ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો નથી પણ યો : વખતમાં માર્કે સામયિકમાંએ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર છે પણ આ ઉદ્દેશ તેમ જ મ નિ સ વિશેના આ લેખમાં આગળ આવતા બીજા ઉદ્દેશો મારા ઉપર નિર્ણય લેખને અનુસરે છે

૪૨૦ વર્ષ આદિ થયાં હતાં. એટલે મહાવીરનિર્વાણનું વર્ષ ૨૦૫૧-૪૨૦= ૧૬૩૧ ઇ. સ. પૂ. થયું. તેમાંથી વળી એક વખત ૭૫૩ વર્ષ આદિ કરવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી મહાવીરનિર્વાણનું વર્ષ ૧૬૩૧-૭૫૩= ઇ. સ. પૂ. ૭૭૮ થયું. અને હું ધારું છું કે કાલકના આચાર્યપદની આ સાલ મ. સ. ૪૫૩- મહાવીરનિર્વાણની ઇ. સ. પૂ. ૮૭૮ની સાલ ઉપર રવાઈ છે. એ પ્રમાણે કાલકને આચાર્યપદ મળ્યાની સાલ ૮૭૮-૪૫૩=૪૨૫ ઇ. સ. પૂ. થાય. મહાવીરનિર્વાણનાં મૂળ વર્ષમાં (તેમજ જુલિનિર્વાણનાં મૂળ વર્ષમાં) વખતો-વખત કેમ ફેરફાર થયા હતાં અને તેને લીધે એ નિર્વાણના સંવત્ ઉપર ગણાયેલા ખ્રીજ બતાવેલાં વર્ષોમાં પણ કેમ ફેરફાર થયા હતા તે બધું મેં અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, તેથી અહીં તો માત્ર એના અનિતમ નિર્ણયો જ કામ પૂરતા નોખ્યા છે, એટલું સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરી લઉં છું.

કાલકાચાર્યને આચાર્યપદ ઇ. સ. પૂ. ૫૨૫માં મળ્યું હતું એમ ગણીને આપણે કાલકકથાના પ્રસંગો તપાસીએ. હું એમ ધારું છું કે આચાર્યપદ મળ્યા પછી આઠ નવ વર્ષો એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૬માં એ ફરતા ફરતા ઉત્તરેણુમાં આવ્યા હશે તે પછી એ જ વર્ષમાં ગર્દભિલ્લે સરસ્વતી ઉપર અત્યાચાર કર્યો અને તે જ વર્ષમાં કાલકાચાર્ય વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને, ઉત્તરેણુમાંથી નીકળી ગયા. ત્યાર પછી એ ભરૂચ પોતાના ભાણેજ બલગિત્ર-ભાનુમિત્રને ત્યાં ગયા હતા. હું ધારું છું કે આ પ્રસંગે વેર વાળવાની આખી યોજના-શકેને લાવવા વગેરેની-કાલકાચાર્ય પોતાના ભાણેજની સાથે ગંગણા કરીને ધડી કાઢી હશે અને તે પછી ઇ. સ. પૂ. ૫૧૫માં એ ઈરાની શકસ્થાનમાં પહોંચ્યા. એ વખતે ત્યાં હજી કાકરડાઓ હતા, તેમાંથી એકને ત્યાં કાલકાચાર્ય રહ્યા. આ કાકરડાઓ ત્યાં સાહિ કહેતા. પણ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૫માં ઈરાન ઉપર મહાન દરાયસની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. તેથી આ બધા સાહિઓ દરાયસના મહલિકા હતા એમ ઠરે છે. ઇરાનના પૂર્વિભાગ મુજબ, દરાયસ પહેલાં સાલ્સે જ ઈરાની શકસ્થાનના શકેને જીતી લીધા હતા. (ઇ. સ. પૂ. ૫૪૦માં. જુઓ His. of Persia, by Sykes, p. 160.) ૧૨ એટલે ત્યારે કાલકાચાર્ય ઈરાનમાં ગયા ત્યારે આ શકસાહિઓ દરાયસની સત્તા નીચે હતા. કાલકકથામાં કહે છે કે કાલકાચાર્ય ઈરાનમાં બે વર્ષ રહ્યા હતા, એટલે એ ઈરાનમાં ઇ. સ. ૫૧૫થી

૫૧૩ સુધી ગણા દરી એ બે વાં દ-ગિયાન એમણે આ સાદિઓને અને એની મારફત દગવચને દિન્દ ડાનના મમજન યુ દમ. ગેને પગિણાગે ઇ સ. ૫૧૩ના અન્તમાં કાલકાચાર્ય ઇગનથી આ સાદિઓ સાથે નીચા અને સિન્ધુ નદીને પાગ દરીને, પહેલા દ-છમાં અને પછી કાઠિયાવાડમાં આના કાઠિયાવાડમાં આવીને તેમણે આખો કાઠિયાવાડ એ ૯૬ સાદિઓ વચ્ચે વહેલી દીધો અને ચોતે ઇગનમાંના સાદિને ત્યાં ગણા હતા તે સાદિને સ. સાદિઓના મુખી તરીકે નીચેના તે વખતે એને ચોતાના ભાણેજ પદમિત્ર-ભાનુમિત્રની મુક મળી હતી અને પછી એ બધાએ સાથે મળીને ઇ સ. ૫૫૨માં કે ૫૧૧માં ઉજ્જૈણ ઉપર મહાર્ષિ કુંડીને ગર્ભલિલ્લને દરાયો હતો. ગર્ભલિલ્લને દગવીને કાલકાચાર્ય, જે સાદિને કાઠિયાવાડને આધિપતિ બનાવો હતો તે સાદિને ઉજ્જૈણની ગાદીએ બેસાયો. આમ ઉજ્જૈણની ગાદી ઉપર ગર્ભલિલ્લ પછી શકગજ આના આવી ગીતે કાલકાચાર્યે સકાને પશ્ચિમ દિન્દમાં આગળ, અને એ સકાની સત્તા સિન્ધ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, ગજપુતાના મધ્ય દિન્દ મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશો ઉપર જમી બઈ

આ શકો કાણુ હતા અને જે ખરેખર દરાયસના વખતમાં દિન્દમાં આવ્યા હતા કે નહિ એમાં જે કંઈ બીજા પ્રમાણે અને મત્યા છે તે હવે આપણે જોઈએ

કાલકાચાર્ય જે શકોને પશ્ચિમ દિન્દમાં લાયા તે શકો જ, જેને આપણે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો કહીએ છીએ તે હતા એમ નીચેના કાગ્જોએ કુ માત્રુ છુ.

(૧) દિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં, પશ્ચિમ દિન્દમાં જે કાઠપિણ શકોએ, કાઠપિણ વખતે રાજ્યસત્તા ભોગવી હોય તો તે આ પશ્ચિમી શકોએ જ ભોગવી છે જુમક, નહપાન, ચબ્દન, રુદ્રદામા વગેરે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો, જે શકો હતા તેના સિવાય, બીજા કાઠ શકો ઇતિહાસમાં પશ્ચિમ દિન્દમાં ગળ્ય કગતા જણાયા નથી અને કાલકાચાર્યની સાથે આવેના શકો સિન્ધ, કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ઉજ્જૈણ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા હતા તેથી ક્યાકની સાથે આવેના શકો તે જ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો હોવા જોઈએ

(૨) નહપાનને સાતવાહન ગજ ગૌતમીપુત્રે દરાયો હતો એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે ગર્ભલિલ્લના ઉચ્છેદક કાલકાચાર્ય-પણુ એક સાતવાહન

રાજના સમકાલીન હતા એમ જાન્ય-ચોમાં મળે છે. ૧૨ આમ કાલકા-
ચાર્પ અને નહપાન બન્ને સાતવાહન રાજના ઘણે લાગે ગૌતમીપુત્રના જ
સમકાલીન હતા. નહપાન પશ્ચિમી ક્ષત્રપોમાં લગભગ પહેલો જ મહાક્ષત્રપ
હતો. તેથી કાલકાચાર્પની સાથે આવનારા સકો આ નહપાનવાળા પશ્ચિમી
ક્ષત્રપો વૃ હોવા જોઈએ.

(૩) કૌતોમાં રાજત્વકાલગણનાની એક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિના ૧૩
તથા જુદા જુદા ગ્રન્થોના ઉલ્લેખો ઉપરથી નીચે મેં ત્રણ કોષ્ટકો આપ્યા
છે. મહાવીરનિર્વાણ જે વર્ષમાં ચલું તે વર્ષ પછી નીચેના વંશોએ કે
રાજાઓએ તેમના નામની સામે લખેલી વર્ષસંખ્યા સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

(૧)	(૨)	(૩)
પાલક ૬૦	પાલક ૨૦	પાલક ૬૦
નન્દ ૧૫૦	નન્દ ૧૫૮	નન્દ ૧૫૫
મોર્ધ ૧૬૦	મોર્ધ ૧૦૮	મોર્ધ ૧૩૮
પુણ્યમિત્ર ૩૫	પુણ્યમિત્ર ૩૦	પુણ્યમિત્ર ૩૦
૪૦૫	૩૧૬	૩૫૩
બાલમિત્ર—	બાલમિત્ર—	બાલમિત્ર—
ભાનુમિત્ર ૬૦	ભાનુમિત્ર ૬૦	ભાનુમિત્ર ૬૦
૪૬૫	૩૭૬	૪૧૩
નભાસેન ૪૦	દધિવાહન ૪૦	નહવાહન ૪૦
૫૦૫	૪૧૬	૪૫૩
ગર્દભિલ્લ ૧૦૦	ગર્દભિલ્લ ૪૪	ગર્દભિલ્લ ૧૩
૬૦૫	૪૬૦	૪૬૬
શકરાજ થયો.	શકો ૧૦	શકરાજ ૪
	૪૭૦	૪૭૦
	વિક્રમ ૮૭	વિક્રમ
	ચન્દ્ર ૩૮	
	૬૦૫	

૧૨. મુનિ કાનો લેખ પૃ. ૧૪૨.

૧૩. પહેલું અને બીજું કોષ્ટક જુઓ મુનિ કા નો લેખ પૃ. ૬૧૫, ત્રીજા
ગાદે પૃ. ૭૨૬.

આ કાલગણનામાં પરસ્પર વિરોધ છે, તેમજ મદાવીરનિર્વાણનાં માર્ગ વર્ષની વચ્ચે અને આ ગણના વચ્ચે પણ ધ્રોણ વિરોધ છે. પણ એ વિરોધોની સંમજૂતી મેં અન્યત્ર વિસ્તારથી આપી છે એટલે અહીં આપતો નથી. માત્ર અહીં એટલું નોંધું છું કે કલકા કોષકમાં ગર્દભિસ્ત્રનો ગાળા-રાદ્યકાળ મ મં. ૪૫૩ માં મૂક્યો છે અને એનો ગાળાકાળ-કુલ ૧૩ વર્ષનો ગણ્યો છે એ વાતને કાલકાચાર્યના સમયની માથે સંખ્યા-ધ છે. ઉપર મ, સ. ૪૫૩ ને ઇ સ. પૂ. ૫૧૨ની જરાજરા ગણ્યું છે, તો એ દિસાએ ૫૨૫-૧૩= ઇ. સ. પૂ. ૫૧૨માં ગર્દભિસ્ત્રનો રાજ્યકાળ પૂરો થાય. અને ઉપર કાલકાચાર્યની કથાના પ્રમંજોને સમગ્રવતા મેં ગણાવ્યું છે કે કાલકે ગર્દભિસ્ત્રને ઇ. સ. પૂ. ૫૧૨ માં હગવ્યો હતો. ઇરાનના ઇતિહાસ પ્રમાણે દરાયસે હિન્દની છત પણ ઇ સ. મ. ૫૧૨ માં કરી હતી. આમ આ સાલો મળી ગઈ છે. પણ આ વાત તો પ્રાસંગિક ચર્ચ. આ કોષકોમાં જે એક વાત તરત જ નજરમાં આવે તેવી છે તેની વાત અહીં મારે ખાસ કરી છે. કોષકમાં પુષ્યમિત્ર પછી, જલમિત્ર-ભાનુમિત્ર, પછી એક રાજા (જેનું નામ જુદી જુદી રીતે લખેલું મળે છે) અને પછી ગર્દભિસ્ત્ર એમ ક્રમ આપ્યો છે. હવે કાલકકથા મુજબ જલમિત્ર-ભાનુમિત્ર અને ગર્દભિસ્ત્ર સમકાલીન હતા. એ સમકાલીનો હતા છતાં એમની વચ્ચે સૌથી પણ વધુ વર્ષોનો ગાળો, આ કોષકોમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, પણ આ વર્ષસંખ્યા મેં અન્યત્ર સમજાવી છે. અહીં તે આપણને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન એ છે કે ગર્દભિસ્ત્ર અને જલમિત્ર-ભાનુમિત્રની વચ્ચે મુક્યો છે તે રાજા કોણ છે. એનું નામ નભાસેન, દધિવાહન કે નહવાહન એમ લખેલું મળે છે. આમાંથી છેલ્લું નહવાહન નામ મને સાચું લાગે છે^{૧૪} અને ભાષાસાસ્ત્રજ્ઞ સામાન્ય જ્ઞાન હશે તેને પણ સમજશે કે એ નામ નહવાનનું સામાન્ય જ્ઞાન હશે તેને પણ સમજશે કે એ નામ નહવાનનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે. ખરી રીતે સંસ્કૃતનું રૂપાન્તર નભા (કે જો) વાહન થયું લાગે છે અને તેમાંથી નહવાહન ચર્ચ થયું લાગે છે. એનો નભ, પહેલાં કોષકના નભાસેન નામમાં જળવાઈ ગયો છે. દધિવાહનનો દધિ તો લલિયાના અઘાનથી જન્મ્યો છે તે દેખીતું છે. આમ નહવાહન તે જ નહવાન છે. અને જલમિત્ર-ભાનુમિત્ર અને ગર્દભિસ્ત્રની વચ્ચે મોઢાયેજ નહવાન કાલકાચાર્યનો પણ સમકાલીન

અને છે. આ ત્રણુ નામોનો ખરો ક્રમ ગર્દભિલલ, બલમિત્ર લાતુમિત્ર અને નહપાન એમ નોંધવો, પણ એને બદલે કાષ્ઠકોમાં આપેલો ક્રમ કેમ ઉદભવ્યો હશે તે વાત મેં અન્યત્ર સમજાવી છે. પણ આ વાત એમ પુરવાર કરે છે કે આ નહપાન તે કાલકના શિક્ષકોમાંનો. પશ્ચિમી ક્ષત્રપ નહપાન જ છે; અને તેથી કાલકની તે કાલકની શિક્ષકોમાંનો પશ્ચિમી ક્ષત્રપ નહવાન જ છે; અને તેથી કાલકની સાથે આવેલા શિક્ષક તે જ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો હતા એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૪) કાલકાચાર્ય શિક્ષકને ઇરાનમાંથી લાવ્યા હતા એમ જૈનગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ છે. ઇરાન એટલે તળ ઇરાન નહિ પણ ઇરાની શકરથાન. હવે નહપાનાદિ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો પણ મૂળ ઇરાની હતા એમ માનવાને નીચે મુજબ કારણો છે:

(ક) નહવાન નામ મૂળ ઇરાની છે, ઇન્ડો-પાર્થિયન રાજા ગોન્ડોફર્નમ્ (Gondopharnes) ઇતિહાસમાં અણુિતો છે. એનું મૂળ નામ વિન્દફર્ણુ છે. એ નામ અન્તે જે ફર્ન કે ફર્ણુ છે તે સંસ્કૃત પર્યંતુ રૂપાન્તર લાગે છે અને આ ફર્ણુ અને પર્યંતુ ઉપરથી પર્ણ, પાણ, પાન, ફન, ફાન વગેરે ધર્મ શકે. નહપ નામ જે અન્ત્ય પાન છે તે આ જ છે. વળી આની જ સાથે ઇરાની બાદશાહ Xenophan ના નામનો અન્ત્ય ફન પણ સરખાવી શકાય. અન્ત્ય ફર્ણુ, ફન, પાન બતાવે છે કે નહપાન નામ મૂળ ઇરાની છે. હિન્દમાં આ પાનનું સંસ્કૃત વાદન કરવામાં આવ્યું હતું એમ લાગે છે.

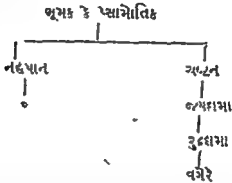
(ઘ) નહપાનનો જમાઈ ઉપવદત, પોતાના લેખમાં પોતાને શક તરીકે ઓળખાવે છે, ૧૫ તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો શકો હતા.

(ગ) આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના લેખો સિક્કાઓ વગેરે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે બે વર્ગો મળે છે. (૧) બૂમક-નહપાન. (૨) પ્સામોતિક-અપ્પન જ્યદામા-રુદ્રદામા વગેરે. ઘણા ખગ ઐતિહાસિકો એમ માને છે કે આ બે વંશો જુદા જુદા છે. પણ લેવી, ગ્રેન કાનો વગેરે બે ચાર વિદ્વાનોએ બતાવ્યું છે કે બૂમક અને પ્સામોતિક એ બન્ને નામો એક જ છે^{૧૬} અને માટે એક જ વ્યક્તિને અનુલક્ષે છે. તેઓ એમ કહે છે કે પ્સામોતિકમાંનો

૧૫. જુઓ ઉપવદતનો નાશિકનો લેખ.

૧૬. જુઓ મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસુરિય 'મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામાન' પ. ૨૮

તસામ કે ગ્રામ મૂળ હરની સદ (Iranian- Seythian) સદ છે અને એનો અર્થ એ બાવામાં જગીન કે જમિ થાય છે, અને તેના ઉપરથી પ્સામોતિકનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર જૂમક પ્રચારમાં આવ્યું હશે. આ મત પ્રમાણે ક્ષત્રપોનું વંશરૂક્ષ આમ થશે:

મને લાગે છે કે જે વિદ્વાનો જૂમક અને પ્સામોતિકને એક ગણે છે તેમનો મત સાચો છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો ઉપરના વિદ્વાનોએ પોતાની દલીલો વાપરી જ છે અને એમાં તથ્ય પણ છે. હું અહીં જરા જુદા પ્રકારની પણ હું ધારું છું ત્યાંમુધી સારી પેઠે નિર્ણયક એવી વિચાર-સરણિ મૂકું છું. કાલકથામાં 'કલ્પ' છે કે કાલકથામાં ચક્રોને પારસકુળમાંથી સિન્ધમાં અને ત્યાંથી કચ્છમાં ચર્ષ કાઢ્યાવાડમાં લઈ આવ્યા હતા, કાઢ્યા-વાડમાં આવ્યા પછી એણે આખો કાઢ્યાવાડ હક સાદિઓ વચ્ચે વહેંચી દીધો અને પોતે ઇરાનમાં જ સાદિને ત્યાં રહ્યા હતા તે સાદિને એ બધા સાદિના અધિપતિ રાજ તરીકે નીચ્યો. હું એમ ધારું છું કે આ રાજ તે જૂમક કે પ્સામોતિક હતો. કાઢ્યાવાડની એક જૂની રાજધાનીનું નામ ધુમલી હતું. આજે એ પોર્બંદરના જોડવાઓની મૂળ રાજધાની ગણાય છે. પણ લેઓમાં આ ધુમલીનું નામ જૂમલિકા કે પછુ મળે છે.^{૧૭} હું ધારું છું કે આ જૂમલિકા જૂમકની રાજધાની હશે અને એના નામ જૂમક ઉપરથી જ એનું નામ જૂમલિકા પડ્યું હશે. જૂમ(ક) ઉપરથી જૂમલિકા નામ તો સહેજે આવી શકે. પણ આપણે જૂમક અને પ્સામોતિકને એક જ

૧૭. જુઓ બર્ડક દેવનાં ધિનિકાનાં પત્રો. પણ એનું નામ બુતાગિમલિકા હતું એમ પણ મળે છે (જુઓ Six Saindhava copper-plate grants from Ghumli - A. S. Altekar in Epigraphica Indica, XXVI, No. 27.

વ્યક્તિ ગણીએ તો જૂમલીનું બીજું રૂપાન્તર ધુમલી કેમ થયું તે પણ સમજાવી શકાય તેમ છે. સામાન્ય રીતે, ભાષાશાસ્ત્રના જાણીતા નિયમો મુજબ 'જૂમલી'ના 'જૂ'નો 'ધુ' (ધુમલી) થવો શક્ય છે જ નહિ તો પછી આ ગામના નામની જૂમલી (જૂમિલિકા) અને ધુમલી એવી બે જોડણી કેમ મળે છે? મારે અહીં બતાવવું જોઈએ કે ત્સામોતિકનું મૂળ સ્વરૂપ જામોતિક ગણાય છે. પણ એ વાદિ 'જા'નો વિદેશી ઉચ્ચાર બગાડી ન સમજાવાથી કે એને મારે લિપિમાં કોઈ ખાસ સંકેત ન હોવાથી, એ નામ સિક્કાઓમાં નીચેની બે રીતે લખાયેલું આવે મળે છે. (૧) ત્સામોતિક. (૨) 'સામોતિક. ૧૮ આમ આ નામના પ્રથમ અક્ષર 'ધ' લખેલો આવે પણ મળે છે. અને આ 'સામોતિક' (ધમોડિઅ - ધૂમડીઅ - ધુમલીઅ - ધુમલી) ઉપરથી ધુમલીનો 'ધુ' આવ્યો છે એમ હું ધારું છું. આવી રીતે ધુમલી મૂળ નામ 'સામોતિક' ઉપરથી અને જૂમલી કે જૂમિલિકા, મૂળ નામના મંદકૃત રૂપાન્તર જૂમક ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે એમ મારું માનવું છે. એ મારી માન્યતા સાચી હોય તો એમ સિદ્ધ થાય કે ધુમલી કે જૂમલીનો મૂળ સંસ્થાપક જૂમક હતો. એ જૂમક નહપાનનો પિતા હતો અને એ જૂમકને જ કાલકાચાર્યે કાઠિગાવાડના અધિગમ તરીકે મૂક્યો હતો એમ પણ, ઉપરની વાતથી દર્શિત થાય છે. તેથી જૂમક-સામોતિક-નહપાન-વાગા દક્ષિણે જ કાલકાચાર્યે હિંદમાં આણેલા શંકા હતા એમ પણ મામિન થાય છે.

(૫) જયદામન, કુદદામન વગેરેનામોમાં અન્ય અવયવ દામન છે રેતન કોનાંએ બતાવ્યું છે કે એ શબ્દ ઇરાનિયન *dāmat* (creation) છે ૧૯ પણ હું આ અન્ય દામન સાથે એક બીજા અન્ત્યાવયવ સરખાવવા છઠ્ઠું છું. એક પ્રાચીન ગ્રીક (ઇન્ડો-ગ્રીક?) નામ *Enthy demos* છે. આમાં જે અન્ય કેમોસ છે તેને હું આ દામન સાથે સરખાવું છું. વળી આ દક્ષિણના વંશમાં એક રાજાનું નામ દામથી છે. અને એમ સાગે છે કે આ દામથી અને Democles બંને ઉચ્ચારશાસ્ત્ર મુજબ, એક જ નામ છે. Democlesમાં Democles છે દવે શીના ૩ નો clesનાં કે થાય છે (મરખાવો શતેમ અને કે-નુમ) અને શીના ૨ નો cles માં સ થયો છે (૨ નો લ થવાના તો અને દામન છે) આમ cles+(૧

૧૮. જુઓ મુનિ શ્રી એસ. પ. ૨૮.

૧૯. જુઓ *Journal of Indian History*, Vol. XII pt. I ,

આના ઉપર કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (I, p. 336) માં નીચે મુજબ લીધા ફરવામાં આવી છે "From the statement of Herodotus (IV, 44) it would appear that this achievement (Skylax's exploring the Indus) was accomplished prior to the Indian conquest (of Darius), for he says that, after they had sailed around, Darius conquered the Indians and made use of the sea [i. e. Indian Ocean]; but it seems much more likely that Darius must previously have won by force of arms a firm hold over the territory traversed from the headwaters of the Indus to the ocean, in order to have been able to carry out such an expedition."

આ બન્ને-ફકરાઓ ઉપરથી આમ લાગે છે. સિન્ધુના મુખ સુધીનો સિન્ધનો પ્રદેશ દરાયસના તાબામાં આવી ગયો, તે પછી દરાયસે રક્ષાકર્મોને સિન્ધુ નદી વાટે અરેબિયન સમુદ્રમાં થઈને, પર્શિયન ગરૂમા આવવાનો માર્ગો સેધી કાઢવાનું ફરમાવ્યું હતું. અને એ માર્ગો બરાબર જણાઈ ગયો તે પછી, હીરોડોટસ લખે છે કે દરાયસે હિન્દીઓને બ્રહ્મા, સિન્ધ આખો તો દરાયસના તાબામાં હતો જ, અને તેના પછી હિન્દનો જ ભાગ દરાયસે હતો અને તે કચ્છ-કાઠિયાવાડનો જ હશે એમ માનવું છે. સિન્ધ બ્રહ્મા પછી દરાયસે બ્રહ્મા પ્રદેશ સિન્ધની પૂર્વેના ન હોઈ શકે, કેમકે હીરોડોટસે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે પૂર્વે તો મોટું અનુક્ષેપ રહ્યું છે અને આ રહ્યું રજપૂતાનાનું રહ્યું છે એમ વિદ્વાનો માને છે; માટે એ તરફ દરાયસનું સામાન્ય વખતું ન હોય. માટે, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરીની લેખક લખે છે તેમ રક્ષાકર્મોની મુસાફરી પહેલાં, દરાયસે સિન્ધુના મુખ સુધીનો આખો સિન્ધ જીતી લીધો હોય અને તે પછી હીરોડોટસ લખે છે તેમ હિન્દના બીજા પ્રદેશ દરાયસના તાબામાં આવ્યા હોય તો તે પ્રદેશ સિન્ધની દક્ષિણ તરફના જ હોવા જોઈએ, અને આ પ્રદેશ, હું ધારું છું કે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ઉત્તરેન સુધીના એટલે કે કાલકાચારો આજુબાજુમાં, મર્દાનિયા પાસેથી મેળવેલા પ્રદેશ હોવા જોઈએ.

તેથી મારી કદરવા આમ જ દરાયસે સિન્ધુના મુખ સુધીનો પશ્ચિમ હિન્દનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો તે પછી કાલકાચારો ધરતિમાં પહોંચ્યા

દશે. પછી તેના સમગ્રવવાથી સાહિઓએ દરાયસ પાસે ઉત્તરે જીતવાની વાત મૂકી હશે ત્યારે, કદાચ હાર થાય અને પાછા ફરવું પડે તો દરિયાઈ રસ્તે ઇરાન પહોંચાય કે નહિ તે વાત નક્કી કરવાને દરાયસે સ્કાઇલેક્સને મોકલ્યો. દશે એમ મારું ધારવું છે. આમ સ્કાઇલેક્સની મુસાફરી, મારા ધારવા પ્રમાણે, કાલકાચાર્યના ઇરાનમાં યથેચ્છા ગમનના સીધા પરિણામરૂપ હતી. અને ત્યારે સ્કાઇલેક્સ તરફથી દરાયસને ખાતરી મળી કે દરિયાનો રસ્તો સ્પષ્ટ છે ત્યારે તેણે સાહિઓને કાલકાચાર્યની સાથે ઉત્તરે જીતવા જવાની આજ્ઞા આપી હશે. કાલકાચાર્ય પશુ લખ્યું છે કે કાલકાચાર્ય પારસકુળમાંથી નીકળીને, સિન્ધુને પાર કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. તો એમ પણ હોય કે કાલકાચાર્ય પોતાના સાહિઓ સાથે સ્કાઇલેક્સવાળે રસ્તે જ સિન્ધુના મુખ સુધી આવ્યા હોય. આમ સ્કાઇલેક્સની મુસાફરી અને કાલકાચાર્ય તથા સાહિઓનું સિન્ધુનું ઉત્તરણ બન્ને બરાબર મળી રહે છે.

આવી રીતે, ઉપરના હીરોડોટસ તેમજ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરીના ઉત્તરે એમ મુજબે ■ કે દરાયસના તાગામાં અર્વાચીન સિન્ધ ઉપરાંત, સિન્ધની ત્રીજી આવેળા બીજા પ્રદેશો પણ હતા. અને આ પ્રદેશો, હું ધારું છું કે કાલકાચાર્યના સાહિઓએ જીતેલા પ્રદેશો—કચ્છ, કાઠિયાવાડ વગેરે—હતા. અને કાલકાચાર્યના સાહિઓ જ આપણા ઇતિહાસના પશ્ચિમી દ્વિપો ■ એમ આપણે ઉપર જોયું જ છે. મારે હું એમ કહું છું કે આ પશ્ચિમી દ્વિપો મૂળ દરાયસના દ્વિપો હતા.

(૨) મારી આન્યતા આવી છે. કાલકાચાર્ય સાહિઓને ત્યાં રહીને તેમને ઉત્તરે જીતવાને ઉશ્કેર્યા હતા. પણ આ સાહિઓ દરાયસને ત્યાં હતા, તેથી આની ખાતરમાં તેઓએ દરાયસની મંમતિ લીધી હશે. દરાયસે સિન્ધુ સુધીના તેમને રસ્તો, તથા જરૂર પડે તો પાછો ફરવાનો તેમને દરિયાઈ રસ્તો, સહીસલામત કરી દીધો હતો. અને તે પછી જ આ સાહિઓએ કચ્છ—કાઠિયાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. દરાયસ પોતે કચ્છ, કાઠિયાવાડ સુધી આવ્યો હોય એવો સમજાર નથી. પણ એના મંદહિડા તરીકે આ સાહિઓએ, કાલકાચાર્યનાં નેતૃત્વ નીચે, નવા પ્રદેશો જીત્યા હશે, અને આરંભમાં, આ સાહિઓ, ઇરાનમાં પણ પોતે તેનાં મંદહિડા હતા તેથી દરાયસના દ્વિપો તરીકે વર્ણવ્યા હશે. આ વાતને જરાક આકર્ષક રીતે પણ જાહેર સમગ્ર ટુકા નીચેની વાત ઉપરથી મળે છે.

દરાયસના તાગાના હિન્દી મુલકની વાત કરતાં હીરોડોટસ લખે છે:
 "The population of the Indians is by far the greatest

of all the people that we know; and they paid a proportionately larger than all the rest — [the sum of] three hundred and sixty talents of gold dust." "This immense tribute was equivalent to over a million pounds sterling and the levy formed about one-third of the total amount imposed upon Asiatic provinces." (Cambridge History of India, Vol I, p 335)

આવી રીતે દરયસને તેના હિન્દી મુલકોમાંથી જે વાર્ષિક કર મળતો તે ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડથી પણ વધુ (એટલે દોઢ કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ) હતો અને દરાયસના તાગાના એશિયાના મધ્ય પ્રદેશોમાંથી અને મળના કુલ કરોમાં હિન્દી પ્રદેશનો કર નીચે ભાગતો હતો. અજના અંતિદામિકો એમ કહે છે કે હિન્દુઓ દરાયસની સત્તા પૂર્વ પંજાબ અને સિન્ધ સુધી જ હતી પણ એવડા પ્રદેશને માટે population of the Indians is by far the greatest of all the people that we know એવું વચન અસંગત મને છે ખાસ કરીને સિન્ધના ધણીખરા ભાગમાં વૃત્તીનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે જે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે તો આ વચન આટલા જ પ્રદેશને લાગુ પાડી ન શકાય તે બગાડ સમજાય છે વળી આટલા નાના પ્રદેશનો અને પ્રમાણમાં ઓછી જીવજવાળા પ્રદેશનો કર આટલો બધો મોટો તે વાત પણ માની શકાય તેવી નથી. તેથી આ અસંગતિ ટાળવાને વિન્સેન્ટ ગ્રિમથને એની કલ્પના કરી પડી છે કે ૩૨૪ હવામાનના ફેફસારને લીધે, સિન્ધ અને પંજાબના જે ભાગો આજે વેરાન છે તે આગળના વખતમાં બહુ જ ફળદ્રુપ હશે અને એની જીવજ આગળ બહુ ઘણી હશે પણ આવી કલ્પના માટે કોઈ જ આધાર નથી, તેમ જરૂર પણ નથી.

હું કહું છું તેમ કાલકાચાર્ય સાથે આવેલા સાહિત્યો, મૂળ દરાયસના ક્ષત્રપો હોય તો દરાયસની સત્તા કેડ નાશીક સુધી અને ઉત્તરે સુધી પ્રસરી હતી એમ ગણાય, કારણ કે પશ્ચિમી ક્ષત્રપોની સત્તા એ બધા પ્રદેશો ઉપર હતી અને, પંજાબથી નાશીક, અને સોરઠથી ઉત્તરે જોડેલો પશ્ચિમ હિન્દનો પ્રદેશ દરાયસના તાગામાં હોય તો દોઢ કરોડ રૂપિયા જેટલો મોટો વાર્ષિક કર દરાયસને હિન્દી મુલકોમાંથી મળતો હોય એ

વાત માની શકાય તેવી બની જાય છે. તેથી કરીને, હીરોડોટસે નોંધેલી આ કરની વાર્તા દરાયસની રાજ્યસત્તા મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તરેણ સુધી પ્રસરી હતી એ વાતને સાબિત કરે છે. આવી રીતે, દરાયસનની સત્તા ઉત્તરેણ સુધી પ્રસરી હતી તે, આ સત્તા પ્રસંગવનારા કાલકાચાર્ય સાથે આવેલા સાહિત્યો દતા તે, આ સાહિત્યો તે જ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો દતા તે, અને આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો, આરબખાં, દરાયસના ક્ષત્રપો તરીકે વર્તતા હતા તે—એમ બધી વાતોનો મેળ બરાબર મળી રહે છે.

(૩) દરાયસની સત્તાની બહારના હિન્દી પ્રદેશ વિષે હીરોડોટસ આમ લખે છે:— “ They have also all the same tint of skin, which approaches that of the Ethiopian. This country is a long way from Persia towards the south; nor had king Darius ever any authority over them.” દરાયસના તાબાની બહારનો આ હિન્દી મુલક ધરાતથી ખૂબ દૂર દક્ષિણે આવ્યો હતો અને એના રહેવાશીઓની ચામડીનો રંગ હબશી (Ethiopian) ની ચામડીના રંગ જેવો હતો એમ હીરોડોટસ કહે છે હું ધારુ છું કે આ વર્ણન મદ્રાગજથી નીચેના દ્રાવિડિયન લોકો જેની ચામડીનો રંગ ખૂબ કાળો આવે પણ છે, તેને લાગુ પડે છે. તે એનો અર્થ એમ થાય કે એ પ્રદેશની ઉપરનો પ્રદેશ દરાયસના તાબાનો પ્રદેશ હતો. આમ જરા આકસ્તરી રીતે, એમ અચવાય છે કે દરાયસની સત્તા, કેક હબશી જેવા કાળા હિન્દી લોકોના દેશ સુધી જઈને અટકની હતી, અને પશ્ચિમી ક્ષત્રપોની સત્તા પણ મહારાષ્ટ્રના દક્ષિણ છેડા સુધી હતી એ જાણીતી વાત છે. આ દૃષ્ટિએ પણ આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો દરાયસના ક્ષત્રપો હતા એમ કહી શકાય.

(૪) દરાયસની સત્તા કયું—કાઠિયાવાડાદિ પ્રદેશ ઉપર હતી એમ નીચેની વાત ઉપરથી પણ જણાય છે. દરાયસના નક્ષ-ઈ-રૂત્તમના લેખમાં, તેને ૬૨ આપનારાઓની યજ્ઞગ્રી કરી છે તેમાં ત્રણ જાતના સંક્રાંતો સમાવેલ છે. તે સંક્રાંતો નામ આમ આપ્યાં છે: (૧) ગક્ર: યોમવર્મા. (૨) સક્ર: તિમખીસ અને (૩) યક્ર: તરદર્મા (કે પરિવ્ય = સમુદ્રપારવાસિન: ૨૫)

આજ સુધી વિદ્વાનો એમ માને છે કે શકા તરફથી (Sakas across the ocean) તે કારિપવન સીની પેલી બાજુ રહેનારા શકો દે પશુ કારિપવન સીને પેલે પાર સુધી દરાયસની સત્તા પ્રસરી હતી એ માનવાને બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી હું માનું છું કે દરિયાને પોં પારના આ શકો તે કાલકની સાથે હિન્દમાં આવેલા શકો જ છે. સિન્ધુ પ્રદેશ તો દરાયસના આ લેખમાં લુદ્ધ ગણાયો જ છે. એના ઉપરાંત સિન્ધ પછીના દક્ષિણના પ્રદેશો (કચ્છ-કાશિયાવાડના પ્રદેશો) દરિયા પેલે પારના જ ગણાય. અને તેથી દરાયસના લેખના આ દરિયાપારન શકોને હું પશ્ચિમી ક્ષત્રપો જ સમજું છું.

આવી રીતે બુદ્ધ બુદ્ધ દષ્ટિબિન્દુઓથી એમ સાબિત થાય છે જેને આપણે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો કહીએ છીએ તેઓ હિન્દમાં કાલકાર્યાર્થન સાથે આવ્યા હતા અને આરબમાં તેઓ દરાયસના ક્ષત્રપો હતો મટિ તેમણે પોતાનાં લેખમાં સાચરસે સ્થાપેલો છે. સ. પૂ. ૫૫૧નો શક વાપર્યો છે અન્તે, આ લેખમાં એ જે નિર્ણયો બાંધ્યા છે તેની એક એ ઉપ પત્તિઓ નોંધી લઈએ.

જ્યારે ઉત્તરેણમાં ગર્દભિક્ષનો ઉચ્છેદ થયો ત્યારે બૂમકને ઉત્તરેણને મહારાજા બનાવવામાં આવ્યો હશે. તે વખતે બૂમકે પોતાના બન્ને પુત્રો નંદપાનને અને ચપ્તનને-પોતાના રાજ્યનાં લુદ્ધ લુદ્ધ ભાગના ક્ષત્રપે બનાવ્યા હશે. ધણેભાએ ચપ્તનને કચ્છ-કાશિયાવાડનો અને નંદપાનને મહારાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપ બનાવ્યો હશે. પણ બૂમકે ઉત્તરેણમાં માત્ર ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે છે. તે પછી મોટો ભાઈ નંદપાન ઉત્તરેણનો ક્ષત્ર કે મહાક્ષત્રપ થયો હશે. આ નંદપાનને ગૌતમીપુત્રે ત્યારે હરાયે ત્યાર પછી ચપ્તન ઉત્તરેણનો સત્તાધીશ બન્યો હશે. નંદપાન પછી તેને વંશ ચાલ્યો હશે નથી, જ્યારે ચપ્તનનો વંશ તો બહુ લાંબો ચાલ્યો હતો. એટલે નંદપાનની કારનું વેર, ચપ્તનના પૌત્ર રુદ્રદામાએ ગૌતમીપુત્ર કે વસિષ્ઠીપુત્રને હરાવીને લીધું હતું. અને તે પછી આ ક્ષત્રપોને ઉત્તરેણમ ક્રેટલોક વખતરે અને કચ્છ કાશિયાવાડમાં ઘણો કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું

૨૫. દરાયસના આ લેખની કોઈપણ આવૃત્તિ હુઆ. એ કૌસમાં મૂકેલો પા ટો. ડી. સી. સરકારે પોતાનાં Select Inscriptions Vol. I માં આપ્યો છે.

૨૭. લૈન રાજ્ય-વશાજગણનામાં નશાસેન કે નંદવાદન જેને આપણે નંદપા સાથે એકરૂપ ગણ્યો છે તેના રાજ્યકાળનાં ૪૦ કે ૪૨ વર્ષ ગણ્યાં છે. હવે કે ગણનાની પદ્ધતિ એ વર્ષો નંદપાનના પોતાના રાજ્યકાળનાં નહિ પણ બંધોત્તમ

એમના સમ્યક્ધર્મા એક ખીજી વાત પણ નોંધવા જેવી છે. કાલકાચાર્ય મર્દભિલ્લ ઉપર પોતાનું અંગત વેર વાળવાને પરદેશીઓને હિન્દમાં લાવ્યા એવો દોષ એના પર મૂકી શકાય; પણ મને છે તે પુરાવા ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાલકાચાર્ય પોતાના પ્રભાવથી આ પરદેશીઓને હિન્દી અને આર્ય બનાવી દીધા હતા, તે એટલે સુધી કે સંસ્કૃતના ક્ષત્રપો તો સ્પષ્ટપણે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ થયા હોય એમ લાગે છે. આ વાત નીચેના મુદ્દાઓથી સ્પષ્ટ છે. ૨૮ (૧) ઉપવદાતનો લેખ બતાવે છે કે એ જૈનધર્મને માનતો. (૨) દામર્જદ શ્રી કે રુદ્રસિંહ વખતનો એક ત્રુટક શિક્ષાલેખ મળ્યો છે તેનાં અમુક વચનો (કેવલિજ્ઞાનમપ્રાપ્તિનાં વગેરે) ઉપરથી મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ બતાવ્યું છે, કે આ ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો. (૩) જૈનશ્રત્યોમાં આ શકોને જૈન જ બાણવામાં આવ્યા છે. ઠા. ત. કાલકાચાર્યમાં આ શકોને 'જૈનધર્મપ્રભાવકાઃ' કહ્યા છે. આવી રીતે આ ક્ષત્રપોએ અહીં આવીને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે કાલકાચાર્યની અસરને લીધે જ હતું તે દેખીતું છે. અને કાલકાચાર્ય પાડેલા આ આર્ય હિન્દી સંસ્કારો અપ્પટનના વંશમાં ખૂબ ફાટ્યાફૂટ્યા લાગે છે, જેમકે એનો પૌત્ર રુદ્રદામા તો શુદ્ધ આર્ય કેળવણી પામ્યો હતો અને ખરેખરે આર્ય હિન્દી હતો. મૂળે વિદેશી એવા આ શકો હિન્દમાં આવીને હિન્દી બની ગયા, પોતાનાં નામોમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો (જય, રુદ્ર) વાપરવા મંડ્યા, પોતાના લેખોમાં સંસ્કૃત ભાષા વાપરવા મંડ્યા અને પોતાની આખી ઋંસકૃતિને હિન્દી બનાવવા મંડ્યા-એ બધું કાલકાચાર્યે આ વિદેશીને પણ શુદ્ધ દેશી ઋંસકૃતિ આપવાની અખતવાગ કરેલી નીતિનો વિજય બતાવે છે.

ક્ષત્રપો કલ્લેભમાં સત્તાધીરો રહ્યા ત્રીસુધીના માગે છે. તે એ ગણતરીએ આમ કહી શકાય. આ શકો મારી ગણતરી મુજબ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૨ માં કલ્લેભમાં સત્તાધીર બન્યા. પણ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૨ થી ૫૦૮ સુધી ભ્રમક, ઇ. સ. પૂ. ૫૦૮ થી લગભગ ૪૬૮ સુધી નરપાન અને ૫૦૨ થી ૪૭૦ સુધી ચક્રવર્તિ વરના ક્ષત્રપોએ કલ્લેભ ઉપર શાસન કર્યું હતું. આમ ઇ. સ. પૂ. ૫૧૨ થી ૪૭૦ સુધી નાં ૪૨ વર્ષ સુધી ક્ષત્રપો કલ્લેભમાં સત્તાધીર રહ્યા. ક્ષત્રપોની કલ્લેભમાંથી મળતા તોડનાર કાણુ દરો તે નિશ્ચિતપણે ન કહેવાય, પણ હજારોન આવીર હોય તો ના નહીં.

૨૮. આ મુદ્દાઓ મુનિશ્રી વિન્ના મહાકવચ શાસ્ત્ર રુદ્રદામાના પુસ્તકમાં આપ્યા છે.

પશ્ચિમી ક્ષત્રપો

[મુખ્ય નિર્ણયો]

સહગતવશીય અને અપ્તનવશીય ક્ષત્રપો વિશે આ લેખમાં નીચેના મુદ્દાઓ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે

(૧) આ બન્ને એક જ વંશના હતા, જુમ્મ અને ત્સામોતિઃ એક જ વ્યક્તિ છે

(૨) જુમ્મ કે ત્સામોતિઃ કાઠિયાવાડમાં ધુમવી નામે બામ છે તેનો સ્થાપક હતો

(૩) આ ક્ષત્રપો મૂળ ઇરાની થઈ હતા.

(૪) તેઓને કાલકાચાર્ય દિન્દિમા લાવ્યા હતા તેઓનો દિન્દિમા આવવાનો રસ્તો ઇરાનમાંથી મકરાણ રસ્તે, સિન્ધમાં આવી, સિન્ધુ ઊતરી કચ્છમાં થઈ કાઠિયાવાડમાં આવવાનો હતો પછી તેઓ ઉત્તરે અને નાગીક મુધી પથગયા

(૫) આ ક્ષત્રપો મૂળ ઇરાનના મહાન દગપત્તના ક્ષત્રપો હતા અને તેથી તેમનો સમય ઇ સ પૂ ૫૧૦-૧ થી શરૂ થાય છે

(૬) તેમના લેખોમાં તેઓએ ઇ સ પૂ ૫૧૧ નો સાવરસનો શક વાપર્યો છે

નાંધ ઉપગ્ના નિર્ણયો માટે જે સ્વીકૃતિ કરી તે તેનો સાગ અફી આપવો અશક્ય છે, તેથી મૂળ લેખમાંથી જે જોઈ લેવા વિનંતિ છે

યુગ્મન ય્વાંગે વર્ણવેલું ગુજરાત

[લેખક — મો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી]

ચીન દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારનો આગળ ગુપ્તસમ્રાટ અશોકના સમયથી થયો હતો. ઈ. સ. ૬૭માં ચીનના શહેનશાહ મિંગ-ટીએ હિંદના કાશ્મીર ખાતે ગેને ચીન તેડાવ્યા, ત્યારથી હિંદના અનેક બૌદ્ધ અમલો પોતાના ધર્મના પ્રચાર વાસ્તે ચીન જતા થયા, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં જઈને તેઓ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં લખાયેલા અગત્યના બૌદ્ધ ધર્મ-ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ પણ કરી આપતા. તેવી રીતે ચીનના પણ જિજ્ઞાસુ બૌદ્ધ અમલો હવે હિંદની મુદ્રાકાત લેવા લાગ્યા. જાતે હિંદની મુદ્રાકાત લેવામાં તેમના અનેક હેતુઓ હતા: ભગવાન બુદ્ધના જન્મતીર્થની યાત્રા થતી; હિંદની પ્રજાના ખાસ કરીને બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીના અમલોના રીતરિવાજની માહિતી મળતી, હિંદની મોટી ત્રિદાપીઠામાં બૌદ્ધધર્મશાસ્ત્રોના રહસ્યનો ભંડો અભ્યાસ કરવાની તક મળતી; વિશેષતઃ બૌદ્ધધર્મના બંને તેટલા ગ્રંથોની મૂળ પ્રતો પ્રાપ્ત કરાતી; આખરે સ્વદેશ પાછા ફરીને બૌદ્ધશાસ્ત્રોનો વધુ સારો અનુવાદ કરી આપી શકાતો. ધર્મજિજ્ઞાસાનું આશું મુખ્ય એવું હોવા છતાં, તેમનામાં તદુપરાંત પ્રવાસનું દષ્ટિબિંદુ નહોતું એમ ન કહી શકાય. પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાતાં સ્થળોની તેઓ નિયમિત નોંધ રાખતા, એટલું જ નહિ, પણ પ્રવાસ પૂરો કરી સ્વદેશ પહોંચ્યા બાદ આ નોંધ પરથી તેઓ પોતાના પ્રવાસના વર્ણનનું પદ્ધતિસર પુસ્તક પણ તૈયાર કરતા. અંગ્રેજ અનુવાદ મારફતે ઉપસબ્ધ ધર્મ આવાં ચીની પ્રવાસ-પુસ્તકો હિંદની તત્કાલીન સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને આપણને એક વધુ અગત્યનું સાધન પૂરું પાડે છે. પરદેશી પ્રવાસીઓનાં પ્રવાસ-પુસ્તકો તો હવે હિંદના ઇતિહાસનાં વિવિધ સાધનોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

(૧૨૯-૪૫) હિંદની ચારે સીમાઓની મુલાકાત લીધી. તેના પ્રવાસ-પુસ્તકમાં આધુનિક ગુજરાતના પ્રવાસનું ચ વર્ણન આપી જાય છે. તેના પછી હિંદના પ્રવાસે આવેલા ઇતિહાસ (ઈ. સ. ૧૭૩) હિંદના માત્ર ઇશાન પ્રદેશની જ મુલાકાત લીધી. તેની રીતે ઓ-કુંગ (ઈ. સ. ૮૦૦) પણ વાચ્ય હિંદનો મર્યાદિત પ્રવાસ કરી ગયો હતો. આમ એકંદરે જોતાં ગુજરાતની જાતે મુલાકાત લેઈને તેની સમજાલીત રીતિનું ઇતિહાસિક વર્ણન આપનાર એક જ ચીની પ્રવાસી છે ને તે યુઅન ચ્યાંગ.

યુઅન ચ્યાંગની કારકિર્દી તાંગ વંશ (ઈ. સ. ૬૧૮-૯૦૭) ના બીજા સમ્રાટ તાઈ સંગ (ઈ. સ. ૬૨૬-૪૯) ના સમયમાં શરૂ થઈ પોતાના એક મોટા ભાઈની અસરથી યુઅન-ચ્યાંગે વીસ વર્ષને વધે બૌદ્ધ-ધર્મની દૈક્ષા લીધી. બૌદ્ધધર્મના વિદ્વાન પંડિતો પાસે ધર્મના મહાન ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રખર જ્ઞાની તરિકે ખ્યાતિ પામ્યો. પરંતુ તેને પોતાને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોના ચીની અનુવાદથી સંતોષ થતો નહોતો ને એકવાર ભગવાન જુદની જન્મશ્રમિમાં જાતે જઈને ત્યાંના બૌદ્ધ પંડિતો પાસે ધર્મગ્રંથોનો મૂળ ભાષામાં અભ્યાસ કરવાની તેને તમના થવા લાગી. આ તમના તીવ્ર બનતાં તે આખરે ઈ. સ. ૬૩૯માં પાટનગરમાં આમ-અનથી ચોરીચૂપકાથી હિંદના પ્રવાસે નીકળી પડ્યો. કપિલ-ગન્ધારની વાચન દિશાએ તે હિંદની સરહદમાં દાખલ થયો (ઈ. સ. ૬૩૦). મધ્યારથી ડારમીર, શાક્લ, મધુરા, ચાણેશ્વર, કનોજ, પ્રયાગ, કપિલવસ્તુ, વારાણસી, નેપાલ ને પાટલિપુત્રના માર્ગે તે નાલન્દાના વિશ્વવિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલયે પહોંચ્યો. અહીં તેણે લગભગ એ વર્ષ સુધી બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો (ઈ. સ. ૬૩૭-૩૮). ત્યાંથી આગળ જતાં યુઅન ચ્યાંગે ચંપા, કામરૂપ, સમતટ, તામ્રલિપ્તિ, કલિંગ, આન્ધ્ર ને દ્રાવિડના માર્ગે હિંદના છેક દક્ષિણ છેડા સુધીનો પ્રવાસ ખેડ્યો. ત્યાંથી પશ્ચિમપાટના માર્ગે ઉત્તર હિંદ પાછા ફરતાં તેણે કોંકણપુર, મહારાષ્ટ્ર, ભરુકચ, માલવ, વલ્લભી, સોરઠ, ગુર્જર, ઇન્જન, સિન્ધ, મુલતાન વગેરે નાનામોટા દેશોની મુલાકાત લીધી (ઈ. સ. ૬૪૧-૪૨) ફરી એકવાર મગધની નાલન્દા વિદ્યાપીઠમાં રહીને તેણે પોતાની નવી શંકાઓનું સમાધાન કર્યું (ઈ. સ. ૬૪૩). કામરૂપની ફરી મુલાકાત લઈને તેણે પછી હર્ષના આમદને અંગે તેની કનોજની તેમજ પ્રયાગની ધર્મપરિવદ્ધા હાજરી આપી. પ્રયાગથી નીકળીને તે કૌશામ્બી, ગાંધર

ને તક્ષશિલાનાં માર્ગે કવિશ પહોંચ્યો (ઈ. સ. ૬૪૪). અહોથી તે ખોટનું-તુખારના રસ્તે ઈ. સ. ૬૪૫માં સોળ વર્ષે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. રાજ્યો તેમજ પ્રજાઓ આ મહાન પ્રવાસીનો લાવળીનો સત્કાર કર્યો. યુગ્મન ઝ્વાંગ પોતાની સાથે હિંદમાંથી જૌદ્ધર્મનાં ૪૫૭ પુસ્તકોની મૂળ પ્રતોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ લઈ ગયો હતો. સત્રાટ તાર્ઘ-સંગની પ્રેરણાથી યુગ્મન ઝ્વાંગે હવે પોતે કરેલા હિંદના પ્રવાસના વર્ણનનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું (ઈ. સ. ૬૪૬-૪૮). બાકીનાં બધાં વર્ષ મૂળ ધર્મપ્રધાનો ચીની અનુવાદ કરવામાં તેમજ ભાવિક શ્રમણોને ધર્મઉપદેશ આપવામાં ગાળાને આ મહાન ચીની શ્રવણ ૬૫ વર્ષની વયે ઈ. સ. ૬૬૪ માં સ્વર્ગ સિધાવ્યો.

યુગ્મન ઝ્વાંગની આટલી જીવનરેખાને જાણીને આપણે હવે પ્રવાસમાં રહેલ તેના દષ્ટિબિંદુને સ્પષ્ટ સમજી શકીશું હિંદના પ્રવાસમાં તેનું મુખ્ય ધ્યેય ભગવાન શુદ્ધના જ-મદેશના સ્થળેસ્થળના જૌદ્ધ વિહારોની જાતે મુલાકાત લઈને હિંદના જૌદ્ધધર્મની જાંઝમાં જાંડી માહિતી મેળવવાનું હતું. આમ જૌદ્ધધર્મની સ્થિતિનો અભ્યાસ એ તેનું મુખ્ય દષ્ટિબિંદુ હતું, જ્યારે પ્રવાસનું વર્ણન એ તો તેનું શોખનું ગૌણકાર્ય હતું. આથી તેના પ્રવાસવર્ણનમાં ઐતિહાસિક સપ્રમાણતા પૂરા પ્રમાણમાં ન રહેલી હોય એ મુદ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોવો છે. અસંગત, ઉત્ક્રિયલેખીય તેમ જ સુનિશ્ચિત કે સ્વતંત્ર પુરાવા સાથે અસંગત ન જણાય તેવી દર્શાવતેની શ્રીકારવામાં દરકત નથી.

યુગ્મન ઝ્વાંગના પ્રવાસપુસ્તકનું દ્વંદ્વ નામ 'સિયુટ્ટી' છે, જેનો જીલિપતે ફ્રેન્ચમાં (૧૮૫૭) તેમજ બીલે અંગ્રેજીમાં (૧૮૮૪) અનુવાદ કરેલો છે. તેની જીવનકથાને ધ્યાનમાં રાખીને થોમસનાટર્સે ફરી તપાસેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૦૪માં બહાર પડ્યો. 'સિયુટ્ટી'નાં ભૌગોલિક સ્થળોની માહિતીનો અભ્યાસ કરનાર સર કનિંગહામે 'હિંદની પ્રાચીન ભૂગોળ' માં યુગ્મન ઝ્વાંગના પ્રવાસ-વર્ણનની ઐતિહાસિક અમૂલ્ય ખતાવી છે.

'સિયુટ્ટી'નાં કુલ આઠ પ્રકરણ છે. આધુનિક મુજરાતના પ્રદેશનું પ્રવાસવર્ણન તેના અગિયારમા પ્રકરણમાં આવે છે. 'સિયુટ્ટી'નાં ઉદ્દેશ તથા પ્રકરણોમાં આવતી વિગતોની સપ્રમાણતા તેનાં પહેલા નવ પ્રકરણોની વિગતો નેટલી માનવામાં આવતી નથી.^૧ આથી મુજરાતના પ્રદેશના તેના

પ્રવાસવર્ણનમાં સુસંગત ન જણાતી કેટલીક-ખાસ કરીને ભૌગોલિક-વિગતોને સચોટ માની લઈને વિષયને ચૂંચવવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી-યુદ્ધ સિંદ્ધે લખેલા 'યુઅન સ્વાંગના જીવન'માંથી પણ આપણને તેના પ્રવાસની વિશેષ માહિતી મળી રહે-છે. ખીલે આ પુસ્તકનો પણ અંગ્રેજી અનુવાદ કરેલો છે.

'સિયુકા'નું અગિયારમું પ્રકરણ સિંદ્ધ (સિલોન) દેશના વર્ણનથી શરૂ થાય છે. સિંદ્ધની યુઅન સ્વાંગે જનને મુક્ષાકાત લીધી નહોતી, પણ દ્રાવિડ દેશમાં રહીને જ તેણે મદ્રકૃટ તેમજ સિંદ્ધની માહિતી પૃચ્છક-ભાવે મેળવી હતી. દ્રાવિડ દેશથી તે કોંકણપુર ગયો ને ત્યાંથી મહારાષ્ટ્ર આવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્તરાપચના સમ્રાટ હર્ષથી પણ અપરાંજિત રહેતા પુલકેશ્વરના રાજ્ય હતું. આ દેશના પૂર્વ પ્રદેશમાં પર્વતોની દાર પર પશ્ચિમ દિશાના અર્ધત આચારે બધાવેલા સંધારામતી યુઅન સ્વાંગે મુક્ષાકાત લીધી. મિ બર્જેસે આ વિહારને અજન્તાની ગુફા નં. ૨૬ ના લેખમાં આવતા સ્થાવિર અચલના શૈલશૃલ્લ તરીકે ઓળખાવે છે. આ સ્થળથી, અર્થાત આ મહાવિહારથી, આગળ જતાં નર્મદા નદી-ઓળંગીને પ્રવાસી ભરુકચ્છ દેશમાં દાખલ થાય છે. ભરુકચ્છથી તે માલવ, માલવથી સમુદ્ર-સંગમ થઈને વકાલી, વકાલીથી ખેટક ને ખેટકથી વલ્લભી ગયો. વલ્લભીથી તે આનંદપુરની મુક્ષાકાત લઈ આવ્યો. પછી તે વલ્લભીથી સોરઠ, સોરઠથી ગુર્જર દેશ ને ગુર્જરથી ઉત્તર ગયો. ત્યાંથી જિએટી, જિએટીથી મહેશ્વરપુર, મહેશ્વરપુરથી પાંડા સોરઠ, સોરઠથી ઉદુમ્બર, ઉદુમ્બરથી લાંગલ, લાંગલથી પીતશિલા, પીતશિલાથી અવરક, અવરકથી સિંધ, સિંધથી મુક્ષતાન ને મુક્ષતાનથી પર્વતદેશ-આટલો પ્રવાસ કરીને યુઅન સ્વાંગ મગધની ખીજ મુક્ષાકાતે ઊપડી ગયો. મગધથી પછી લાંબાન થઈને પ્રવાસી વર્ણ ગયો. વર્ણથી કપિશ જવા નીકળ્યો. 'સિયુકા'ના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સિંદ્ધથી વર્ણ સુધીના દેશોનું વર્ણન આવે-છે.

• યુઅન સ્વાંગના સમયમાં આ પ્રાંત 'ગુજરાત' નામથી ઓળખાતો નહોતો. ત્યારે તો સોરઠથી ઈશાનમાં લગભગ ૩૦૦ માઈલ જેટલા અંતરે 'ગુર્જર' દેશ આવેલો હતો; તેની રાજધાની લિખમાલ હતી. લિખમાલ આજ પર્વતથી પશ્ચિમે ૫૦ માઈલ પર આવેલું છે. પરંતુ હાલ તો આજ

પર્વતથી છેક દમણમાં નદી સુધીનો પ્રદેશ 'ગુજરાત' કહેવાય છે. આ આધુનિક ગુજરાતના પ્રદેશનું વર્ણન યુગ્મન સ્વાંગે અનેક નાના નાના દેશોના રૂપમાં કર્યું છે. આ 'ગુજરાત' પ્રાંતની અનેકવિધ માહિતી આપણને તેના પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે.

યુગ્મન સ્વાંગના પ્રવાસમાર્ગને અનુસરીએ, તો તે મહારાષ્ટ્રમાંથી ભરુકચ્છ આવ્યો ત્યારથી તે 'ગુજરાત'ની હદમાં દાખલ થયો ગણાય. તેણે ભરુકચ્છના પ્રવાસની દિશા વાયવ્ય ને અંતર ૧૦૦૦ લી (૧૬૭ માઈલ)નું આપ્યું છે. અજ-ન્તાથી ભરુચ આ દિશાએ તો આટલા અંતરે જ છે. ભરુકચ્છથી પ્રવાસી માલવ ગયો. આ માર્ગની દિશા વાયવ્ય ને અંતર ૨૦૦૦ લી (૩૩૩ માઈલ) આપ્યું છે. તેના પાટનગરનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ તે કોઈ મોટી નદીના અગ્નિકોણે હતું. ખીલ માલવાના પાટનગર તરીકે કુંગરપુરની^૩ ને ધર્નિગદામ ધારાનગરની^૪ હરપના કરે છે. પરંતુ તે સમયના માલવના શિલાલેખો ને તામ્રપત્રો તપાસતાં માલમ પડે છે કે માલવનું મુખ્ય શહેર દશપુર હતું.^૫ આ દશપુર તે રતલામની ઉત્તરે આવેલું મંદસોર છે, જ્યાં કુમારગુપ્ત તેમજ યશોધર્માના શિલાસ્તંભો આવેલા છે. મંદસોર ચત્તલ નદીથી અગ્નિજળે આવેલું છે. પરંતુ ભરુચથી મંદસોરનું અંતર લગભગ ૨૫૦ માઈલ જેટલું છે. કુંગરપુરને ધારાનગરનું તો તેથીયે ખૂબ ઓછું છે વળી માલવ દેશનું કોઈ પણ શહેર હો, તોયે તે ભરુચથી વાયવ્યમાં નહિ પણ ઈશાનમાં આવે. આથી એમ જણાય છે કે પ્રવાસી ભરુચથી શરૂઆતમાં વાયવ્ય દિશામાં મહી નદીના મુખ તરફ નીકળીને પછી ત્યાંથી તેના દક્ષિણ તટના માર્ગે દશપુર ગયો હશે. માલવથી પ્રવાસી નૈર્ઋત્યમાં આવેલા અખાતે મઈને ત્યાંથી વાયવ્યમાં વળીને વડાલી^૬ ગયો.

૩. ખીલ, પુ. ૨, પ. ૨૬૦

૪. ધર્નિગદામ, પૃ. ૫૬૨

૫. Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III ના લેખ નં.

૧૮, ૩૩. ૩૪ ને ૩૫ ના શિલાસ્તંભોનું સ્થળ મંદસોર છે. વળી નેત્રાવામાં મળેલાં વચલીનાં દાનપત્રોના સ્થળો પણ મંદસોરથી દૂર નથી. વલ્લભીયુગનાં ખીલ તામ્રપત્રોમાં પણ માલવનું કોઈ શહેર આવડું દેાય તો તે દશપુર. આમ પાંચમાવી સાતમા સદી સુધીયા તો દશપુર જ માલવનું મુખ્ય શહેર હતું.

૬. ધર્નિગદામ પૃ. ૫૬૬

વડાલી ઇસ્ત્રની નજીકમાં આવેલું છે. આ માર્ગની લંબાઈ ૨૪૦૦ લી-
 (૪૦૦ માઈલ) આપવામાં આવી છે. આ પરથી એમ દેહી, શકાય
 કે પ્રવાસી દશપુરથી ખંભાતના અખાતે ઝગેલો ને ત્યાંથી વડાલી જવા
 માટે તેણે સરૂઆતમાં વાયવ્ય દિશા લીધી હશે. વલ્લભી યુગમાં ખંભાતના
 અખાતની નજીકમાં નગરક નામે સહેર નગરક મધ્યનું પાટનગર હતું.
 આ નગરક તે ખંભાતની ઉત્તરે આવેલું નગર નામે ગામ છે. નગરકથી
 વડાલી ખરી રીતે ઇશાનમાં છે; આથી પ્રવાસી આગળ જતાં તે દિશા
 તરફ વળ્યો હશે. દશપુરથી નગરક ને નગરકથી વડાલીનું કુલ અંતર
 ૪૦૦ માઈલ જેટલું થાય. વડાલીથી પ્રવાસી ખેટ(ક) ગયો. વડાલીથી
 ખેડાનું અંતર ૩૦૦ લી (૭૫ માઈલ) આપ્યું છે તે બરાબર મળતું
 આવે છે. પરંતુ દિશા નિર્ભત્યને બદલે વાયવ્ય આપી છે તેથી તે પ્રયાણ
 સમયની દિશા સૂચવે છે. ખેડાથી પ્રવાસી વલ્લભી ગયો. વલ્લભી ઉત્તર
 દિશામાં ૧૦૦૦ લી (૧૬૭ માઈલ)ના અંતરે આપ્યું છે. આથી જણાય
 છે કે ખેડાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં જઈને ત્યાંથી પશ્ચિમે ગોળ ફરતો ફરતો
 દક્ષિણમાં આવ્યો હશે. આથી તેનો માર્ગ બમણો લાખો બન્યો હશે.
 વલ્લભીથી પ્રવાસી વાયવ્ય દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો આનંદપુર ગયો.
 વલ્લભીથી આનંદપુરનું અંતર ૭૦૦ લી (૧૧૭ માઈલ) આપ્યું છે તે
 બરાબર છે. પરંતુ દિશાની બાબતમાં કહેવું પડે કે તેણે પછીથી ઇશાન
 દિશા લીધી હશે. આનંદપુર તે દાસનું વડનગર. ત્યાંથી વલ્લભી પાછા
 આવીને પ્રવાસી સોરઠ ગયો. વલ્લભીથી સોરઠદેગ પશ્ચિમે ૫૦૦ લી (૮૩
 માઈલ) ના અંતરે જણાવ્યો છે. આ દિશા-અંતર લગભગ મળતાં આવે
 છે. સોરઠનું પાટનગર ગિરિનગર (જૂનાગઢ) હતું તે તેની નજીકમાં જણા-
 વેલા ઉલ્લનંત (ઉલ્લનનંત) પરથી મોકુટ થાય છે. સોરઠથી પ્રવાસી
 ઇશાનમાં ૧૮૦૦ લી (૩૦૦ માઈલ)ના અંતરે આવેલા મુર્જર દેશે ગયો.
 તેનું મુખ્ય નગર ભિન્નમાલ હતું. ભિન્નમાલ જૂનાગઢથી આ જ દિશાએ
 લગભગ આઠલા અંતરે આવેલું છે. મુર્જર દેશથી પ્રવાસી ઉલ્લન ગયો.
 ઉલ્લનને ભિન્નમાલથી અગ્રિમાં ૨૮૦૦ લી (૪૬૭ માઈલ) ના અંતરે
 જણાવ્યું છે. ભિન્નમાલથી ઉલ્લનનું સીધું અંતર બહુ તો ૩૦૦ માઈલનું
 છે. પરંતુ પ્રવાસના માર્ગમાં વચ્ચે અરવલ્લીના કુગરા આવતા રોવાથી

૭. કનિષ્ઠામ, પૃ. ૫૧૬

૮. ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૧

૯. કનિષ્ઠામ, પૃ. ૧૬૭

પ્રવાસીને કાં તો ઉત્તરમાં અજમેર તરફ કાં તો દક્ષિણમાં અનલવાડ તરફ ગોળ ફરીને ૪૬૭ માઈલ જેટલા લાંબા માર્ગે જવું પડેલું જણાય છે.^{૧૦} પ્રવાસવર્ણનમાં ઉલ્લેખની આગળ આવતા દેશે ‘ગુજરાત’ની સીમાની બહાર હોવાથી, પ્રવાસીનો ‘ગુજરાત’ના પ્રદેશનો પ્રવાસ ઉલ્લેખથી પૂરો થયો ગણીએ. આમ ભરુકચ્છથી ઉલ્લેખ સુધીના યુગ્મન ધ્વાંગના પ્રવાસ-પ્રદેશને ‘ગુજરાત’ નામ લાગુ પાડીએ, તો તે સનયના ગુજરાત વિશે ‘સિયુકી’ પરથી નીચેની માહિતી તારવી શકાય.

યુગ્મન ધ્વાંગના ગુજરાતના પ્રવાસનો કાળ સગ કનિંગહામની^{૧૧} ગણતરી મુજબ ઈ. સ. ૬૪૦ના આગસ્ટથી ઈ. સ. ૬૪૧ના ફેબ્રુઆરી સુધીનો, તે ૧૨મિથની ગણના મુજબ ઈ. સ. ૬૪૧ની વર્ષાના અન્તથી ઈ. સ. ૬૪૨ના વસંતની આગળ સુધીનો કહી શકાય. ‘ગુજરાત’નો પ્રદેશ તે સમયે નવ નાના દેશોમાં વહેંચાયેલો હતો-ભરુકચ્છ, માલવ, વડાલી, ખેડા, વલ્લભી, આનંદપુર, સોરઠ, ગુર્જર ને ઉલ્લેખ. જસાત માસમાં પ્રવાસીએ આ નવેય દેશોની મુલાકાત લીધી હતી. આમાં ગુર્જરદેશ તે ઉત્તરની, ભરુકચ્છ દક્ષિણની, ઉલ્લેખ પૂર્વની ને સોરઠ પશ્ચિમની સીમા પર હતા. ગુર્જર દેશનો ઘેરાવો ૫૦૦૦ લી (૮૩૩ માઈલ), ભરુકચ્છનો ૨૪૦૦ લી (૪૦૦ માઈલ), ઉલ્લેખનો ૬૦૦૦ લી (૧૦૦૦ માઈલ) ને સોઠનો ૪૦૦૦ લી (૬૬૭ માઈલ) હતો. ભરુકચ્છની ઉત્તરે ખેટ(ક) દેશ ને તેની ઉત્તરે આનંદપુર દેશ હતો. ખેટ(ક)નો ઘેરાવો ૩૦૦૦ લી (૫૦૦ માઈલ) ને આનંદપુરનો ૨૦૦૦ લી (૩૩૩ માઈલ) હતો. આનંદપુરની પૂર્વે વડાલી ને તેની પૂર્વે માલવ દેશ હતો. આ બંને દેશનો ઘેરાવો ૬૦૦૦ લી (૧૦૦૦ માઈલ) હતો. ખરી રીતે ‘ગુજરાત’ના આ આઠ જ મુલક હતા. વલ્લભી તો વસ્તુતઃ રાજપુત નામ હતું, દેશનું નહિ.

મુલક તરીકે તો તે સોરઠના પૂર્વ પ્રદેશનું એક મોટું નગર હતું આથી ‘સિયુકી’માં આવતો ૬૦૦૦ લી (૧૦૦૦ માઈલ) ઘેરાવાનો વલ્લભી દેશ તે ખરી રીતે સોરઠ ને ખેટ(ક)ને અસલથી અન્તર્ગત કરનાર વલ્લભી રાજ્ય જ સૂચવે છે. વલ્લભીનાં તામ્રપત્રો બતાવે છે કે જેમ ક્ષત્રિયોના સમયમાં આનંદ-સુરાષ્ટ્રનો એક સંયુક્ત પ્રાંત ગણાતો તેમ મૈત્રેયાના

૧૦. કનિંગહામ, પૃ. ૩૫૭

૧૧. કનિંગહામ, પૃ. ૬૪૭

૧૨. વોલર્સ, પૃ. ૨, પૃ. ૩૩૬

વખતમાં સુરાષ્ટ્ર-ખેટક^{૧૩} લગભગ એક સંયુક્ત દેશ જેવા ગણાતા. આનંદપુર, માલવ, ઉત્તરને ને લરકચ સુરાષ્ટ્રથી દર આવેલા દેશ ગણાતા.

હવે આપણે 'ગુજરાત'ની તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિને વિચાર કરીએ. સુરાષ્ટ્રમાં પુગણા પાટનગર ગિરિનગરને રચાને વલ્લભી નવા રાજવંશની ગળધાની હતું. યુવન વ્યાંગની મુલાકાતના સમયે ત્યાં મૈત્રક ગળ પ્રવસેત ખીજનું ગળ્ય હતું. તેના દાદા શીલાદિત્યની કીર્તિ માલવમાં પ્રવાસીને દાને આવી હતી. ધ્રુવસેન કનોજના રાજા ગાલાદિત્ય (સમ્રાટ હર્ષ)નો જમાઈ થતો હતો. ઈ. સ. ૬૪૦ સુધીનાં તેનાં તામ્ર-પત્રો મળી આવ્યાં છે; તેના પુત્ર ધરસેન ચોથાનાં દાનપત્ર ઈ. સ. ૬૪૫ થી શરૂ થાય છે. ઈ. સ. ૬૪૩માં મળેલી હર્ષની ધર્મપરિષદમાં યુવન વ્યાંગ ધ્રુવસેનની હાજરી જણાવે છે. આથી તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૬૪૩ સુધી તો નક્કી થાય છે. નાંદોદના ગુર્જરાના તામ્રપત્રોમાં વલ્લભીના રાજને સમ્રાટ હર્ષ સાથે વિગ્રહ થયાનો ઉલ્લેખ છે તે વિગ્રહ આ અગાઉ ખની ગયો હશે એમ તેના હર્ષ સાથેના નિઠક સંબંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. સોરઠ દેશ પહેલેથી વલ્લભીના મૈત્રકાની સત્તા નીચે હતો. મૈત્રકાની ગળસત્તાનું ખીજું કેન્દ્ર હતું માલવ. શીલાદિત્યના સમયથી આ દેશ મૈત્રકાની સત્તા નીચે આવ્યો હતો. આ ગળના રાજ્યકાળની વિગતો જૂલભરેલી છે માલવમાં પ્રવાસીને એવી માહિતી મળેલી કે શીલાદિત્ય સાઠ વર્ષ અગાઉ થયો ને તેને રાજ્યકાળ પચાસથી વધુ વર્ષનો હતો. આ ગ્રંથણી મુજબ શીલાદિત્યનો રાજ્યકાળ ઓછામાં ઓછો ઈ. સ. ૫૩૦ થી ૫૮૦ નો આવે. પગંતુ વલ્લભીના રાજવંશમાં અગાઉ એક જ શીલાદિત્ય થયો હતો ને તેણે તો વધુમાં વધુ ૨૫ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું હતું ને તે ૫૭૫ ઈ. સ. ૫૮૦ થી ૬૧૫ના અગસામાં. આ બાબતમાં ડો. હોર્નલેનો વિચિત્ર મત એવો છે કે વલ્લભીના વર્ણનમાં આવતો શીલાદિત્ય જે ધ્રુવસેનનો કાકો હતો તેને બાજુએ રહેવા દે. માલવના વર્ણનમાં આવતા શીલાદિત્યને અદલે વિક્રમાદિત્ય નામ મૂકો. આ વિક્રમાદિત્ય તે મહેસોરના શિલા-

૧૩. કનિગદામ વલ્લભી રાજ્ય = સુરાષ્ટ્ર + લરકચ એમ માને છે (૫. ૩૭૧-૩૭૨) પણ લરકચ દફ ખીજનો સમય (ઈ. સ. ૬૨૯-૪૧) પૂરો થતા પહેલાં મૈત્રક સત્તા નીચે આવ્યાનો કઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ધ્રુવ વલ્લભીના કેલાંક દાનપત્રોમાં સુરાષ્ટ્ર અને ખેટકાદારમાંનાં ગામ એક સાથે તેના તે જ પ્રાદાનને આવેલા મળી આવે છે.

સ્તંભવાળો યશોધર્મા છે એમ થાતો. તેની કારકર્દી ઈ. સ. ૫૩૩ ના અરસામાં શરૂ થઈ હતી. તેથી ઈ. સ. ૫૩૦-૮૦માંનો માલવનો રાજા તે આ યશોધર્મા જણાશે. (J. R. A. S. 1903, p. 545) પરંતુ દ્રુવસેનના કાકા શીલાદિત્યને પડતો મુશ્કેલીને માલવના શીલાદિત્યને વિક્રમાદિત્ય, ને વિક્રમાદિત્યને યશોધર્મા માનવાની દૂર દૂરની અટકળ કરવાની શી જરૂર? ઔદ્ધર્મના અખ્યાસી શ્રમણને ઐતિહાસિક વિગતોની સમોટતાની શી પડી હોય? ઈ. સ. ૬૩૯-૪૦માં તો માલવ મૈત્રક રાજા દ્રુવસેનની સત્તામાં જ હતું એમ નોંધાવાનાં બને દાનપત્રો પરથી જણાય છે. તે અગાઉ શીલાદિત્યના સમયમાં પણ માલવ મૈત્રક સાથે સીધો સંપર્ક ધરાવતું એવો તેના ઈ. સ. ૬૦૯ના એક દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આ દાન દશપુરથી વલ્લભીમાં આપીને વસેલા બે બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવ્યું હતું. (J. U. B. Pt. I. p. 84) : વળી ઈ. સ. ૬૧૬માં દ્રુવસેનના પિતા ખરગદ પહેલાએ ઉજ્જન સુધી વિજયદ્રુવ કરી હતી એમ તેના પીરડીના તામ્રપત્રમાં આવે છે. (S. A. O. L. Cp. 659) આથી માલવના વર્ણનમાં આવતો શીલાદિત્ય રાજા તે મૈત્રકવંશી શીલાદિત્ય પહેલો જ હતો એમ નક્કી થાય છે. માલવના વર્ણનમાં આવતો હોવાથી તે માલવનો કોઈ સ્થાનિક રાજા હતો એમ માનવાનું નથી; ખરી રીતે તે વલ્લભીના મોટા રાજ્યનો જ રાજા હતો ને તેની સત્તા નીચે આવેલા માલવ દેશમાં તેની કાર્તિ જવાતી હતી એમ જ સમજવાનું છે. શીલાદિત્યના સમયથી માલવમાં શરૂ થયેલી મૈત્રક સત્તા દ્રુવસેન બીજાના સમયમાં પણ ચાલુ હતી એમ માલવના આનંદપુર-ખેટક સાથેના રાજ્ય-તંત્રીય સંબંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. આનંદપુર અને ખેટકનું રાજ્યતંત્ર માલવના હાથ નીચે હતું એમ સુઅન સ્વાંગ જણાવે છે. આ બંને દેશ અગાઉ ધણી લાંબા વખતથી મૈત્રક સત્તા નીચે હતા એમ વલ્લભીનાં તામ્રપત્રો પરથી ખાતમ પડે છે. ઈ. સ. ૫૯૬માં શીલાદિત્ય પહેલાએ આનંદનગરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું હતું; તેવી રીતે ઈ. સ. ૬૩૧માં શુદ્ધ દ્રુવસેન બીજાએ ખેટક આહારમાં દાન આપ્યું હતું. આથી માલવમાં મૈત્રકોની સત્તા હતી એમ વધુ પુરવાર થાય છે. આમ સુરાષ્ટ્ર અને માલવ એ વલ્લભી રાજ્યનાં બે મુખ્ય અંગ હતા. વલ્લભી સુરાષ્ટ્રનો વડીલ સીધો સંભાળતું, ન્યારે આનંદપુર અને ખેટકનો વડીલ માલવ ખાસતે ચાલતો.

દેવે લઈએ લઠ્ઠા, 'સિધુડી' માં યુવાન સ્વાંગે લઠ્ઠામાં કાની

રાજસત્તા હતી તે વિશે કંઈજ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. દેવલીક વાર તે આગે ઉલ્લેખ કરવો ચૂકી ગય છે. નાદોદનાં દાનપત્રો પરથી માહિતી મળે છે કે યુવસેન ખીજના સમયમાં નાદીપુરીમાં દદ ખીજનું રાજ્ય હતું. ઈ. સ. ૬૨૯ થી ૬૪૧ સુધીનાં તેનાં દાનપત્રો મળી આવ્યાં છે. યુવન સ્વાગે નાદીપુરીનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે પરથી કહી શકાય કે ભરકુજ ત્યારે નાદોદની ગુર્જરસત્તા નીચે હતું. નાદોદના ગુર્જર રાજા દદ ખીજએ વલ્લભીના રાજાને હર્ષ સાથેના સમાધાનમાં મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૬૪૯માં ભરકુજમાં મૈત્રક સંન્યની વિજયકૃત્ય ગયેલી તે પ્રસંગ યુવસેન ખીજના અવસાન પછી જન્યો હતો.

ઉત્તરનામાં બ્રહ્મચુવર્ણનો ધર્મચુસ્ત રાજા હતો એમ યુવન સ્વાગે જણાવે છે. આ રાજા કયા વંશનો નેકાણુ હતો તે હજી નક્કી થયું નથી ઈ. સ. ૫૯૬માં કથચ્યુરી વંશના ચંકરગણુની ઉત્તરનામાં સત્તા હતી. તેના પુત્ર સુદરાજે ઈ. સ. ૬૧૦ સુધી આ સત્તા ટકાવી હશે એમ તેનાં ક્ષત્રિવર્ણના દાનપત્રથી જાણવા મળે છે. ઈ. સ. ૬૧૧ ના અરસામાં આલુક્ય રાજા મગધેશે સુદરાજની સત્તા તોડી હતી, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૬૧૬માં ખરઘઠ પહેલાંએ ઉત્તરનામાં વિજય છાવણી નાખી હતી. ખ. સ. ૬૪૦માં ઉત્તરનામાં કોઈ બ્રાહ્મણ રાજા સંભવે. કોઈ મૈત્રક ગણએ અવન્તિદેશમાં આપેલું દાન મળી આવતું નથી તે પરથી એમ કહી શકાય કે ખરઘઠે ઉત્તરનાના રાજાની પાસે માત્ર મૈત્રકોની સત્તા કમૂલ કરાવી હશે. આ રાજા સંભવતઃ સુદરાજનો વંશ જ હશે. જનતાં સુધી તે કોઈ નાની આલુક્ય શાખાનો નહિ હોય, કેમકે મહારાષ્ટ્રના વર્ણનમાં યુવન સ્વાગે આલુક્ય રાજાને ક્ષત્રિયવર્ણનો કહ્યો છે.

વડાલીમાં કોની રાજસત્તા હતી તે વિશે 'સિયુક્રી'માં કંઈ નોંધ નથી. વડાલી દેશની માહિતી અન્યત્ર આવતી ન હોવાથી આ નક્કી કરવાને આપણી પાસે ખીજનાં સાધનો પણ નથી.

ગુર્જર દેશમાં એક વીમેક વર્ણનો ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો એમ યુવન સ્વાગે નોંધે છે. આ રાજાનું નામ હજી મળી આવ્યું નથી ઈ. સ. ૬૨૮માં ભિજમાલમાં આપવંશના રાજા બ્યાધમુખની સત્તા હતી. આ પરથી એટલું કહી શકાય કે યુવન સ્વાગે જણાવેલો યુવાન ગણ તે જનતાં સુધી આ બ્યાધમુખનો વારસદાર હશે. આમ ગુર્જરદેશમાં આપ વંશની સત્તા હતી.

ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે ત્યારે જોછામાં જોછી નણ રાજસત્તાએ હતી-વલ્લભીમાં ચૈત્રકોની, લરુકચ્છમાં ગુર્જરાની ને ગુર્જરદેશમાં વ્યાપેની.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતના બે કુદરતી વિભાગ થાડી શકાય. એકમાં માલવ, ખેડ, વલ્લભી ને આનંદપુરનો, બીજામાં લરુકચ્છ, વડાલી, સોરઠ, ગુર્જર ને ઉજ્જનનો સમાવેશ થતો. પહેલાંને માલવ વિભાગ ને બીજાને સોરઠ વિભાગ નામ આપીએ. માલવ વિભાગની જમીન સારી ફળદ્રુપ હોવાથી ત્યાં પુષ્કળ થતો વનસ્પતિ સાગ પ્રમાણમાં ને આબાદ રીતિમાં જોવામાં આવતી. ફળદ્રુપની પણ સારી સમૃદ્ધિ હતી. ધણી જગ્યાએ જમીન ઘઉંના શિયાળુ પાક માટે અનુકૂળ હતી. સોરઠ વિભાગની જમીન ખારાશવાળી હતી. વડાલીની તો રેતાળ પણ હતી. આબોદવા ઉણુ રહેતી ને વનનાં વાવાઝોડાં ચાલુ રહેતા. આ પ્રદેશમાં વનસ્પતિ આછીઆછી જોવામાં આવતી.

વેપાર ને હુમરઉદ્યોગ—સોરઠ તેમજ લરુકચ્છમાં દરિયાઈ વેપાર ને દ્રવ્યવિનિમય એ ગુજરાતનું મુખ્ય સાધન હતું. લરુકચ્છમાં મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલતો. પાટનગર વનભી દરિયા પરના વેપારમાં સૌથી મોખરે હતું. દૂરના દેશોની અમુલ્ય ને અસામાન્ય ચીજો અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સંગ્રહાતી. સોરઠ એકંદરે સમૃદ્ધ બનાતો, પણ તેમાંથી વલ્લભીની વાત તો ન્યારી હતી. પાટનગરમાં લક્ષાધિપતિ-અરે કરોડાધિપતિની સંખ્યા લગભગ એકસવાસોની હતી. ‘સ્થકુમારચરિત’માં ગૃહયુથ નામે આવા એક ધનિક વેપારીની વાર્તા છે. (પૃ. ૨૨૫) યથાસગિત્સાગરમાં પણ પાટસિ-પુત્રનો દેવસેન વાણિજ્ય માટે વલ્લભી આવ્યાની વાત આવે છે. (તરંગ ૨૬). વડાલીમાં પણ વેપારનો મુખ્ય ધંધો હતો. ત્યાં રત્નો ને બીજા અમૂલ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો. ગુર્જરદેશની સમૃદ્ધિ પણ સારી હતી. ખેડ, આનંદપુર ને ઉજ્જનમાં પણ સમૃદ્ધ દેશ ગણાતા. વરુનીપુ’ પ્રમાણુ તો આખા ‘ગુજરાત’માં સાડુ હતું.

કેળવણી ને સંસ્કૃતિ—આ બાબતમાં પણ ‘ગુજરાત’ના બે વિભાગ જુદા તરી આવતા. કેળવણી તેમજ સંસ્કૃતિમાં માલવ વિભાગ કરતાં સોરઠ વિભાગ પગલત હતો, કેમ જાણે કુદરતી સમૃદ્ધિ સાથે સંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિને સંબંધ હોય ! માલવ વિભાગની પ્રજા સતેજ બુદ્ધિ ધરાવતી તેમજ કેળવણીમાં વિશાળ ને અગાધ જ્ઞાન ધરાવતી. ગુજન વ્યાંગના સમયમાં માલવદેશને વિદ્યાસમૃદ્ધિમાં મગધદેશની સાથે સરખાવાતો ઇતિહાસ

વવળી વિદ્યાપીઠને મગધની નાવન્દા વિદ્યાપીઠ સાથે સગખાની છે કયા સરિત્સાગરમા પણ અન્તર્વેદીના દુર દેશથી વિપ્લવત નામે યુવાન પ્રાણજી વિદ્યાપ્રાપ્તિ વાગ્તે વનથી આ-આતો હિલ્લેખ છે (તગ-૩૨) સોગંડ વિભાગની પ્રગ્ન વિદ્યામા પ્રગતિલીન નહોતી સમૃતિમા પણ માનવ વિભાગની પ્રગ્ન નમ્ર, વિવેકી ને સદ્ગુણી હતી, જ્યારે મોગંડ વિભાગના લોકો બહુ ઓછા ભાવવાળા તેમજ શુદ્ધી ને બેપગવાઈલરી વર્તણૂકવાળા હતા એમ યુઅન વ્વાગ નોધે છે

ગુજરાતના ધર્મસપ્રદાયો—ખાસ કરીને જૌદ્ધધર્મની પરિસ્થિતિ વિશે યુઅન વ્વાગ સારી માહિતી આપે છે જૌદ્ધધર્મનો સૌથી વધુ પ્રચાર વનથી ને માલવમા હતો. બને ધ્યગે હીનયાનની સમ્મતીના શાખાના અમણો ગહેતા હતા માનવમા જૌદ્ધસંઘના લગભગ સો વિહારો હતા, વનથીમા તો મોસનાસો જેટલા વિહારો હતા માલવના વિહારોમા બે હજાર જેટલા અમણો ગહેતા, જ્યારે વનથીના વિહારોમા તો લગભગ ૭ હજાર અમણો વસતા બને ધ્યગે સીનાદિત્ય ને નુવસેન જેવા મંત્રક ગણઓના જૌદ્ધધર્મપ્રેમની સારી અસર જેવામા આવતી સીનાદિત્યની અદ્વિસાભાવનાની અસર તો પાળેલા તેમજ ગની પ્રાણીઓ પર પણ થતી એમ કહેવાતું પોતાના પ્રાસાદની બાજુમા જ તેણે એક એવો વિહાર બધાવ્યો હતો કે જેમા સિલ્પીઓની સિલ્પકળાની વિપુલ સમૃદ્ધિ હતી તેમા સાત શુદ્ધોની મૂર્તિઓ હતી સીનાદિત્યની જેમ નુવસેન પણ દર વર્ષે મોક્ષ મહાપરિષદ મેળવતો ને તેમા ચારે દિશામાથી દૂર દૂરના મહાન અમણોને આમ નતો લાગનાગટ સાત દિવસ સુધી ગળા અમણોને ઉત્તમ આહાર, નથુ વસ્ત્રો, ચાગ દ્રવ્યો અને સાત રત્નોનાં દાન કરતો માલવ માના બ્રહ્મપુરમા એક નાનો સ્તૂપ હતો તેની બાજુમા એક જિંડો ખાડો હતો આને વિશે એક દતકથા હતી અગાઉના વખતના એક મિથ્યા ભિમાની પ્રાણજી પશ્ચિમ દિશાના ભિત્તિ ભદ્રરુચિ સામે વાઈવિવાદમાં પરા જય પામતા અહીં છવતો જમીનમા જિતરી ગયો હતો વવળી દેશમા જ્યાં જ્યાં ભગવાન શુદ્ધ ફરેલા ત્યાં ત્યાં અશોકે સ્તૂપ બિલા કરાવ્યા હતા નગરની નીકમા અહીં આચારે બધાવેતો એક મહાવિહાર હતો, તેમા બોધિસત્વ ગુણમતિ અને સ્થિતમતિ ગહેતા ને તેમણે ત્યાં જ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ધર્મગ્રંથો લખેલા અનંદપુરમા પણ સમ્મતીના શાખાના હજારેક અમણો રહેતા ત્યાં વિહારો તો માન દસમાર જ હતા મોરક તેમજ

ભરુકચ્છમાં મહાયાનની રથવિર શાખાનો પ્રચાર હતો. સોરઠમાં પચાસેક જેટલા વિહારો હતા ને તેમાં લગભગ ત્રણ હજાર શ્રમણો રહેતા. ઉત્તર-ચન્દ્ર પર્વતના શિખર પર પણ એક ખડકમાંથી કાતરી કાઢેલા વિહાર હતો. ભરુકચ્છમાં માત્ર દસેક જેટલા વિહારો હતા ને તેમાં લગભગ ત્રણસો શ્રમણો રહેતા. આ બંને દેશ વિશે યુગ્મન સ્વાંગ અસંતોષ દર્શાવતાં નોંધે છે કે ત્યાંના લોકો ખરા અને ખોટા સંપ્રદાયોનો ભેદભાવ ન સમજતા. ખેટક અને ઉત્તરનામાં હીનયાન તેમજ મહાયાન-એ બંને યાનના શ્રમણો રહેતા. ખેટકમાં વિહારો તો દસબાર જ હતા, પણ ત્યાં રહેતા શ્રમણોની સંખ્યા હજાર જેટલી હતી. ઉત્તરનામાં પહેલાં તો પચાસેક જેટલા વિહારો હતા, પણ હાલ તો માત્ર ત્રણચાર જ સારી સ્થિતિમાં હતા ને બાકીના ખડેરનો હાલતમાં હતા. હાલ આ વિહારોમાં લગભગ ત્રણસો જેટલા શ્રમણો રહેતા હતા. શુર્નરદેશમાં હીનયાનની સર્વાસ્તિવાદ શાખાનો પ્રચાર હતો. તેમનો એક જ વિહાર હતો ને તેમાં સોએક શ્રમણો વસતા. વડલીની પ્રજાને યુગ્મન સ્વાંગ ખોટા ભાગે નાસ્તિક ગણાવે છે. તે દેશમાં બૌદ્ધધર્મનો એક પણ વિહાર નહોતો.

બૌદ્ધ સિદ્ધાચના બીજા ધર્મો વિશેની માહિતી મેળવવામાં યુગ્મન સ્વાંગને ભાગ્યેજ કંઈ રસ હતો. બહુમાં બહુ તે ઇતર ધર્મોનાં મંદિરોની સંખ્યા નોંધતો ને આ મંદિરોમાં અનેક લુદા લુદા સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ રહેતા એ ઉપરાંત વિશેષ વિગતો તે કવચિત જ નોંધતો. ઇતર ધર્મોનાં મંદિરોની સૌથી વધુ સંખ્યા તે વડલી દેશમાં જણાવે છે, જ્યાં એક પણ બૌદ્ધવિહાર નહોતો. વડલીમાં એક હજાર જેટલાં મંદિરો હતાં. વજ્રલીમાં પણ ઘૂસો ચારસો મંદિરો તો હતાં. સોરઠમાં સૌથી વધુ ને માલવમાં લગભગ સો જેટલાં મંદિરો હતાં. ખેટક, આનંદપુર, શુર્નર અને ઉત્તરનામાં પચાસસાક જેટલાં મંદિરો હતાં. ભરુકચ્છમાં મંદિરો માત્ર દસેક જેટલાં જ હતાં. આ મંદિરોમાં આવતા જનો વિવિધ સંપ્રદાયના હતા. વડલી રાજ્યનાં તામ્રપત્રોમાં માહેશ્વર, શાગવત ને આદિત્યબક્તોના સંપ્રદાય જણાવ્યા છે. દેવીઓનાં મંદિરો પણ હતાં એમ ત્રિસંગમક નામે ગામને લગતાં બે ટાંપત્રોમાં આવે છે. વજ્રલીમાં કૌતેન પ્રતિમાઓ પણ હતી એમ તે ધર્મનું સાહિત્ય જણાવે છે. આ બધા ઇતર ધર્મોનાં સૌથી વધુ પ્રચલિત સંવધર્મ હતો એ નિર્વિવાદ છે. વડલીના ઘણાખરા મૈત્રક રાજાઓ માહેશ્વર હતા. તેમના સિદ્ધાઓમાં ત્રિશ્ચળનું ને તેમની મુદ્રાઓમાં નંદીનું ચિહ્ન જોવામાં આવે છે. વજ્રલીનાં ખડેરમાં પણ અનેક ચિપલિંગ

તેમજ નંદીની મૂર્તિઓ મળી આવે છે. યુગ્મન સ્વાંગ ચોતે પણ માલવનાં મંદિરોની નોંધમાં ઇતર ધર્મોના અનુયાયીઓમાં મુખ્યત્વે પાશુપતો હતા એમ નોંધે છે. આથી ગુજરાતના તે સમયના સૈવો-માહેશ્વરો તે પાશુપત સંપ્રદાયના હતા એ માન્યતાને ટેકા મળે છે. જ્ઞપ્તભાસ આ સંપ્રદાયનું પ્રાચીન કેન્દ્ર હતું. એ જોતાં પ્રભાસતીર્થના જ્યોતિર્લિંગના ધામમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો પ્રચાર હતો એમ કહી શકાય. એકંદરે જોતાં ‘ગુજરાત’માં જૈન વિદારોની સંખ્યા લગભગ ત્રણમો જોટલી હતી, ત્યારે ઇતર ધર્મોનાં મંદિરોની સંખ્યા આથી ૭ ગણી હતી.

આ પ્રમાણે યુગ્મન સ્વાંગની પ્રવાસનોંધ પરથી આપણને તે સમયના ‘ગુજરાત’ની અનેકવિધ માહિતી મળે છે. ગુજરાતની ભૌગોલિક તેમજ રાજકીય ગિથિતિ, આઝોહવા તેમજ વનસ્પતિ, કેળવણી તેમજ સંસ્કૃતિ ને ખાસ કરીને જૈન તેમજ ઇતર ધર્મોની પ્રચુરતાની આ નોંધ સાતમી સદીના ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે સારી માહિતી પૂરી પાડે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના વલ્લભીયુગના પ્રકરણમાં આ રીતે યુગ્મન સ્વાંગનું ‘સિધુકી’ એક અગત્યનું સાધન બની રહે છે.

વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ

[અધ્યા. લોગીલાલ જ. સાડસરા]

ત્યાગાઃ કુઙ્મલયન્તિ કર્ત્તવિટપિત્યાગક્રિયાપાટવં
કામં કાવ્યકલાપિ કોમલયતિ દ્વૈષાયનીયં વચ ।
બુદ્ધિર્ધિક્ષુરુતે ચ યસ્ય ધિપણાં જ્ઞાનક્યન્તિન્તામણેઃ
સોઽયં કસ્ય ન વસ્તુપાલસચિવોત્તમઃ પ્રશંસાસ્પદમ્ ॥

—નરેન્દ્રપ્રભુસંસ્કૃત અલંકારમહોદધિ

સત્કવિકાવ્યશરીરે હુપ્યદગદ્યોપનૈકભિષક્ ।
શ્રીવસ્તુપાલસચિવઃ સહૃદયશ્ચુદામણિર્જયતિ ॥

—સોમશ્વરકૃત ઉત્સાધરાધવ

બાળ મૂળરાજ, બીમદેવ બીજો, લવણપ્રસાદ, વીરધવલ અને વીસલ-
દેવનો કાળ—વિક્રમના તેરમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા સૈકાનો
પ્રારંભકાળ—એ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના વિલાસનો કાળ છે. વીરધવલ
અને વીસલદેવ તો માળવાના પ્રસિદ્ધ રાજાઓ મુજ અને બોજની જેમ પોતાની
સલામતી પાડીને રાખતા. પણ આ યુગમાં વિદ્યાપ્રચારને સૌથી વધુ વેગ
મળ્યો હોય તો તે ધોળકાના રાણા વીરધવલના મંત્રીઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલ
તરફથી. આ સમયની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં વસ્તુપાલની પોતાની પ્રેમશ્યા ધણે
મોટે અંગે કારણભૂત બની છે.

ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ બિનદર્શકૃત વસ્તુપાલચરિત તથા પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ
આદિ ગુણગતમા જ વ્યાગેત પ્રબંધાત્મક ગ્રંથોમા પણ વસ્તુપાલની
સખ્યાનંધ સૂક્તિઓ મળે છે સૂક્તિઓની ગ્યનામા વસ્તુપાલનો વિશિષ્ટ
આદ્ય દતો એટલુ જ નહિ પણ સૂક્તિગ્યનામાં તેની કવિપ્રતિભાન
રેશિષ્ટ્ય પ્રખટ ચતુ દતુ એમ લુદા લુદા પ્રબંધોમાં ઉદ્ધૃત થયેલા કાંઈ
અગતનામા કવિના નીચેના શ્લોક ઉપગ્રથી જણાય છે

વીરૂપાદપિ પેશલા રજધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ
સ્વચ્છા । નૃતનચૂતમશ્ચરિભરાદપ્યુલ્લસત્સૌરમા ।
વાદેવીમુરમામસૂત્તવિગદોદ્ગારાદપિ પ્રાજ્ઞલા
વેવા ન પ્રધર્પન્તિ ચેતસિ મુદ શ્રીવસ્તુપાલોક્તયઃ ॥

મોરેશ્વરે પણ પોતાના “ઉલ્લાસગદ્ય” નાટકમા આ જ વસ્તુનું
સમર્પન કરતા કહ્યુ છે કે—

અમ્બોજસમમચતુતા વપત્રામ્બોજેઽસ્તિ વસ્તુપાલસ્ય ।
ચઢાળીરણિતાનિ શ્યન્તે મૃત્તિદમ્નેન ॥

વસ્તુપાલની કાન્યકાળી મૌલિમ્તા વર્ણવતા એ જ કવિ પોતાની
આશુપ્રશન્તિમા લખે કે કે—

વિરચયતિ વસ્તુપાલચુલ્લકવસત્તિવેપુ કવિપુ ય પ્રવર ।
ન કદાન્નિર્દર્શપ્રાપ્ત ધીવરણે કાવ્યકરણે વા ॥

એક સમગ્રહીન કવિએ વસ્તુપાલને ‘કૃત્ત્વાલ સગમ્બતી’ (દાદીવાળી
સરસ્વતી)નું નિરદ આપ્યુ કે ખીજાએ તેને ‘સગમ્બતીકલ્લાગલુ’ તરીકે
વર્ણવ્યો કે ‘વાગ્ધીસલુ’ અને ‘સરસ્વતીપુત્ર’ એ તેના ખીજા બિરુદો
છે કવિઓનો આશ્રયદતા હોવાને કારણે તે ‘લધુ લોજગજ’ કહેવાતો
પડિતો અને કવિઓને તેને પ્રબંધોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, લાખોના
પ્રીતિદાન આપ્યા હતા લાખો દમ્બ ખર્ચોને તેણે લાડ્ય, ખજાત અને
પાટણમા જાનબકારો સ્થાપ્યા હતા, એ તેની અપૂર્વ વિદ્યાપ્રિયતાનો
પુરાવો છે તેનો પોતાનો અન્યબકાર પણ ખૂબ સમૃદ્ધ દતો રાજમલ્લ-
પ્રવચ્ચ એવા અતિસય પ્રદક્ષિમય હવનમાથી પણ સરસ્વતીસેવા માટે પૂરતો
સમય તે મેળવી લેતો તેના પોતાના જ દરતાશુરોમા સ ૧૨૯૦ મા
લખાયેલી, ઉત્પ્રભસરિકૃત ધર્માબુદ્ધ્ય મદામધ્યની તાડપત્રીય પ્રત
ખજાતના કાગમાં મોજૂદ છે, ‘ધોળકા યુનિવર્સિટી’ તરીકે આજમાલ

ઉપદાસ પાત્રી રહેલું ધોળકા વસ્તુપાલની છાયા નીચે ગુજરાતનું એક શ્રાવ્ય વિદ્યાધામ બન્યું હતું.

વિક્રમના તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતમાં જે મૂલ્યવાન સંસ્કૃત સાહિત્ય રચાયું છે તે મુખ્યત્વે વસ્તુપાલના પોતાના આશ્રય અને ઉત્તેજનને આભારી છે. વિદ્યામંડળમાં રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, હરિહર અને નાનાક પંડિત, મદન, સુભટ, મંત્રી યજ્ઞેશ્વર, અગ્નિસિંહ જાદિ હતા. વસ્તુપાલના ગાદ સંપર્કમાં આવેલા જૈન સાધુ કવિઓ અને પંડિતોમાં અમરચન્દ્રસૂરિ, ઉદયપ્રભાસૂરિ, નરચન્દ્રસૂરિ, નરેન્દ્ર-પ્રભાસૂરિ, જ્ઞાણચન્દ્રસૂરિ, જ્યોત્સિહસૂરિ તથા માલુક્યચન્દ્ર આદિનાં નામો મધુપી શકાય. આ ઉપરાંત બીજા અનેક કવિઓ તથા જેમના નામો આજે મળતાં નથી એવા કેટલાયે પંડિતો વસ્તુપાલની આસપાસ એકત્ર થયેલા હતા. એ સર્વનો તથા તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવાનો પ્રયાસ અહીં કર્યો છે.

સોમેશ્વર

यस्यास्ते मुखपङ्कजे सुखमृचां वेदः स्मृतीर्येव य—
खेता सन्नति यस्य यस्य रसना सृते च सूक्तानृतम् ।
राजानः धियमर्जयन्ति महता यत्पूजया गूर्जराः
कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेश्वरस्येश्वरः ॥

—વસ્તુપાલ

શ્રીસોમેશ્વરદેવકવેરવેલ્ય લોકસ્પૂર્ણ ગુણપ્રાપ્તમ્ ।
હરિહર-સુમટમૃતિભિરમિદિવમેવં કવિપ્રવટે ॥
ધાન્દેવતાવસન્તસ્ય કૃત્વે. શ્રીસોમશર્મેણઃ ।
ધુનોતિ વિધુધોન્ સુક્તિઃ સાતિત્યામ્મોનિયેઃ સુધા ॥
તવ વક્ત્રં શતપત્રં સદ્ગર્ભં સર્વશાસ્ત્રસમ્પૂર્ણમ્ ।
અવતુ નિજં વુસ્ત્રકમિવ સોમેશ્વરદેવ વાગ્દેવી ॥

—સુરચોત્સવ મહાકાવ્યે પ્રશસ્તિ

હોય એ યોગ્ય છે.” એમ કહીને તે જાને વચ્ચે તેણે મંત્રી દગડી. એમથરે કીર્તિકૌમુદીમાં હરિદ્વની જે પ્રશંસા કરી છે તથા સુરચોત્સવના અંતિમ સર્ગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હરિદ્વર પણ એમથરની કાવ્યગચ્છનાને જે રીતે ગિરદાવતો હતો તે જોતાં પાછળથી તેમની મંત્રી ગાદી મની હોય એમ જણાય છે.

વીરધવલની રાજસભામાં કાવ્યગોષ્ઠિ, યતી તેમાં હરિદ્વર નૈષધના શ્લોકો બોલતો નૈષધ કાવ્ય એ સમયમાં ગુજરાતમાં જાગીતું થયું નહોતું, તેથી એ નવા કાવ્યના કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકો સાંભળીને વગ્નપાલ આદિ આનંદ પામતા હતા. એક વાર વસ્તુપાલે હરિદ્વરને પૂછ્યું કે, “પડિત! આ કયો ગ્રન્થ છે?” પડિતે ઉત્તર આપ્યો કે, “શ્રીદર્શક નૈષધ મહા-કાવ્ય.” વગ્નપાલે કહ્યું કે, “તેની પ્રતિ મને બતાવો.” પડિત બોલ્યો કે, “આ ગ્રન્થ અન્યત્ર નથી, માટે આર પ્રહર માટે જ તેની દસ્તલિખિત પુરિતકા તમને આપીશ” પછી મંત્રીએ લલિયાઓ ગણીને એક રાતમાં જ તે આપું પુસ્તક લખાવી લીધું. પછી તેના ઉપર સુમંધિ દ્રવ્યો નાખી જીર્ણ દોરી વડે બાધી બુના જેવું બનાવીને ગળી મૂક્યું. અવાર પડિતને તેનું પુસ્તક પાછું આપીને વગ્નપાલે કહ્યું કે, “અમારા ભણતમાં પણ આ શાસ્ત્ર છે એમ અમને યાદ આવે છે, માટે તપાસ કરો.” પછી પેલી નવીન પ્રતિ વિજળપૂર્વક ગોધી કાદવામાં આવી અને બોલી તો નિર્ણય ચર્ય સ્થિતિરક્ષિણ કથા બી શરૂ થતું નૈષધ કાવ્ય નીકળ્યું. પડિતે કહ્યું કે, “મંત્રી આ તમારી જ માયા છે.” આ રીતે મંત્રીએ હરિદ્વરને પણ ગર્વમુક્ત કર્યો.

સમૃદ્ધ પદ્મકાવ્યો પંડિતના સુપ્રસિદ્ધ નૈવધીયચરિતના કર્તા શ્રીદર્શના વશમાં હરિહર પડિત થયો હતો. પોતાના વેતન ઔડેશમાંથી નીકળીને માર્ગમાં લોકોને અન્નદાન દેતો તે ભારે સમૃદ્ધિપૂર્વક ધોળકામાં વીરધવલની સભામાં આવ્યો હતો. પણ તેનું આગમન સોમેશ્વરથી સદન થયું નહિ અને હરિહર આવ્યો એ સમયે તે હાજર રહ્યો નહિ. પછી સોમેશ્વરે હરિહરનું ગર્વખંડન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એક વાગ સભા મળી ત્યારે ગણાએ હરિહરને કહ્યું કે, “હે પડિત ! આ નગરમાં અમે વીરનારાયણ મનો પ્રાસાદ કરાવ્યો છે, તેની પ્રશસ્તિના ૧૦૮ કાવ્યો સોમેશ્વરેવ એ કરાવ્યા છે, તે સાંભળીને પરીક્ષા કરો.” પછી સોમેશ્વરે તે કાવ્યોનું ઇત કયું તે સાંભળી હાલિરે કહ્યું કે, “હે દેવ ! કાવ્યો સારા છે મજા અમારા પરિચિત છે, કેમકે માલવદેશની હિન્નયિની નગરીમાં હું યો હતો ત્યાં સરસ્વતી-કાંભળણ નામના પ્રાસાદના ચર્ણગૃહમાં પટ્ટિકા પર બોળદેવતા વહુનરૂપ આ કાવ્યો મેં જોયા હતા જો આપને વિશ્વાસ આવતો હોય તો એ સર્વ કાવ્યો હું પાગિપાટીપૂર્વક બોલી બતાવું” એમ કહીને તેણે એ કાવ્યો અરંભિત ગીતે બોલી બતાવ્યા આથી રાણાને મિજ વસ્તુપાલને હુ ખ ચયુ અને સોમેશ્વર તો સમ્મનો માર્યો જડ

હતો. સોમનો પુત્ર લક્ષ્મણમાં આશુકનો અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો. મુંજનો પુત્ર કુમારમાં સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સર્વદેવ, તેનો આમિગ તથા તેનો સર્વદેવ (બીજો) થયો. તેણે કુમાર-પાલના અરિથ ગંગામાં પધારાખ્યાં હતા. એ સર્વદેવના નાનાભાઈ કુમારને લક્ષ્મી નામે સ્ત્રીથી મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય નામે ત્રણ પુત્રો થયા, એમાંનો સોમેશ્વર એ બીમદેવ વીરધવજ અને વીસલદેવનો રાજપુરોહિત થયો, તેની તથા વસ્તુપાલની વચ્ચે મેત્રીની દૃઢ બાંધ બંધાઈ અને વસ્તુપાલને આશ્રમે તેની સારસ્વત સેવાને ખૂબ પોષણ મળ્યું.

સોમેશ્વરના મન્થેમાં પ્રીતિકૌમુદી, સુરથોત્સવ, રામરાતક અને ઉત્સાધરાધવ નાટક પ્રાપ્ત થયેલાં છે. આ સિવાય આશુ ઉપર વસ્તુપાલ-તેજપાલે બધાવજ લૂણવસડીની પ્રશસ્તિ તથા ગિરનાર ઉપરના તેમણે ઘોષિત કરેલા મંદિરની પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે રચેલી છે. વીરધવને ધાગકામાં બધાવેલા નીરનારાયણપ્રસાદની ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ પણ સોમેશ્વરે રચેલી હતી, એમ ચતુર્વિંશતિપ્રજા-ઉપરથી જણાય છે. એ પ્રસાદ કે તેની પ્રશસ્તિ હાલમાં વિદ્યમાન નથી. સુરથોત્સવની પ્રશસ્તિમાં પોતે બીમદેવની સલાને ચામાર્ધમાં એક નાટક રચીને હર્ષિત કરી હતી, એમ સોમેશ્વરે લખ્યું છે. આ નાટક ઉત્સાધરાધવથી લિખ્ત હોતું જોઈએ, કારણ કે ઉત્સાધરાધવ તો સોમેશ્વરે પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણમાંની પ્રાર્થનાથી લખ્યું હતું, એવી તેમાં નોંધ છે. સુરથોત્સવની પ્રશસ્તિમાં જોતાં ઉદ્દેશ્ય છે તે નાટક અપ્રાપ્ય છે.*

નવ સર્ગનું પ્રીતિકૌમુદી મહાશબ્દ સોમેશ્વરે પોતાના આશ્રપદાતા મત્રીની પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યું છે, પરંતુ વસ્તુપાલની કારકિર્દી અને ગુજરાતના વાયેલા રાજ્યોનો ઇતિહાસ એટલાં અવિનાશાવે સંકળાયેલા છે કે ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે પણ એ કાવ્ય અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે. પ્રારંભમાં અણુદિલપુત્રનું વર્ણન કરીને કવિએ મજારાજની બોળા બીમ સુધીના તથા પછીની વાયેલા શાખાના અર્જુનરાજની વીર-ધવજ સુધીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. પછી વસ્તુપાલ—તેજ-પાલની મંત્રિપદે થયેલી રચાવના તથા લાટપતિ સંજનો તથા મારવાડી

* સોમેશ્વરે કાવ્યપ્રકાસ ઉપર કાવ્યાદર્શ નામની ટીપ્પણ લખી હોવાનું સુરથોત્સવના સંપાદકે જણાવે છે, પણ એ સોમેશ્વર ને ભારદ્વાજનોત્તમ દેવકોનો પુત્ર હોઈ આપણા સોમેશ્વરથી ભિન્ન છે.

મદી આપેલા ચાર ગ્રામ્યોનો મંત્રીએ એકી સાથે કેવી રીતે પરાજય કર્યો એ વર્ણવ્યું છે વિજય પછી, મહાકાવ્યની રૂઢિ અનુસાર પુરપ્રભાદ તથા ચક્રોદયનું વર્ણન કર્યું છે, પછી મંત્રીનો પગમાર્થવિચાર નિરૂપ્યો છે, જેમાં સૂર્યોદયનું વર્ણન કરતા કવિએ સંસારની અસારતાનો ભાવ આપ્યો છે, અને છેવટે મંત્રીએ કરેલી રાત્રુજ્ય અને જિરનારની યાત્રા-
જોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરીને કાર્તિકેશ્વરીનું સંમાપન કર્યું છે.

પછી કાર્તિકેશ્વરીનું મહત્ત્વ કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નથી, કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ મધ્યકાળમાં રચાયેલાં સમૃદ્ધ મહાકાવ્યોની આગવી દરેળમાં તે ભેસે છે. વસ્તુપાત્રનું નરનારાયણાનંદ જેમ માનવી ધાડી ઉપર રચાયેલું છે તેમ કાર્તિકેશ્વરીમાં કાલિદાસની રીતિનું પ્રસર્ય અનુકરણ ન, વસ્તુપાત્ર તેમજ એકેશ્વરે પેતાના એ સમર્થ પુરોગામીઓની કાવ્ય-પર પાતે બહુ સુંદર રીતે ભાગવી ગણા છે અને સમૃદ્ધ પદ્યકાવ્યોત બાજુએ ગાળીએ તો, માણીના સમૃદ્ધ મહાકાવ્યોમાં તેમની કૃતિઓ ભેસક અગ્રિમ ગ્લાન પ્રાપ્ત કરે છે.

પદર સર્જનું મુગ્ધોત્સવ મહાકાવ્ય જોળા બીમકેવળા સમયમાં અણુદિપવાદમાં થયેલી ગળાકીમ અવગ્રાને અનુલક્ષીને રચાયેલું જણાય છે. માર્ક ડેવપુરાણ—અતર્જિત દેવીમાહાત્મ્યનું વસ્તુ કવિએ લીધું છે. ત્યારેશિય મન્વતરમાં યજ્ઞ વશમાં થયેલા સુર્ય રાત્રના મંત્રીએ તેના રાત્રુઓ સાથે ભળી જતા તેનું રાત્ર્ય દગાઈ ગયું અને તે અરણ્યમાં ભઈને વચ્ચો. ત્યાં તેને ભેલ નામના એક મુનિનો સમાગમ થયો. એ મુનિએ તેને ભવાનીનો આગાધના કરવાનું કહ્યું અને દેવીમાહાત્મ્યમાં વર્ણવેલા ભવાનીના પરક્રમે તેને કલ્યા. આથી સુર્યે તપશ્વર્ષા કરીને ભવાનીને પ્રમન્ન કરી. દેવીએ તેને ક્રોધ સમયમાં રાત્ર્ય પાછું મળવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. એવામાં સુર્યના ગ્રામિભક્ત સેવક તેના કૃતબ્ધ મંત્રીઓનો નાશ કરીને તેને જોળતા આવી પહોંચ્યા અને ગજધાનીમાં સઈને મામધૂમરી તેને અભિષેક કર્યો.

એવા જીમંદરને ગજવળાઈ કરીને, જપતિસિંહ નામનો કોઈ સામત અગ્નિનંદ ગિદરાજ નામધારણ કરીને, અણુદિલગ્રહની ખાદી ઉપર થોડાક સમય મેમ ક્રોધ મ. ૧૨૮૦નું તેનું ગેડ સામનપર પથ્ય મળે છે. આ પછી લીક્ષિતુ બીજું શાસ્ત્રપત્ર સ. ૧૨૮૩ નું તો મળે છે, એટલે જપતિસિંહે માત્ર લીક્ષિતુજી રાત્ર્ય કર્યું હતું એ એકસ છે - સંભવિત

છે કે આ સમગ્રલીન પ્રસંગ જોયા પછી સોમેશ્વરની કવિપ્રતિભા સુરધોત્સવ રચવાને પ્રેરાઇ હોય.

એ કાવ્યના પહેલા જ સર્ગમાં, પોતાના કાવ્યના આદર્શબળ કાલિદાસના કવિત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત વ્યક્ત કરતાં હશે છે કે—

શ્રીકાલિદાસસ્ય વચો વિચાર્ય
નૈવાન્યકાવ્યે રમતે મતિર્મે ।
કિં પારિજાતં પરિહૃત્ય હન્ત
મૃદ્ધાલિરાનન્દતિ સિન્ધુચારે ॥

ઉદ્ભાવરાવળ એ રામાયણની ધ્યાનુ નાટકરૂપે નિરૂપણ કરતી કૃતિ છે એના પ્રત્યેક અંકને જાતે કવિએ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિનો એક શ્લોક મૂક્યો છે એ નાટક દ્વારિકાના જગત્મન્દિરમા પ્રમોદની એકાદશીને દિવસે બજવાયું હતું ગમશનક એ સોમેશ્વરનું એક સુંદર સ્તુતિકાવ્ય છે,

આ સિવાય જુદા જુદા પ્રમ-ધોમા સોમેશ્વરનાં સખ્યાબંધ શીગ્રકાવ્યો, સ્તુતિકાવ્યો, સમખ્યાપૂર્તિઓ અને પ્રશસ્ત્રમક પ્રાસંગિક પદ્યો મળે છે.

વસ્તુપાલ અને સોમેશ્વરનો મૈત્રિસબંધ કેઃ વસ્તુપાલના જીવનના અતઃકાળ સુધી ટક્યો હતો રાજ વીસવટેવના મામા સિંહે એક જૈન સાધુનું અપમાન કર્યું હતું, (કેટલાકના કથન મુજબ, સિંહે વસ્તુપાલના નોકરને માર્યો હતો,) આથી વસ્તુપાલે સિંહનો હાથ કાપી નાખ્યો હતો. વીસવટેવે વસ્તુપાલને મોતની સજા કરી, પણ પુરોહિત સોમેશ્વરે ગાળને સમજાવી વસ્તુપાલનો જીવ બચાવ્યો હતો. એ જ અરસામા વસ્તુપાલને તાવ આવવા લાગ્યો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બન્ને ભાઈઓ મોટા સંઘ કાઢી ઇતુજય તરફ આત્મા, પણ ત્યાં પહોંચ્યા પૂર્વે જ વસ્તુપાલનું મૃત્યુ થયું.

હરિહર

મુધા મધુ મુધા સીધુ મુધા સોડપિ સુધારસ ।

આસ્વાદિતં મનોહારિ યદિ હારિહરં વચ ॥

—વસ્તુપાલ

इत्यप्यपल्लेन यो याचां पाक इत्यप्यपरात् कवीन् ।

इत्य हरिहरः सोऽधूस् कवीनां पाकशामनः ॥

—શક્તિશીમુદી

સંસ્કૃત પંચકાવ્યો પંડીના મુગસિદ્ધ નૈપધીધ્યંરિતના કર્તા શ્રીહર્ષના વંશમાં હરિહર પંડિત થયો હતો. પોતાના પુત્રન ઔદેશમાંથી નીકળીને માર્ગમાં લોકોને અજ્ઞાન હોતો તે લોકો સમૃદ્ધિપૂર્વક ઘોળકામાં વીરધવલની સભામાં આવ્યો હતો. પણ તેનું આવંમન સોમેશ્વરથી સદન થયું નહિ અને હરિહર આવ્યો એ સમયે તે દાજર રહ્યો નહિ. પછી સોમેશ્વરે હરિહરનું 'ગર્વખંડન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર સભા મળી ત્યારે રાણાએ હરિહરને કહ્યું કે, "હે પંડિત ! આ નગરમાં અમે વીરનારાયણ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો છે, તેની પ્રશસ્તિનાં ૧૦૮ કાવ્યો સોમેશ્વરદેવ ખાસે કરાવ્યાં છે, તે સાંભળીને પરીક્ષા કરો." પછી સોમેશ્વરે તે કાવ્યોનું પઠન કર્યું. તે સાંભળી હરિહરે કહ્યું કે, "હે દેવ ! કાવ્યો સારાં છે તેમજ અમારાં પરિચિત છે, કેમકે માલવદેશની ઉત્તરગિની નગરીમાં હું થયો હતો ત્યાં સરસ્વતી-કંઠાભરણુ નામના પ્રાસાદના ગર્ભગૃહમાં પટ્ટિકા ઉપર ભોજદેવના વણનરૂપ આ કાવ્યો મેં જોયાં હતાં. જો આપને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો એ સર્વ કાવ્યો હું પારિપાટીપૂર્વક જોણી બતાવું." એમ કહીને તેણે એ કાવ્યો અરખલિત રીતે બોલી બતાવ્યાં. આથી રાણાને વેમજ વસ્તુપાલને દુઃખ થયું અને સોમેશ્વર તો શરમનો માર્યો જડ

હોય એ ચોગ્ય છે." એમ કહીને તે જન્ને વચ્ચે તેણે મંત્રી કરાવી. એમનેશરે પ્રતિષ્ઠામુદ્રામાં હરિદ્વતી ને પ્રશંસા કરી છે તથા સુરચોત્તમના અતિમ સર્ગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હરિદ્વત પછી એમનેશરની કાવ્યગ્યનાને ને રીતે ગિરદાવતો હતો તે બેતાં પાછળથી તેમની મંત્રી ગાદી મળી હોય એમ જણાય છે.

વીરધવલની રાજસભામાં કાવ્યગોષ્ઠિ, યની તેમાં હરિદ્વત નૈષધના યોગે બોલતો. નૈષધ કાવ્ય એ સમયમાં ગુજરાતમાં બળીતું થયું નહોતું, તેથી એ નવા કાવ્યના કવિત્વપૂર્ણ યોગે સાંભળીને વસ્તુપાલ આદિ આનંદ પામતા હતા. એક વાર વસ્તુપાલે હરિદ્વતને પૂછ્યું કે, "પડિત! આ કયો ગ્રન્થ છે?" પડિતે ઉત્તર આપ્યો કે, "શ્રીકર્ણકૃત નૈષધ મહાકાવ્ય." વસ્તુપાલે કહ્યું કે, "તેની પ્રતિ મને બતાવો." પડિત બોલ્યો કે, "આ ગ્રન્થ ગ્રન્થ નથી, માટે ચાર પ્રહર માટે જ તેની હસ્તલિખિત પુસ્તિકા તમને આપીશ" પછી મંત્રીએ સદિવાઓ રાજીને એક રાતમાં જ તે આખું પુસ્તક લખાવી લીધું. પછી તેના ઉપર સુમધિ દ્રવ્યો નાખી જીર્ણ દોરી વડે બાંધી જૂના જેવું બનાવીને ગમી મૂક્યું. સવારે પડિતને તેનું પુસ્તક પાછું આપીને વસ્તુપાલે કહ્યું કે, "અમાગ લોકમાં પછી આ શાસ્ત્ર છે એમ અમને યાદ આવે છે, માટે તપાસ કરો." પછી પેલી નવીન પ્રતિ વિવ્રબપૂર્વક ગોધી કાદવામાં આવી અને બોલી તો નિષીથ ચક્ષુ સિત્તિરક્ષિણ વચ્ચેથી ચરે રતું નૈષધ કાવ્ય નીકળ્યું. પડિતે કહ્યું કે, "મંત્રી આ તમારી જ માયા છે." આ રીતે મંત્રીએ હરિદ્વતને પણ સર્વશુકલ કર્યો.

• વસ્તુપાલે નક્કસ કરાવ્યા પછી નૈષધનો ગુજરાતમાં બહોળો પ્રચાર થયો. અસાધ્યગ્રંથ કાવ્યપ્રતિભા અને પાંડિત્યથી મહિન એ મદાગામ્ય ઉપરની જૂનામાં જૂની અને પ્રમાણુશ્રુત દીક્ષાઓ ગુજરાતમાં જ સખાયેલી છે *

પ્રુદ વસ્તુપાલે કરેલી હરિદ્વતના કાવ્યોની પ્રશંસા ઉપરથી તેની કવિત્વશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. જે કે પ્રગ્ન-ચોમાં ઉદ્ધત થયેલાં મીઠાનાં-યો,

* નૈષધ ઉપરની સૌથી પ્રાચીન વિશાખની દીક્ષા વીસવદેવના ભારતી ભાગ્યારમાની પ્રતના પાંચ ઉપર સ્થાપેલી છે. ગ્રન્થ છે કે એ પ્રગ્ન વસ્તુપાલવાળી નક્કર ઉપગ્રંથો જ સખાયેલી હોય, વધુ માટે જુઓ પદરમા સાદિત્ય રામેશ્વરના ભારતે નિબંધ * સુલતાનના નૈષધીયગિતનો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી દીક્ષાઓ. (પ્રુદિત : ભારતીય વિદ્યા, ભાગ ૩, સિન્ધી સ્મૃતિ ગ્રન્થ)

અને સોમનાથનું દર્શન કરતાં તેણે રચેલાં કેટલાંક સ્તુતિકાવ્યો સિવાય હરિહરની બીજી કોઈ રચનાઓ આજે મળતી નથી. શ્રીહર્ષના વંશમાં થયેલો આ કવિ, મહાકવિ બાલુની જેમ, ગર્ભશ્રીમંત હોવા છતાં વસ્તુપાલની કીર્તિથી આકર્ષાઈ ઠેક ઝોક દેશથી ગુજરાત સુધી આવ્યો હતો, એ વસ્તુ ગુજરાતની સરસ્વતીસેવાએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેની મૂલ્યક છે.

મદન

હરિહર પરિહર ગર્વે કવિરાજગજાકુશો મદનઃ ।

—મદન

* જૂના સમયમાં ગુજસભાઓ તેમજ અન્યત્ર જ્યાં અનેક કવિઓ એકત્ર થતા ત્યાં તેઓ વચ્ચે અનિવાર્ય રીતે સ્પર્ધા થતી. કેટલીક વાર એ સ્પર્ધા ખૂબ ઉગ્ર રૂપ પકડતી. વસ્તુપાલની સભામાં હરિહર અને મદન એ બે પંડિતો વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થતો. મદન પંડિત કાણુ અને ક્યાંતો હતો તે વિગે કંઈ જાણુવા મળતુ નથી, પણ પ્રખ્યન્ધકારે હરિહર અને મદનને મહાકવીશ્વરો કહ્યા છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે મદન પણ કંઈ સાધારણ કોટિનો પંડિત નહિ હોય તેના કેટલાંક સૂકતો પ્રતિધોમા મળે છે. તે અને હરિહર પરસ્પર ખૂબ મત્સર કરતા. આથી વસ્તુપાલે દૈવારિકને આગ્રા કરી હતી કે, “ જ્યારે આ બેમાંથી એક પંડિત અંદર હોય ત્યારે બીજાને પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ.” પણ એક વાર હરિહર મનીની સામે વિદ્યાવિનોદ કરતો હતો ત્યારે મદન બાવી પહોંચ્યો તેણે કહ્યું.—

હરિહર પરિહર ગર્વે કવિરાજગજાકુશો મદનઃ ।

એ સાંભળી હરિહર બોલ્યો—

- મદન વિમુદ્રય ચદનં હરિહરચરિતં સ્મરાતીતમ્ ॥

પછી મંત્રીએ વિનોદમાં કહ્યું, “ જે બો કાવ્યો રચી કાઢે તેને હું મહાકવિ કહું. ” એટલે મદને ત્વરાપૂર્વક નાગિયેળના વર્ણનના સો કાવ્યો રચ્યાં હરિહરે સાઠ કાવ્યો રચ્યાં એટલે મંત્રીએ કહ્યું, “ હરિહર તો હાર્યા. ” હરિહરે બોલ્યો :—

રે રે પ્રામકુવિન્દ કન્દલયતા વહ્નાખ્યમ્નિ ત્વયા
ગોળીવિષ્ણમભાજનાનિ ચહુશ- સ્વાત્મા કિમાયાસ્યતે, ।

અપ્યેકં રચિરં ચિરાન્મિનયં ઘાસસ્તદામૂચ્યતાં
યન્નોઞ્જ્ઞાન્તિ કુચ્ચસ્થલાત્ ક્ષણમપિ દ્વોષીભૂર્તા વહ્નમાઃ ॥

આ સાંભળીને મંત્રીએ દર્શથી બન્નેનો સત્કાર કર્યો.

સુભટ

સુભટેન પદન્યાસ સ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ ।
યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રોમાઞ્ચો નાપચીયતે ॥

નરસિંહ

વસ્તુપાલના વિદ્યામંડળમાંના કવિઓ નરસિંહ, વિજયસેન, હરિહર
આદિ સાથે સુભટની સ્તુતિ પણ સોમેશ્વરે કર્તીકૌમુદીના મંગલાચરણમાં
કરી છે. વળી સુરભાત્સવની પ્રચરિતમાં પોતાની કવિતા વિશેના સુભટ
અને હરિહરનો પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાય તેણે દાક્યો છે તે ઉપરથી પણ
સુભટ અને સોમેશ્વર બાદ સંપર્કમાં હતા એમ અનુમાન થાય છે.
અંગદવિદિના પૌરાણિક પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતું સુભટનું 'નાનકકુ' દ્વાર્તાદ
જાયાનાટક પ્રાપ્ત થાય છે. એ નાટક ત્રિભુવનપાલની આસાથી ખાટલમાં
ભજવાયુ હતું એમના કટલાયે શ્લોકો સુભટની ઉચ્ચ કવિપ્રતિભાની સાક્ષી
પૂરે છે. દ્વાર્તાદની પ્રતાવનામાં સુભટે પોતાને 'પદવાક્યપ્રમાણુપારંગત'
કહ્યો છે, એ જોતાં એણે પ્રમાણસાત્તના વિષયમાં કાંઈ અન્ય કદાચ
રચ્યો હોય.

વળી આ જાયાનાટકમાં સુભટે સ્વરચિત શ્લોકો ઉપરાંત ભવભૂતિ,
રાજગોખા આદિ પૂર્વકાલીન કવિઓના શ્લોકો-પણ લીધા છે, અને નાટક
ને અતે એ વગુનો ત્રણસુરવીકાગ પણ કર્યો છે :

સ્વનિર્મિતં કિઞ્ચન ગદ્યપદ્ય-
બન્ધક્રિયાપ્રાક્તનસત્કવીન્દ્રે-
પ્રોક્તં શુદ્ધીત્વા પ્રવિરચ્યતે સ્વ-
રસાદ્યમેતત્સુભટેન નાટ્યમ્

નાનાક પડિત

મુખ્યે યદીયે વિમલં કવિત્વં
શુદ્ધૌષ્ઠ તત્ત્વં હદિ યસ્ય સત્ત્વ

કરે સદા દાનમયાદદાનં
પાદે ચ સારસ્વતતીર્થપાનમ્ ॥

કાઠ્યેષુ નઘ્યેષુ દદાતિ કર્ણ
પ્રાપ્નોતિ યઃ સંસદિ સાધુવર્ણમ્ ।

વિભૂષણં યસ્ય સદા સુવર્ણ
પ્રાપ્તે નુ પાત્રે ન મુચં વિવર્ણમ્ ॥

—સરસ્વતીસદન પ્રશસ્તિ

નાનાક પંકિત જ્ઞાનંદુરનો કાપિખલગોત્રીય નાગર બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ જોવિંદ હતું. જોવિંદના ત્રણ પુત્રોમાં નાનાક વચ્ચે હતો. તેના કુટુંબમાં વિક્રાન્તો વારસો વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલો હતો. નાનાક કાતન્ત્રે બાકરણનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો, રામાયણ મહાભારત પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં તે પારંગત હતો, કાવ્ય નાટક અને અલંકારમાં નિપુણ હતો તથા આખા ઝગ્ગેદનો ગ્રાતા હતો. સારંગદેવ વાઘેલાના વખતનો એક અધૂરો શિક્ષણેય વંચળીમાંથી મળ્યો છે, તે નાનાકની રચના હોય એમ તેના અંતમાં પ્રશસ્તિકારના કુટુંબ વિશે જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે. વીસલદેવની રાજસભામાં જેઓએ અમરચન્દ્રસુરિની કવિત્વશક્તિની પરીક્ષા કરી હતી તેમાં નાનાક પણ હતો. પરંતુ નાનાકની કોઈ સળંગ કૃતિ અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવી નથી. તેણે સં. ૧૩૨૮ માં પ્રભાસના સમુદ્રકિનારે સારસ્વતસદન-પાઠશાળા બાંધી હતી. એ સરસ્વતીસદનની જે પ્રશસ્તિઓમાંથી નાનાક અને તેના કુટુંબ વિશે ધણી હકીકત મળે છે. રાજ વીસલદેવે નાનાકને વિપુલ દાન આપ્યા હતાં. નાનાક પોતે પણ સુપાત્રોને એવા જ દાન આપ્યાં હતાં, અને પ્રશસ્તિકાર કહે છે તે પ્રમાણે, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો વિશેષ તેનામાં શમી ગયો હતો. રાજ વીસલદેવ જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે નાનાક તેને રાસપુગણોની કથા સંભળાવતો હતો અને તે મરણ પામ્યો ત્યારપછી તેનું પવે પવે શ્રાદ્ધ સરાવતો હતો એમ પ્રશસ્તિમાં કહે છે. આથી વસ્તુપાસની વિવિધતામાં નાનાક યુનાવસ્થામાં દશે એમ જણાય છે. નાનાક રમેષુ વસ્તુપાસનું સ્તુતિકાવ્ય ઉપેક્ષતરંગિણી અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં મળે છે.

યશોવીર

પ્રકાશયતે સદા સાક્ષાદ્ યશોવીરેણ મન્ત્રિણા ।
મુખે વન્તદ્યુતા બાહ્યી કરે ઓ. સ્વર્ણમુદ્રયા ॥

—તીર્તિકોમુદી

યશોવીર વસ્તુપાલનો ગાદ મિત્ર હતો અને જાલોરના ચૌદાણ રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. વસ્તુપાલયશોવીરે સત્યં વાગ્દેવતાસુતૌ એ રીતે સોમેશ્વરે અને મિરોની મુતિ કરી છે. ઘણું કરીને આ મંત્રીને કારણે તો તેને 'દુરીન્દ્રખન્ધુ'નું બિરુદ મળ્યું હતું. તે રાજનીતિનિપુણ હોવા ઉપરાંત બહુશ્રુત વિદ્વાન અને નિપુણ કવિ હતો. વસ્તુપાલ શામે તેનો મેળાપ આણુ ઉપર નેમિનાથના મન્દિરમાં પ્રતિજ્ઞામહોત્સવ-પ્રમગે થયો હતો. તે સમયે યશોવીરે વસ્તુપાલનું એક કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકથી પ્રમગે કર્યું હતું (પુરાતન પ્રખન્ધસંમદ, પૃ. ૭૦). વસ્તુપાલે પણ મિત્રભાવે કરેલી યશોવીરની કવિત્વમય પ્રશંસાના સખ્યાબધ શ્લોકો પ્રખન્ધોમાં મળે છે.

શિવપશાસ્ત્રનો પણ યશોવીર ઉત્તમ યાતા હતો. આણુ ઉપરના એ મન્દિરના શિવપદ્માભા તેણે કેટલાક શ્લોકો જાતાવ્યા હતા.

વિખ્યાત આલંકારિક માણિક્યચન્દ્રે પણ યશોવીરની મુતિ કરે
કયુ છે કે—

યશોવીર લિલ્લન્યાય્યાં યાવચન્દ્રે વિધિસ્તથ ।

ન માતિ મુચને તાવદાદ્યમવ્યક્ષરદ્વયમ્ ॥

(પુરાતન પ્રખન્ધસંમદ, પૃ. ૫૦)

વસ્તુપાલની જેમ યશોવીરે પણ કવિઓ અને ચારણોને દાન આપ્યું હતું. તેનાં સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ મુતિકાવ્યો પ્રખન્ધોમાં મળે ॥

અરિસિંહ

યત્કવેર્લેવળસિદ્ધજન્મનઃ

કાવ્યમેતદમૃતોદ્દીર્ઘિકા ।

વસ્તુપાલનવકીર્તિકન્યયા

અન્યયા કિમપિ યત્ર શ્લેષિતમ્ ॥

—અમરચન્દ્રસરિ

હંકુર અરિસિંહના પિતાનું નામ લવણસિંહ હતું. ચતુર્વિંશતિપ્રવ-
-ધમાં જળ્યાધ્યા પ્રમાણે, તે વામક ગચ્છના હવદેવસૂરિનો ભક્ત હતો. એ
ઉપરથી એ જોન હતો એમ જળ્યાધ છે તે ગૃહસ્થ હતો, છતાં પ્રસિદ્ધ
સાધુકવિ અમરચન્દ્રસૂરિને કાવ્યદીક્ષા આપવાનો યશ તેને ઘટે છે. અમર-
ચન્દ્રસૂરિએ પોતે પણ આ વસ્તુ સ્વીકારી છે અને અરિસિંહને સારસ્વતા-
મૃતમહાર્ણવપૂર્ણિમેન્દુઃ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ચતુર્વિંશતિપ્રવ-ધકારે અરિસિંહને
અમરચન્દ્રનો 'કક્ષાગુરુ' કહ્યો છે. જહલણની સ્થિતિમુક્તાવલમાં અરસી
હંકુરનાં ચાર સુભાષિતો ઉદ્ધૃત થયેલા છે. તે અરસી અને આ અગ્નિસિંહ
અભિન્ન જળ્યાધ છે. અમરચન્દ્રે પોતાના કક્ષાગુરુ અગ્નિસિંહનો રાગ
વીસવદેવ સાથે પરિચય કરાવ્યો હતો તે પ્રમળના તથા વસ્તુપાત સાથેના
પ્રાન્તાનિક વિનોદનાં અરિસિંહે રચેલાં સખ્યાબધ શ્લોકકાવ્યો મળે છે.
અગ્નિસિંહની મુખ્ય રચના એ વસ્તુપાતના સૂક્ત્યોના વર્ણનરૂપે રચેલું
સુકૃતસકીર્તન નામનું અગ્નિમાર સર્ગનું મહાકાવ્ય છે. તેમાં વનગાજથી
નામતસિદ્ધ સુધીના તથા મૂળગાજથી જીમદેવ અને અર્જુનગાજથી વીરધવજ
સુધીના ગાનઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીને વસ્તુપાતનું વિસ્તૃત અગ્નિ
આપ્યું છે, અને વિદ્યપત તેણે કરેલી યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. એ કાવ્યના
પ્રત્યેક સર્ગને અતે અમરપદિત-અમરચન્દ્રસૂરિએ રચેલા પાંચ શ્લોકો
આપવામાં આવેલા છે એમાના પહેલા ત્રણ શ્લોક વસ્તુપાતની પ્રશસાના
અને ચોથો અરિસિંહ તથા તેની કાવ્યચાતુરીની પ્રશસાનો છે, ઉપરથી
ચાર શ્લોકો અમર પદિતે રચેલા છે એમ પાંચમા શ્લોકમા જળ્યાધેલું છે.

અમરચન્દ્રસૂરિ

ब्रह्मब्रह्मवरो महाव्रतधरो वेणीरूपाणोऽमरः ।

—નયચન્દ્રસૂરિગૃત હમ્મીરમહાકાવ્ય

અમરચન્દ્રસૂરિ એ સંસ્કૃત સાહિત્યમા એક નામાકિત વ્યક્તિ છે.
બાલભાગ અને કાવ્યકંપજતા એ તેમના અન્યો સાર્વત્રિક પ્રસિદ્ધિ પામેલા
કે બાલભારત તો તેમણે બ્રહ્મણ્ય વિદ્યાનોની પ્રેરણાથી જ વીસપદેવના
સમયમા રચ્યું હતું. કાવ્યકંપજતા નામના અલકારશાસ્ત્રના અન્ય ઉપર
કવિશિક્ષાવૃત્તિ નામની ટીકા તેમણે પોતે જ રચી છે. એ ટીકામાં તેમણે
કાવ્યકંપજતાપરિમલ અને અલકારપ્રગોષ નામના પોતાના અન્યોનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે, પણ તે હાલ મળતા નથી. તેમની બીજી કૃતિઓમાં

છન્દોરતનાવલી, સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય અને પદ્માનંદ કાવ્ય છે. પદ્માનંદ કાવ્ય માટણના એક વાયડા વણિક પદ્મની વિનંતિથી અમરચન્દ્રે રચ્યું હતું. તેમાં તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર આપેલાં હોવાથી તે જિનેન્દ્રચરિત્ર પણ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત સુક્રતાવલી અને કવાકલાપ એ અમરચન્દ્રના બે ગ્રંથોનાં નામ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધમાં આપેલાં છે.

વિવેકવિજ્ઞાસના કર્તા વાયડમચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ જિનેન્દ્રસુરિના અમરચન્દ્ર શિષ્ય હતા. ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ અનુસાર, અગ્નિસિંહ પામેથી અમરચન્દ્રને સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર મળ્યો હતો અને તેનો એકવીસ દિવસ જાપ કરવાથી સરસ્વતીએ તેમને સિદ્ધ કરી ચવાનુ વગ્દાન આપ્યું હતું. પછી વીસત્ર-દેવની વિનંતિથી અમરચન્દ્ર તેના દરબારમાં આવ્યા હતા. તે સમયે સભામાં હાજર રહેવા કવિઓએ અમરચન્દ્રને સમસ્યાઓ પૂછી હતી; અને એ પ્રસંગે અમરચન્દ્રે ૧૦૮ સમસ્યાઓ પૂરી હતી એમ પ્રમત્તધકાર નોંધે છે.

જેમ અગ્નિસિંહના સુકૃતસંહીર્તાનના પ્રત્યેક સર્ગને અતે અમરચન્દ્રે પાંચ શ્લોક મૂકેલા છે તેમ અમરચન્દ્રની કાવ્યકલ્પસતાનાં કેટલાંક સૂત્રો અગ્નિસિંહે રચેલા છે.

અમરચન્દ્રના શીઘ્રકવિત્વનો એક નર્મગર્ભ પ્રસંગ ઉપદેશતરંગિણીમાં મળે છે.* એકવાર વસ્ત્રપાલ અમરચન્દ્રસુરિના વ્યાખ્યાનમાં આવ્યો હતો, પણ બારણામાં પ્રવેશતાં તેણે આત્માર્પના મુખેથી સાંભળ્યું—

દાપિકાકાલિદાસ અને ઘંટામાધવી જેમ અમરચંદ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
વેળીકૃપાળોડમરઃ તરિકિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે બાલભાગ્યમાં પ્રભાતવર્ણનમાં
દધિમંથન કરતી તરુણીના વર્ણનમાં તેમણે લેણીને અનંબના કૃપાળુની
ઉપમા આપી છે—

દધિમંથનચિલોલહોલદમ્બેનીવમ્મા—

દયમત્યમનજ્ઞો વિશ્વવિશ્વેકજેતા ।

મલપરિમલકોપત્યક્તવાણઃ કૃપાળ—

શ્રમમિથ વિથસાર્થો વ્યક્તશક્તિર્વ્યનન્તિ ॥

૭૬, અલંકાર, વ્યાકરણ અને કાવ્ય એમ અનેક વિષયોમાં અમર-
ચંદ્રે અન્યરચના કરી છે. તેમની રચનાશૈલી સરલ, મધુર, સ્વરથ અને
નૈસર્ગિક છે, શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો ઉપરતું તેમણે પ્રભુત્વ
અસાધારણ છે. તેમની રચનાઓમાં વ્યાકરણની શુદ્ધ શૈલી પણ જડે તેમ
નથી. જૈન હોવા છતાં બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર તેમને નૈસર્ગિક બાવ હતો એ
બાલભારત જેવી તેમની રચના ઉપરથી તેમજ બાલભારતના અત્યેક સર્ગના
પ્રારંભમાં તેમણે કરેલી વ્યામઝુનિની ન્યુતિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

વિજયસેનચરિ

જીયાદ્ વિજયસેનસ્ય પ્રમોઃ પ્રાતિમદર્શણઃ ।

પ્રતિવિમ્બિતમાત્માને ચન્ન પશ્યતિ ભારતી ॥

—ઉદયપ્રભામૃતિકૃત ધર્માનુકૃત

મુનેર્વિજયસેનસ્ય સુધામધુરયા ગિરા ।

ભારતીમદ્રુમજીરસ્વરોડપિ પરપીકૃતઃ ॥

—કીર્તિકૌમુદી

વિજયસેનચરિ એ નાગેન્દ્ર ગચ્છના હરિભદ્રસર્ગિના શિષ્ય હતા અને
વસ્તુપાલ-તેજપાલના કુલગુરુ હતા એ મત્રી અધ્યુઓએ કરેલાં સત્કથોમાં,
બાંધેલાં મન્દિરોમાં અને કરેલી યાત્રાઓમાં વિજયસેનચરિની પ્રેમણા મુખ્યાંએ
કારણભૂત હતી. એમના ઉપદેશથી જ વસ્તુપાલે ગિરનારની યાત્રાનો મોટો
સખ દાદ્યો હતો. એ સધમા સ્ત્રીવર્ગને ગાવા માટે ગિરનાર આદિત્ય
સુંદર વર્ણન ગૂંથીને વિજયસેનચરિએ રેવ તગિરિગસુ નામની અપભ્રંશ
રામકૃતિની રચના કરેલી છે. વસ્તુપાલે છણોદ્ધત કરેલા ગિરનારના મન્દિરની

પ્રતિષ્ઠાવિધિ સ. ૧૨૮૮ માં ચર્ચ હતી, એટલે આ ગસ પણ તે જ સમયે ગયાયો હોયો. એમને એ કાવ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો મહત્વનું છે જ, પણ કાવ્ય તરીકે પણ આપણા જૂના ગેસસાહિત્યમાં એનું અગ્રિમગ્ધાન છે. વળી રેવતગિગિગસુ એ આપણી પ્રાચીનતમ ગસકૃતિઓ પૈકી એક છે એ તેની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે.

આપચન્દ્ર કવિએ ગ્યેલી વિવેકમજી દીકનું સંગોધન, વિજય-મેનસુનિએ કર્યું હતું. પ્રમ-ધેમા વિજયસેનસુગિના મુખમાં ફેટવાકે સરકૃત શીઘ્રકાવ્યો મૂકવામાં આવેલા છે, પણ આ એકમાત્ર અપભ્રંશ ગસકૃતિ સિવાય તેમની બીજી કોઈ રજાગ ગ્યના જાણવામાં આવેલી નથી. પરંતુ સમકાલીન સાહિત્યમાં તેમની કાવ્યવાણીની જે પ્રસંગિત ગવામાં આવેલી છે એ જોતા તેમણે અન્ય સરકૃત ગ્યનાઓ પણ ફરી હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

ઉદયપ્રભસુરિ

અજિહ્વપરમમ્બહારવેદદયદીપક ।

મખોરદયમ્બોઃ શબ્દમ્બોહાસ પ્રકાશતામ્ ॥

—શબ્દમ્બોહાસ (૧)*

ઉદયપ્રભસુરિ એ વગ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનસુગિના શિષ્ય હતા એમની ગ્યનાઓમાં મુખ્ય મર્માબુદ્ધ અથવા સદ્યપતિચરિત્ર નામનું પદ્ય સર્ગનું મહાકાવ્ય છે. વગ્તુપાલે સદ્યપતિ ચર્ચને ત્યારે સમાજ ભૂવર્ષક શત્રુજય અને જિગ્નાગની જે યાત્રાઓ ફરી હતી તેનું માહાત્મ્ય વર્ણવવા માટે ગ્યાયેલી આ કૃતિમાં કાવ્યના પણ કોયા ગુણો છે એના પહેલાં અને ઉપરાંત મર્મમાં વગ્તુપાલ અને વિજયસેનસુરિ સંબંધી તથા બીજાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે અને બાળના સર્ગો કપલદેવ, જજીવ્યામી, નેમિનાથ વગેરેનાં ચરિત્રોથી રોકાયેલા છે. ખુદ વગ્તુપાલના કાવ્યે સ. ૧૨૯૦ માં લખાયેલી આ કાવ્યની કાવ્યપ્રત ખજાનના ભાગમાં જે

ઉદયપ્રભસુરિની બીજી ગ્યનાઓમાં સુકૃતકીર્તિમ્બોહિની નામનું પ્રશંસિકાવ્ય છે. એમાં અબુલિવરાઝના ગાજીઓના કવિત્વમય ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપ્યા પછી વગ્તુપાલ-તેજપાલના ધાર્મિક કાર્યોનો ગણાનુવાદ કરવામાં

* પાટલુ જણાવેલાની આ ગ્યની તાલપત્રીય કાવ્યપ્રત અંતિ છે, એમને તેનું ખરેખર નામ શબ્દમ્બોહાસ હોવા વિશે સંકા રહે છે.

। વેલો છે. વસ્તુપાલે સં. ૧૨૭૭ માં શંત્રુજયની યાત્રા કરી તે સમયે । કાવ્ય રચાયું હોય એમ જણાય છે. ત્યાં વસ્તુપાલે બધાવેલા ઇન્દ્ર-
૬૫માં એ કાવ્ય ક્રોધરવામાં આવ્યું હતું. પાટણમાં વસ્તુપાલની પોતાના જ
સાદના અવશેષરૂપ બચાવતા-એક આરસના સ્તંભ ઉપર આ કાવ્યનો
ક શ્લોક ક્રોધરારેલો મળી આવ્યો છે.

આ સિવાય ઉદયપ્રભસુરિએ ધર્મદાસગણીની ઉપદેશમાલા ઉપર
પરોશમાલાદર્શિના નામની ટીકા સં. ૧૨૯૬માં ધોળકામાં રચી છે તથા
દર્શીતિ તથા ધર્મસ્તવ એ બે કર્મગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ લખ્યાં છે. સંસ્કૃત
મિનાથચરિત તથા આરંભસિદ્ધિ નામનો ન્યોતિષનો ગ્રંથ પણ તેમણે
લેખ્ય છે. સં. ૧૨૮૮ માં બિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રસારિતલેખો. પૈકી
કે લેખ ઉદયપ્રભસુરિએ રચેલો છે. એમની કેટલીક પ્રકીર્ણ સ્મૃતિઓ
અન્યોમાં મળે છે.

એ જ ઉદયપ્રભસુરિના શિષ્ય જિનભદ્રે સં. ૧૨૯૦ માં વસ્તુપાલના
જ જયંતિસિંહને વાંચવા માટે એક ગ્રંથ-ધાવલીની રચના કરી હતી.
પંક્તિ સ્વરૂપમાં મળેલી એ ગ્રંથ-ધાવલીનો સમાવેશ આચાર્ય જિનવિજયજી-
પંપાદિત પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહમાં કરવામાં આવેલો છે.

નરચન્દ્રસુરિ

નરચન્દ્રમુનીન્દ્રસ્ય વિશ્વવિદ્યામયં મહા ।

ચતુરન્તઘરિત્રીશસભ્યૈરભ્યર્ચિતં સ્તુમઃ ॥

—ધર્માન્બુદ્ધ

કવીન્દ્રઞ્ચ મુનીન્દ્રઞ્ચ નરચન્દ્રો જયત્યમ્ ।

પ્રશસ્તિર્યસ્ય કાવ્યેષુ સંક્રાન્તા હૃદયાદિષ ॥

—કીર્તિઐશુદી

આ નરચન્દ્રસુરિ દર્શપુરીય જન્મીના દેવપ્રભસુરિના શિષ્ય હતા.
વસ્તુપાલ સાથે તથા વિજયસેનસુરિ અને તેમના શિષ્યમંડળ સાથે તેઓનો
ગાઢ સંપર્ક હતો. તેઓ વસ્તુપાલની સંઘયાત્રાઓમાં અનેક વાર ગયા
હતા. એક વાર વસ્તુપાલે તેમને હાથ બોડીને વિનંતિ કરી કે, “આપે
મારા મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો તેના પ્રભાવથી હું અતિદુર્લભ એવું
સંધાધિપત્ય પામ્યો; સેંકડો ધર્મસ્થાનો મેં બનાવ્યાં તથા ઘણાં કર્યાં.

પણ હવે જૈન શામનની કથાઓ સાંભળવાની માગ મનમાં ઉત્કૃષ્ટ છે " વસ્તુપાલની આ અભ્યર્ચનાથી નગચન્દ્રસૂરિએ ૧૫ તગોમાં કથાગતનાં નામનો અન્ય ગયો આ અન્યમાં અનેક ધર્મકથાઓનો સમૃદ્ધ કન્યામાં આ ચો ૩

આ ઉપગત નરચન્દ્રસૂરિએ મુગ્ધગિહૃત અનર્ધગધવ નાટક અને શ્રીધર્મકૃત ન્યાયકલ્પી ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેમણે ગુરો જ્યોતિર્શ્વાર નામનો જ્યોતિષપત્ર ચ નાગચન્દ્ર જ્યોતિષાગ તરીકે ઓળખાવ છે આ ઉપગત, સગીક જન્મસમુદ્ર જ્યોતિષપત્ર-ચતુર્વિંશતિ તથા પ્રશ્નચન્દ્ર એ જ્યોતિષના અન્યો તેમણે ન્યા છે, તે ઉપરથી જ્યોતિષના તેઓ સાગ વિદ્વાન હતા એમ માલૂમ પડે છે પ્રાકૃતપ્રમેય નામે પ્રાકૃત વ્યાખ્યાન તથા ચતુર્વિંશતિજિનસ્તોત્ર નામનું સ્તોત્ર તેમણે ગયું છે ઉપરથી ઉદયપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત મહાકાવ્યનું સરોધન તેમણે કર્યું હતું રાં શ્લોકની એક વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ પણ તેમણે ગયેલી મને છે ગિગ્નાર ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિલેખો ઘણી બે નરચન્દ્રસૂરિએ ગયેના ૩ તેમના કેટલાક સુભાષિતો અને ગુતિહા ચો અન્યોમાં સચવાયેલા છે

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ

તસ્ય શુરો પ્રિયશિષ્ય પ્રમુર્નેન્દ્રપ્રમ પ્રમાવાટર ॥

યોડલકારમહોદધિમકરોત્ કાકુત્સ્થકેલિ ચ ॥

—ગજશેખરસૂરિ કૃત ન્યાયકલ્પીપંક્તિ

‘ એકવાર વસ્તુપાલે ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને નગચન્દ્રસૂરિને વિનંતિ કરી કે, ‘કેટલાક અવધારમનો અતિવિસ્તારને લીધે દુર્ગમ છે કેટલા અતિસહેપને લીધે લક્ષણ દિત છે, વળી બીજા કેટલાય અભિધેય વસ્તુથી રહિત અને કોશથી સમગ્ર એવા છે કાવ્યગદ્યસ્થના નિર્ધુરથી બહિર્ભૂત એવા પુષ્કળ અન્યો આ ગીત કાને પડવાને લીધે મારું મન કદર્શિત થયું કે માટે અતિવિસ્તૃત નહિ એવું કવિશાસ્ત્ર સર્વસ્વ જેમાં આવ જાય એવું તથા દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર મ્હો આથી સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિને તેવો અન્ય રચવાની સચન કરતાં તેમણે વસ્તુપાલના આનંદને માટે અનમરમહોદધિ ગયો

આક પ્રકરણમાં વહેચાયેલા આ અવધારમનો નરેન્દ્રપ્રભે ગ્વરમિત અવધારમને તથા તે ઉપર વૃત્તિ આપી છે પ્રારભમાં તેઓ મ્હો છે કે “ પૂર્વાચાર્યોએ જોનો આવિ મ્હો કરો ન દોય એવું કદર્શિ નથી, તેથી આ

કૃતિ તેમનાં વચનોનો સારસંગ્રહ છે. ” વળી અન્યના અંતમાં તેઓ લખે છે કે, “ આ કૃતિ મેં કંઈક શુદ્ધિશાળી પુરુષોની ચમત્કૃતિ અર્થે તેમજ કંઈક મારી વ્યુત્પત્તિ અર્થે લખી છે. ”

આ પ્રમાણે નમ્રતા દર્શાવવા છતાં અને મુખ્યત્વે સારસંગ્રહરૂપ આ ગ્રંથ હોવા છતાં તેમાં નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ સમૃત સાહિત્યના બહુસંખ્ય ગ્રંથોના જે આધારો લીધા છે તથા તેમાંથી જે અવતરણો આપ્યાં છે તેથી સમસ્ત સાહિત્યસામ્રાજ્યનું તેમનું ગિંદુ અવગાહન વ્યક્ત થાય છે.

કાકુત્સ્થકેલિ નામની એક કૃતિ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી હતી એમ ન્યાયકંઠ્ઠીપત્રિકાના ઉપયુક્ત ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે. એ કૃતિ હાલમાં મળતી નથી, પણ એક જૂના ગ્રંથભંડારની હસ્તલિખિત સૂચિ (પુરાતત્ત્વ, પુ. ૨, પૃ. ૪૨૬) ઉપરથી જણાય છે કે કાકુત્સ્થકેલિ એ ૧૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણનું નાટક હતું. એનો વિષય શા હશે એ સૂચિ ઉપરથી માલુમ પડતું નથી, પણ રઘુવંશને લગતો કોઈ વિષય કવિએ લીધો હશે એવું અનુમાન નાટકના નામ ઉપરથી કરીએ તો વધારે પડતું નથી. આ સિવાય વિવેકપાદપ અને વિવેકલક્ષિકા નામના સૂક્તિસંગ્રહો પણ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચ્યા છે.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ નામના એ કાવ્યો રચ્યાં છે, જેમાંનું એક ૧૦૪ શ્લોકનું અને બીજું ૩૭ શ્લોકનું છે. એ બન્ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનાં છે. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખો થીથી એક લેખ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની રચના છે.

બાલચન્દ્ર

વાગ્વહ્નીદલદશ્યઃ કવિ ન વા સત્ત્યાણુતુલ્યોપમા ।
સત્યોલ્લેસમુપઃ સ્વમોઘપિઠતિસમ્પૂત્તિઘાવજ્ઞિય ॥
સોઽન્યઃ કોઽપિ વિદર્મીતિવલયાન્ થાલેન્દુસૂતિઃ પુરો
યસ્ય સ્વર્ગિપુરોદ્વિતોઽપિ ન મયાં પૌરોગવસ્તાદૃશઃ ॥

—અપરાજિત કવિ

હુપ્રવચ્યકર્તુઃ થોવાલચન્દ્રસ્ય કા સ્તુતિ ।
ત્રીશયસ્તુપાલેન ય. સ્તુત- કવિતાગુણાત્ ॥

—પ્રથમસૂરિદૃત સમ્રાટિયસંક્ષેપ

આ બાલચન્દ્રસુરિ ચન્દ્રગચ્છના હરભદ્રસુરિના શિષ્ય હતા. તેઓ મોદેગના મોદ બાલણ્ય હતા. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ મુંગવ હતું, તેમના પિતાનું નામ ધરાદેવ અને માતાનું નામ વિદ્યુત-વીજળી હતું ધરાદેવ જ્ઞેન શાસ્ત્રોના જ્ઞણકાર હતા મુજબે પણ હરિભદ્રસુરિની વાણી સાંભળીને માબાપની અનુમતિથી દીક્ષા લીધી ચૌતુક્ય ગજચુરુ પદ્માદિત્ય તેમના અધ્યાપક હતા વાદી દેવસુરિના ગચ્છના આચાર્ય હિદયસુરિએ તેમને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એકવાર યોગનિદ્રામાં રહેતા અને અસ્તરીનું ધ્યાન ધરી રહેતા એવા બાલચન્દ્ર પાસે આવીને શારદાએ કહ્યું કે, “બાલ્યકાળથી તે કરેલા સાગ્ગત ધ્યાનથી હું પ્રસન્ન થઈ છું; જેમ પૂર્વ કાલિદાસ આદિ મારી ભક્તિથી કરીન્દ્રો થયા તેમ તું પણ થઈશ.”

વસન્તવિનાસ મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં આ રીતે પોતાનો પૂર્વ-વૃત્તાન્ત આપીને બાલચન્દ્ર કવિ કહે છે કે દેરી સરસ્વતીની એ કૃપાથી આ કાવ્ય હું ગ્યુ છું. ચૌદ સર્ગના આ કાવ્યમાં વસ્તુપાલનાં પરાક્રમે અને તેના સત્કૃત્યોનું વર્ણન છે. સોમેશ્વર, હરિહર અને બીજા સમકાલીન કવિઓ વસ્તુપાલને વસન્તપાલ પંજુ કહેતા હતા. આથી આ કાવ્યનું નામ બાલચન્દ્રે વસન્તવિનાસ રાખ્યું છે. એમાં પ્રારંભમાં કવિએ આત્મકથા કહ્યા પછી અણુહિંચનાકનું વર્ણન કર્યું છે તથા મૂળરાજથી બીમદેવ અને વીરધવલ સુધીના રાજાઓનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલની મત્રી તરીકે થયેલી નિમગ્નકનું, ભરૂચના શંખ સાથે વસ્તુપાલના યુદ્ધનું અને સખના પરાજયનું વર્ણન કર્યું છે અગ્રણ્યો, દેલિ તથા સુર્યોદય અને ચન્દ્રોદયના રૂઢ વર્ણનો કર્યા પછી કવિએ વસ્તુપાલની યાત્રાઓ વર્ણવી છે. છેવટે વસ્તુપાલનાં અનેક સત્કૃત્યોનું શુશ્રુષકીર્તન કરીને કવિએ સદ્ગતિ સાથેનું તેનું પાશ્વિમ્રદણ્ય—અવસાન વર્ણવ્યું છે.

વસ્તુપાલના પુત્ર જૈત્રસિંહ—જયતસિંહના વિનોદ અર્થે આ કાવ્ય હતું તેમાં વસ્તુપાલના મગ્ધુનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે, એટલે ૧૨૯૬માં વસ્તુપાલનું મરણ થયા પછી એ રચાયું હોવું જોઈએ

ઉપર આપેલી અપરાજિત કવિની પ્રશ્નસોકિતમાં કહ્યું છે તેમ, બાલચન્દ્ર કવિ વૈદર્ભી રીતિ વડે બળવાન છે. હન્દોરચના, લાયા અને અંકારો ઉપર કવિની હથોટી બેઠેલી છે. માધુર્ય અને પ્રસાદ એ વૈદર્ભી રીતિના અગ્રિમ ગુણો આ કવિમાં પૂર્ણપણે વિકસેલા છે. મધ્યકાલીન

કવિઓનો ભાષાકચ્છર તેને ભાગ્યેજ સ્પર્શ કરે છે. નરનારાયણાનંદ અને કીર્તિકૌમુદીની હરણમાં આ કાવ્ય અવસ્થ બેસી શકે.

બાલચન્દ્રે કરુણાવજ્રાયુધ નામનું પંચાંકી નાટક પણ રચ્યું છે. તે વસ્તુપાત્રે કાદેજા સંઘના પરિતોષ અર્થે રાનુંજય ઉપર નામલેવના યાત્રામહોત્સવ વખતે લજ્જાયું હતું. વજ્રાયુધ ચક્રવર્તીની પરીક્ષા લેવા મારે દેવો બાજ અને પારેવાનું રૂપ લઈને આગ્યા હતા, અને તેમાં રજાંયુધે પોતાના પ્રાણના બોજે પણ પારેવાનું રક્ષણ કર્યું હતું એ રસિદ્ધ વસ્તુને અનુચક્ષીને આ નાટકની રચના થયેલી છે. વળી બાલચન્દ્રે ખાસક કવિના વિવેક-મંજરી અને ઉપદેશકંદલી નામના પ્રકરણગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખેલી છે.

વસ્તુપાત્રને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલું બાલચન્દ્રનું એક સ્તુતિકાવ્ય ગ્રન્થ-બોમાં આ પ્રમાણે મળે છે:—

ગૌરી રાગવતી સ્વયિ સ્વયિ કૃપો વદ્ધાદરસ્ત્યં યુતો
મૃત્યા સ્ત્વં ચ લસદ્ગુણઃ શુભગણઃ કિં યા વદુ મૃમદે !
શ્રોમન્ત્રીશ્વર નૂનમીશ્વરકલાયુક્તસ્ય સે શુજ્યતે
પ્રાણેન્દું ચિરમુષકૈ રચયિતું સ્વતોડપરઃ કં પ્રમુઃ ॥

(અર્થાત—હે મંત્રી ! તારામાં અને શિવમાં સમાનતા છે : શિવમાં જેમ ગૌરી અનુરાગવાળી છે તેમ તારામાં પણ ગૌરી (ગૌરાંગી સ્ત્રી) અનુરાગવાળી છે, જેમ શિવમાં વૃષ—નંદીને આદરભાવ છે તેમ તારામાં પણ વૃષ—ધર્મને આદરભાવ છે, જેમ શિવ ભૂતિ—ભસ્મથી યુક્ત છે તેમ તું પણ ભૂતિ—સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે, શિવની જેમ તું પણ શુણ્ઠાથી શીખે છે, શિવની જેમ તારી સેવામાં પણ શુભ મણુ—સેવકો છે. વધારે શું કહેવું ! ઈશ્વર—શિવની કલાથી યુક્ત એવા તારે માટે બાલચન્દ્રને ઉચ્ચ પદ આપવાનું (શિવપદ—આત્મસ્ય ઉપર સ્થાન આપવાનું) થોગ્ય છે, તારાથી ખીજો કોણ સમર્થ છે !)

આ સાંલગીને બાલચન્દ્રને આચાર્યપદ આપવાના મહોત્સવમાં વસ્તુપાત્રે એક હજાર દ્રમ્બનો વ્યય કર્યો.

જયસિંહસરિ

વાસામ્મોજસમુદ્ભવૈર્મધુલવૈર્વેદ્યા વ્યધાવદ્નિરં
વાળો પાણિવિલાસપદ્મજનિતૈસ્તાં સ્વિચ્છતીર્ષાપ્યદમ્ ।

—હમ્મીરમદમર્દનઃ પ્રસ્તાવના

જયસિંહસરિ એ વીરચરિના શિષ્ય તથા ભરૂચના મુનિમુવતરવામી ચૈત્યના અધિષ્ઠાપક આચાર્ય હતા. ગુજરાત ઉપર દક્ષિણેથી ચડી આવેલા યાદવ ગણ સિંહણ અને ઉત્તરેથી ચડી આવેલા મીઠચૂડીકાર (મુઘતાન અન્તમરા)નો વીરધવજ અને વસ્તુપાલે એક સાથે પરાજય કર્યો હતો. એ વસ્તુને ગૂંથી લેતું હમ્મીરમદમદન નામનું નાટક જયસિંહસરિએ રચેલું છે. એ નાટક સં. ૧૨૭૬ અને સં. ૧૨૮૫ની વચ્ચે રચાયું હોય એમ માનવાનાં સબળ કારણોં છે. એ નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહની આઘાતી ખંભાતમાં બીમેશ્વરદેવના યાત્રામહોત્સવમાં ભાંગવાયું હતું. નાટકમાં કર્ના એવો દાવો કરે છે કે પ્રેક્ષકો જેનાથી કંટાળી ગયા છે એવું લયનાક રસથી ભરેલું આ પ્રકરણ નથી, પણ નવે રસથી ભરેલું જુદી જ જાતનું નાટક છે.

યાદવ રાજા સિંહણ અને શાહરાજના ભત્રીજા સંગ્રામસિંહના સંગઠનને વસ્તુપાલના ચારપુરુષો—જસસોએ કેરી રીતે તોડી નાખ્યું હતું એની હકીકત નાટકના પહેલાં બે અંકમાં આવે છે.

ત્રીજા અંકમાં કમલક નામનો દૂત મૂંઝેલોના ઉપદ્રવથી મેવાડ દેશની જે ખરાબ હાલત યદ્ય છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. ઉંચટ, વીરધવજ આવે છે એવી વાત ફેલાવી દેશવાસીઓને તેણે દિંમત આપી હોવાનું જણાવાય છે. ત્રીયા અંકમાં જણાવ્યા મળે છે કે વસ્તુપાલે ફેલાવેલી અફવાને પરિણામે બગદાદનો ખલીફ ખર્જેખાનને આઘાત કરે છે કે તારે મીઠચૂડીકારને બેડીમાં જકડી મારી આગળ રજૂ કરવો બીજા બાગૂ, તુગુડોના પરાજય પછી તેમના પ્રદેશ પાછા સોંપવાનું વચન આપી વસ્તુપાલ કેટલાક રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં લઈ લે છે. પછી મીઠચૂડીકાર પોતાના વજીર ધોરી ઇસક સાથે વાતચીત કરતો જોમો છે, ત્યાં વીરધવજની ગર્જના તથા તેનો હસકરતો અવાજ સાંભળી બન્ને જણ મૂડીઓ વાળોને નાસે છે; શત્રુ ન પકડાયાથી વીરધવજ નાસીપાસ ચાલે છે, પણ શત્રુની પૂંઠ ન પકડવાની વસ્તુપાલની સલાહનું પાલન કરે છે. પાંચમા અંકમાં ગજા વિજય પામી ઘેર આવે છે. વળી એક વાત જાહેર ચાલે છે કે મીઠચૂડીકારના પીર રદી અને કદીને બગદાદની આવજા વસ્તુપાલે સમુદ્રમાં કેદ કર્યા હતા અને તેમની સહીસલામતી માટે મીઠચૂડીકારને વીરધવજ સાથે મૈત્રીની સંધિ ની ફરજ પાડી હતી.

અંતે, રાજા સિવના મંદિરમાં જાય છે, ત્યાં સિવ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈ તેને વરદાન આપે છે.

સમગ્ર મંદૃત સાહિત્યમાં શુદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગને અનુલક્ષીને લખાયેલાં નાટકો અત્યંત વિરલ છે, અને એ રીતે આ હમ્મીગમદમદન નાટક ખૂબ મહત્વનું મણીવું જોઈએ.

જયસિંહસુરિની બીજી કૃતિ એ ૭૭ શ્લોકની વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ છે. તેજપાલ એક વાર લક્ષ્યમાં સકુનિકાવિહારમાં આવેલા મુનિ-સુવતરવામીના મંદિરની યાત્રાએ ગયો ત્યારે જયસિંહસુરિએ શીઘ્રકાવ્યોથી તેની સ્તુતિ કરી અને દંડનાયક આંબડે સિદ્ધરાજના સમયમાં ઇર્ષોદ્ધૃત કરેલા એ વિહારમાંની પચીસ દેવકુલિકાઓ ઉપરના વાંસના ધ્વજદંડોને સ્થાને સુવર્ણના ધ્વજદંડો બનાવી આપવા તેને વિનંતિ કરી. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે તે કમવી આપ્યા. તેની સ્મૃતિમાં જયસિંહસુરિએ એ મુંઠર પ્રશસ્તિની રચના કરી. એમાંથી જુજરાતના ઇતિહાસની અને વસ્તુપાલનાં સત્કૃત્યોને લગતી ધણી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

સ'. ૧૪૨૨માં કુમારપાદ્યચરિત મહાકાવ્ય લખનાર જયસિંહસુરિ આ જયસિંહસુરિથી જિન્ન છે.

માણિક્યચન્દ્ર

પારેલંકારગહનં સંકેતાધ્વાનમન્ત્રગ ।

સુધિયાં સુદ્ધિશકટી કચંકારં પ્રયાસ્યતિ ॥

—કાવ્યપ્રકાશ : સંકેત

આચાર્ય માણિક્યચન્દ્ર રાજમન્થના સાગરચન્દ્રસુરિના શિષ્ય હતા. અમંકારશાસ્ત્રના નિપુણ વિદ્વાન તરીકે ભારતીય સાહિત્યમાં તેઓ વિખ્યાત છે. મન્મથના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની સંકેત નામની તેમની દીકા કાવ્યપ્રકાશની સૌથી જૂની દીકાઓ પૈકી એક છે. અમંકારના અને ખાસ કરીને કાવ્યપ્રકાશના અભ્યાસીઓમાં એ દીકા ખૂબ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. દીકા-કારતુ' પ્રમાણુજ્ઞાન પણ માન પ્રેરે એવું છે. આવશ્યક સ્થળોએ સંક્ષેપ અને અનાવશ્યક સ્થળોએ વ્યર્થ વિસ્તાર—એ દીકાકારના સર્વ સામાન્ય દોષથી માણિક્યચન્દ્ર સંપૂર્ણપણે મુક્ત છે. પૂર્વકાલીન અગ્રકારશાસ્ત્રીઓ જામહ, ઉદ્ભટ, રુદટ, દંડી, વામન, અભિનવગુપ્ત, મુકુટ, બોજ આદિના મતો દીકામાં અનેક સ્થળે ટાંકીને તેમણે પોતાના મૌલિક અભિપ્રાયો પણ રજૂ કર્યા છે. મૂળ ગ્રન્થને વિશદ કરવા માટે તેમણે કેટલેક સ્થળે પોતાનાં કાવ્યોમાંના ઉદાહરણ આપ્યાં છે, તે ઉપરથી તેઓ એક સદૃઢ્ય હવિ હતા એ પણ માલૂમ પડે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં બાહ્ય સાહિત્યનો તેમનો હિડો અભ્યાસ હતો.

અસામાન્ય બુદ્ધિવંશવ, વ્યુત્પન્ન પાડિત્ય અને માર્મિક ગ્સહતાથી આ ટીકા અંકિત થયેલી હોઈ તેને માટે નવમા ઉદ્ધાસના પ્રારંભમાં—

લોકોત્તરોજ્યં સકેતઃ કોઽપિ કોવિદસત્તમા. ।

એવો જે દાવો માણિક્યચન્દ્રે ર્યો છે તે વૃથા ગર્વોક્તિ છે એમ ભાગ્યેજ દલીલ શકાયે.

માણિક્યચન્દ્રના બીજા ગ્રન્થોમાં શાન્તિનાથચરિત્ર અને પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર એ મહાકાવ્યો મળે છે.

ઉદયપ્રભચરિના શિષ્ય જિનભદ્રે વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતમિંદના પાઠનાર્થે સવત્ ૧૨૯૦ માં :ચેલી પ્રગ્ન-ધાવલી (પુરાતન પ્રગ્ન-ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૪)માં માણિક્યચન્દ્ર અને વસ્તુપાલના સંપર્ક વિશે નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ મળે છે. એક વાર માણિક્યચન્દ્ર વટૂપ-વડવા ગામમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમને વસ્તુપાલે બોલાવ્યા; પણ તેઓ આવ્યા નહિ (વસ્તુ-પાલચરિત અનુસાર, વસ્તુપાલે સહવાત્રામાં સામેલ થવા માટે તેમને બોલાવ્યા હતા, પણ તેઓ સંકેતના લેખનમાં શેકાયેલા હોવાથી આવી શક્યા નહિ તેમજ કાઈ શિષ્યને પણ તેમણે મોકલ્યો નહિ). આથી મંત્રીએ એક દટાક્ષર્ણિત શ્લોક માણિક્યચન્દ્ર ઉપર મોકલ્યો, એટલે માણિક્યચન્દ્ર પણ એવા જ એક શ્લોકથી જવાબ વાળ્યો. આથી આચાર્ય પોતાની પાસે આવે તે માટે વસ્તુપાલે ખલાતમાંની તેમની પૌષ્પશાળા-માંની વસ્તુઓ—પ્રતો વગેરે પોતાના માણસો મારફત ચોરાનીને એક રથને મુકાવી દીધી. એટલે આચાર્ય આવીને મંત્રીને મળ્યા અને કહ્યું, “મંદના ધુરીશુ એવા તમે વિદ્યમાન હોવા છતાં અમારી પૌષ્પશાળામાં આ ઉપ-દ્રવ શાથી !” મંત્રીએ કહ્યું, “પૂજ્યનું આગમન નહોતું થતું એ જ કારણે.” પછી મંત્રીએ આચાર્યને બધું પાછું આપ્યું. સંઘપૂજા સમયે આચાર્યે વસ્તુપાલની પ્રશસાનું એક કાવ્ય કયું. (આ પ્રમાણે માણિક્યચન્દ્રના મુખમાં મુકાયેલા બીજાં કેટલાંક કાવ્યો પણ અન્યત્ર મળે છે.) પછી વસ્તુપાલે પુસ્તકાદિ આપીને, ખમાવીને આચાર્યને વિદાય આપી (વસ્તુ-પાલચરિત અનુસાર, વસ્તુપાલે પોતાના અચળાંકરમાંથી સર્વ શાસ્ત્રોની એકએક પ્રતિ માણિક્યચન્દ્રને આપી)

વસ્તુપાલના શ્રવણક્ષણમાં તેના જ પુત્રને માટે રચાયેલી પ્રગ્ન-ધા-વીમાં આ દર્શાવેલ મળે છે, જે જ પ્રગ્ન-ધાવલીમાં અન્યત્ર (પુરાતન પ્રગ્ન-ધસંગ્રહ, પૃ ૫૦) માણિક્યચન્દ્રે કરેલી મંત્રી યગોદીરની પ્રશસાનો

એક શ્લોક મળે છે. આથી માણિક્યચન્દ્ર તથા વસ્તુપાલ અને યજ્ઞોવીરની સમકક્ષીનતા સિદ્ધ થાય છે.

હવે, કાવ્યપ્રકાશ-સંકેતને અંતે તેના રચના-સંવતનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૬૧૪૧૨

રસઘન્યવ્રદ્વાધીશવત્સરે માસિ માધવે ।

કાવ્યે કાવ્યપ્રકાશસ્ય સંકેતોઽયં સમર્થિતઃ ॥

(પાટશ્ચ ભંડાર સુતિ, પૃ. ૫૪)

એમાં 'વક્રત્ર'નો અર્થ ૧ કરવામાં આવે તો સં. ૧૨૧૬ નીકળે અને (બ્રહ્માનાં મુખો) અથવા ૬ (કાર્તિકેયનાં મુખ) કરવામાં આવે તો ૧. ૧૨૪૬ અથવા સં. ૧૨૬૬ નીકળે. પરંતુ સં. ૧૨૧૬ માં તો વસ્તુપાલનો જન્મ પણ ભાગ્યેજ થયો હોય અથવા તે જ્વળ બાલ્યાવસ્થામાં હોય. વસ્તુપાલને મન્ત્રિપદ સં. ૧૨૭૬ માં મળ્યું હતું, એ સિદ્ધ હકીકત છે. એટલે માણિક્યચન્દ્રે સં. ૧૨૧૬ માં સંકેત જેવા પ્રૌઢ અન્ધની રચના કરી હોય અને સં. ૧૨૭૬ મુધી તેઓ નિવૃત્તિ હોય એમ ભાગ્યેજ બને. વળી માણિક્યચન્દ્રનું પાર્શ્વનાયચરિત્ર સં. ૧૨૭૬ માં રચાયેલું છે (જુઓ જૈન અન્ધાવલિ, પૃ. ૨૩૦ તથા જહદિપ્પનિકા; વળી જુઓ પ્રો. વેલ્લુકરકૃતઃ જિનરત્નકાશ, પૃ. ૨૪૪-૪૫). આથી સંકેતની રચના સં. ૧૨૧૬ માં નહિ, પણ સં. ૧૨૪૬ માં અથવા સં. ૧૨૬૬ માં થઈ હોય એમ માનવું યોગ્ય છે. માણિક્યચન્દ્રનો વસ્તુપાલ સાથેનો ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ બન્ને તો પૂર્વે સંકેત રચાઈ ચૂક્યો હતો. માણિક્યચન્દ્ર સંકેતના લેખન-કાર્યમાં શકાયા હોવાથી ન આવી શક્યા એમ પંદરમા સંકાનું વસ્તુપાલ-ચરિત્ર લખે છે, પણ સં. ૧૨૬૦ માં રચાયેલી 'સમકક્ષીન પ્રબન્ધાવલી' મંત્રીએ બોલાવ્યા, પણ આચાર્ય આવ્યા નહિ' એમ મોઘમ લખે છે એ સ્પષ્ટ છે. કદાચ બીજા કોઈ અન્ધના લેખનમાં શકાયા હોવાને કારણે તેઓ આવી શક્યા નહિ હોય.

સંકેતની રચના સં. ૧૨૧૬ માં થઈ હતી એમ માનવાનું સામાન્ય વલણ અત્યારે વિદ્વાનોમાં છે, પણ સમકક્ષીન પ્રબન્ધાવલીનો ઉપર્યુક્ત શંકારહિત પુરાવો તથા પાર્શ્વનાયચરિત્રની રચાસાલ બ્યાનમાં લેતાં તેનો રચનાકાળ સં. ૧૨૪૬ અથવા સં. ૧૨૬૬ માનવો જોઈએ. વસ્તુપાલ અને માણિક્યચન્દ્રની સમકક્ષીનતા અને સંપર્કને સંકેતના તથા પાર્શ્વનાયચરિત્રના રચનાકાળ સાથે તો જ ઘટાવી શકાય.

અન્ય કવિઓ

મૂને વૃત્તિઃ શૃતા પૂર્વં દુર્ગસિંહેન ધીમતા ।,
વિમૂષે ત્વ શૃતા તેષાં ઘસ્તુપાલેન મન્ત્રિણા ॥

—સોમેશ્વર

ખીન અનેક કવિઓ અને પડિતોને પણ વસ્તુપાલે આશ્રય આપ્યો હતો તથા તેમની સરસ્વતીસેવાને પોષણ આપ્યું હતું વામનરથસીવાસી કવિઓ યશોધર અને મોખાદિત્ય, દેવપતન-પ્રભાસદાસી કવિ વૈરસિંહ, કૃષ્ણનગરવાસી કમ્બાદિત્ય તથા દામોદર, જયદેવ (જયતદેવ), વિક્રમ, કૃષ્ણસિંહ, શકરચામી આદિ કવિઓને પણ તેણે હજારોનાં દાન આપ્યાં હતા એ કવિઓના પ્રશંસાવાક્યો અને સુભાષિતો પ્રમુખીમાં મળે છે ચાચરિયાક નામનો એક વિદ્વાન જે દૂર દેશથી આવ્યો હતો અને જેનાં વચનો સાંભળવા માટે ઉદયપ્રભસુગિ પણ વેશપતટો ધરીને જતા હતા તેને વસ્તુપાલે જે હજાર દ્રમ્મ દાનમાં આપ્યા હતા અને નગરમાં તેનો જાહેર સત્કાર કર્યો હતો આણુ ઉપર વસ્તુપાલે બધાવેળાં મન્દિરોનો વૃતાન્ત આપતો અપ્રજ્ઞ આણુગસ સ. ૧૨૮૬ માં પાલ્લણ નામે કવિએ (પાઠાન્તર અનુસાર, પાલ્લણનાં પુત્રે) રચ્યો છે, એ કવિ પણ વસ્તુપાલનો સુપ્રસિદ્ધ જણાય છે સોમનાથની યાત્રા વખતે દેવની પૂજા કરનાગ પ્રાણ્યોએ વસ્તુપાલની કાવ્યમય સ્તુતિ કરતાં તેણે તેઓને હજારોનાં દાન આપીને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં હતા આ ઉપરાંત, જેમનાં નામ આજે મળતાં નથી એવા અનેક કવિઓ, પડિતો અને ચાગ્યોને તેણે ધનવાન બનાવ્યા હતા. એ સર્વની કાવ્યરચનાઓ તથા ચાગ્યોના અપ્રજ્ઞ દ્વારે પણ મળે છે કેટલાંકને તેણે બૃમિદાન આદિ આપીને કાયમી વૃત્તિ બાંધી આપી હતી એ દાનચરિતાને બિરદાવતાં સોમેશ્વર લખે છે “પૂર્વે શુદ્ધિમાન એવા દુર્ગસિંહે સૂત્રોમાં—ચાકરણનાં સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ કરી છે—ટીકા લખી છે, પણ મન્ત્રી વસ્તુપાલે તો વગર સૂત્રે કવિઓને વૃત્તિ—આશ્વવિકા કરી આપી છે ”

ગાળામાં બટારિકાનું પ્રાચીન મંદિર અને શિલાલેખો

[લેખક:—નિર્ભયરામ, ધનેશ્વર દ્વિવેદી, 'રિસર્ચસ્કોલર, હુળવડ]

ગાળા ગામ ધ્રાંગધ્રા રોડમાં આવેલું છે. ધ્રાંગધ્રા શહેરની પૂર્વે લગભગ ૮ આઠ માઈલ ઉપર તે ગામ છે. રસ્તામાં હરિપર તથા રત્નગઢ ગામ આવે છે, અને ત્યાંથી ઈશાનકોણમાં, એક માઈલ દૂર, બટારિકાનું મંદિર, નદીના પશ્ચિમ કિનારે છે. કુદાપર ગામથી વાયવ્ય કોણમાં અને વઢકુ ગામથી દક્ષિણ દિશાએ તે મંદિર છે.

પુરાતત્ત્વવિદ સાક્ષર શ્રી. દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રી વિરચિત, 'ગૂજરાતનો મહાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' દ્વારા તથા પુરાતત્ત્વવિશારદ શ્રીયુત વિદ્વાન ગિરિનજંકર વલ્લભજી આચાર્ય સંપાદિત, "ગૂજરાતના ઐતિહાસિક લેખો" દ્વારા, આ પ્રાચીન મંદિરની ખ્યાતિ, છેલ્લા પચ્ચેક વર્ષથી મારા જાણુવામાં આવી હતી. પણ જ્યારે મારા જાણુવામાં આવ્યું, કે ત્યાં ચૌકુકચવંશી મહારાજ સિદરાજ જયસિંહના સમયનો શિલાલેખ છે, ત્યારે તો ત્યાં જ જવાને મારી ઇચ્છાએ ઉત્કટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ સંયોગ તથા સમયની પ્રતિકૂળતાને લીધે, અથવા કહો કે મારા પ્રમાદને લીધે, હું તે સ્થળે વહેલો જઈ શક્યો નહિ.

ગયા જૂન માસની ૨૦ મી તારીખે મંગળવારની સમીસાંજે, તે મંદિરનાં તથા શિલાલેખોનાં દર્શન કરવા, હું પગપાળો નીકળ્યો. ધ્રાંગધ્રા તાલુકા સૂક્ષ્મ રેપેશિયન્સ સિસ્ટમ શ્રી. જીવીલદાસ રાવળને સાથીદાર તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. વર્ષાઋતુનું આગમન થયેલ હોવાથી, આસપાસનો પ્રદેશ ખૂબ જ રળિયામણા લાગતો હતો. લીલાંજમ હરિયાળા ખેતરાંજે, નિર્ભળ જળથી વહેતા વોકળાઓએ, ધાસથી જનાયેલી ટેકરીઓએ તથા ખુશનુમા વાતા પવને, અમારી દૃષ્ટિને તથા હૃદયને ખૂબ આનંદ આપ્યો. આખે રસ્તે, મનમાં તો તે મંદિરનાં તથા શિલાલેખોનાં અવનંવા કાંત્વનિક રમ્ય ચિત્રો ખડા ચર્તા હતાં. તે સ્થળ જોવાના આનંદને લીધે, રસ્તાનો થાક પણ જણાયો નહિ. અને ગાળામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ભગવાન સૂર્ય. નારાયણ અસ્તાચળ ઉપર વિભ્રાંતિ લેવા ધીમે ધીમે પધારતા હતા અને નિરાદિની તિમિરરૂપી સાડી ધારણ કરતી હતી. આકાશના તારાઓ, જાણે અમારા દર્શનમાં લાગ લેતા હોય તેમ અમકારાંત્રી મન્દ હાસ્ય કરતા હતા.

ભટ્ટારિકાના નિજમંદિરનો કાંઈ પણ ભાગ અવશેષરૂપે નેવામાં આવતો નથી. પશ્ચિમ બાજુ ૮'-૪" પહોળાઈનો માર્ગ, ધુમટના નીચે-તળિયે છે, -પણ પૂર્વનાં દાર જેવા તે ભાગ નથી. બન્ને ભાગો એક ખીલતી સિંધી લીટીમાં આવી રહેલ છે. મને તો એમ લાગે છે, કે મંડપનાં પૂર્વ અથવા પશ્ચિમ તરફનાં દારની પાછળ મુખ્ય મંદિર હોવું જોઈએ. તે સ્થળે ખોદકામ કરવાથી વધારે ખાતરી થઈ શકે.

પિત્તરો ઉપર ધુમટ ગોળ આકૃતિમાં છે, અને તેમાં પથ્થરના ચડ-ઊતર સાત ગોળ વર્તુલો છે, અને ધુમટના કેન્દ્રસ્થાનમાં ચક્રની આકૃતિ છે. ધુમટ તથા પ્રવેશદારની પથ્થરની ખેડકમાં ખાડા છે. તે ઉપરથી જણાય છે, કે તેમાં પથ્થર નાખેલ હોવા જોઈએ, અને ઓઢીકણુ દઈ ખેસવાની એકક હોવી જોઈએ. ભોંવતગિયાની લાદી ઊખડી ચઢી છે. ધુમટની બહોરના ઉપરના ભાગમાં, પથ્થરનાં આઠ વર્તુલની ચડ-ઊતર આકૃતિ છે. અને ટોચ ઉપર વર્ગાક લેતી શિખરનો આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગના પથ્થરો તૂટી ગયા છે, અને કેટલેક સ્થળે મંદિરનો ભાગ ખુલ્લો થઈ ગયો છે. વિનાયક મંદિરનાં તથા સભામંડપનાં પથ્થરનાં છાનં એટલો વાહકિયાં ધણે સ્થળે તુટક થઈ ગયાં છે. "

મંદિરના ગભારામાં નીચે, થેટાં-બકરનિ, રચ્ચારી-ભરવાડ, ખેસાડતા હોવાનું જણાય છે. વિનાયક મંદિરમાં પણ તે જ રીતિ છે. ખેડતો તથા વટેમાર્ગીઓ, પોતાનાં લોકાનાં ઓખરો આ મંદિરના પથ્થર સાથે બસતા હોય તેમ જણાય છે, જેથી પથ્થરમાં લીંડા ખાયા પડી ગયા છે. એકકના પથ્થરને પણ એક સ્થળે, કાંઈએ તોડી નાખેલ છે. અણુસમણુ માણુસો તથા ઠાકરાઓ તરફથી, હજુ પણ, આ મંદિરના કાંઈ પણ ભાગને નુકસાન થવા સંભવ છે. વખતસર આ મંદિરની સંભાળ લેવામાં નહિ આવે, તો એક મહત્વની પ્રાચીન ઐતિહાસિક વસ્તુનો નાશ થશે,

રપટ નથી. ૩૩થી નીચેનો ભાગ ખડિત છે—ગોટને નથી (૩) દેરીની પીછા મૂર્તિ, ૨'-૧૧" લાંબી, ૧'-૫" પહોળી, અને ૦'-૪૩" જાડી છે ચાર છુત્ત, અને જમણા હાથમા ખડગ-તતવાર છે પીળા આયુધો રપટ નથી પાડો અથવા વાઘ વાહન તરીકે જણાય છે મૂર્તિ મધ્યમાંથી ટૂંકી ગઈ છે, પણ બને ખડિત લાગે મોઝુ. ■

આ ત્રણે મૂર્તિઓ સાદા પથ્થરની છે અસદતી મૂર્તિઓ હશે કે કેમ તે બાબત મને શક છે

ગભાગના પશ્ચિમ ભાગમા બોયતળિયે, પથ્થરની એક છૂકી મૂર્તિ છે તે ૨-૩" લાંબી, ૧'-૬" પહોળી, અને ૦'-૭" જાડી છે વાહન અથ ■ તેની આગળ તથા પાછળ બે સ્ત્રી આમૂતિ કે ઘોડા નીચે બે નાનાં પ્રાણી જણાય છે કાંતી મૂર્તિ હશે તે કમી શકાતું નથી ભટ્ટારિકા દેરીના નિર્જમદિગના પથ્થરનાં તોરણમા અગ્ર બારેશાખમા કાતરેલ જુદી જુદી મૂર્તિઓમાંથી દ્વયોગે આ મૂર્તિ અથવા પામેન હોય તેમ જણાય છે આ મદિરના વિધાયક શ્રી અબાપ્રસાદના આશ્રવદાના ચૌનુકચરશ બૂપણ મહારાજ સિદ્ધગજ જયસિંહની આ મૂર્તિ હોય એમ માડુ માનવું છે

આ અબાપ્રસાદ સિદ્ધગજ જયસિંહનો ખમનચી હતો, અને તે મૂળ માગાનો વતની હશે તેણે વિ સ ૧૧૮૩ ના વેશાખ વદિ ૧૪,ને શુરુવારે વિનાયક દેવકુલિકા (મદિર) સહિત શ્રી ભટ્ટારિકાનું મદિર કરાગ્યાનો ઉલેખ જોવામા આવે છે (દેવકુલિકા શ્રમ, મદિરના અર્થમા વપરાય છે શ્રી ગિરિજશક્ત આચાર્યકૃત, 'કીર્તિકૌમુદી'ના ગુજરાતી ભાષાતંત્રની પ્રસ્તાવનાના પૃ ૨૬, ૩૩ જોવાથી ખાત્રી થશે તથા જૈનાચાર્યશ્રી વિજયધર્મસુરિ-વિરચિત 'દેવકુલપાટક' ગ્રન્થના પૃ. ૧૭ની નીચે જે દિપ્પણુ આપેલ છે તે જોવા વિગતિ કંવામા આવે છે)

તે સેખ ખડિત દશામાં નીચે પ્રમાણે છે—

૧ [શ્રી] સયત્ ૧૧૯૩ વૈ[શા]લ ઘદિ ૧૪ શુરાવ [યો]દ્ધ
[સ]મસ્ત [રા]જાવલીવિરાજિત મહા વિ 1¹

૨ અ [સિ]દ્ધચક્રવર્તિમયનીનાથ શ્રીમ[જ્ઞ]યસિંહદેવ
કર્યાણવિજયરાજ્યે હત્યેતાસ્મિન્કાલેઃ— વ [મા]

૩. ...।^૨...[ત્ર]વ્યયકરણે મહામાત્ય શ્રીશંવપ્રસાદપ્રતિવદ્ધ મહં
'[વાલહુ]રા' । પારિં શ્રીકુમાર । દ્વિં પારિં કેર...
...જે...।^૬

૪.[ઝી]દિ પંચકુલકેન દુમતીર્યશાન્યાં શ્રીમદ્દારિકા
[ચ્ય] શ્રીદેવતાયા:.....ચિનાયકદેવકુલિકાસમે[ત]
કારિતં ।^૪

૫.પાનદનાયતિ ॥ મંગલં મદ્દા શ્રીઃ ॥ શિવમ[સ્તુ]
સર્વજગતઃ ॥ છ ॥ ૬૪.....સૂત્રં મ[હ]...કેન ।^૬

વિદ્વાનો! આનો ભાવાર્થ સમજી શકે તેમ હોવાથી, તેનું ભાષાંતર કરવું મને ઉચિત લાગ્યું નથી.

'બદ્ધારિકા'ને 'પરશિવમંદિરો' કહેવામાં આવે છે. વિશેષ દર્શકત માટે લુખો :—અક્ષરોડપુરાણ અંતર્ગત લલિતા સહસ્રનામ ઉપરનું બારકર-રાયપ્રણીત સૌભાગ્યબારકર બાધ્ય પૃ ૨૭. તથા પરશુરામકલ્પસૂત્ર, ૮ કણ્ઠ, પરાક્રમસૂત્ર ૨૬. તે શબ્દની નિરુક્તિ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય.

મદ્દારક :—'મદ્દ પરિમાર્પણે' વિવષ્ । મદ્દ ચાસૌ તારકશ્ચ । પૃષોદરાદિત્વાત્ ધ્વુત્વનિપેધો ન । યદ્દા ટલતિ । 'ટલ વિપ્લવે' પ્લુલ્ । રલયોરેકત્વસ્મરણમ્ । મદ્દ ચાસૌ ટારકશ્ચ । મદ્દં સ્વામિત્વ-મૃચ્છતિ યા । 'ક્લ ગતો' 'કર્મણ્યે' તતઃ સ્યાર્થે કન્ । 'મદ્દારકો' નૃપે નાટ્યવાચા દેવે તપોધને' इति मैदिनी । तस्य पत्नी इति मद्दारिका ।

કલિકાલસર્વગ્ન જ્ઞાનાચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રે પણ, આ બાબતનો ઉલ્લેખ, પોતાના વિશ્વવિખ્યાત 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણમાં કરેલ છે. તે ગ્રંથના 'અ. ૫. પા. ૨. સૂ. ૮'ની સંસ્કૃત વૃત્તિ જોવાથી ખાતરી થશે. તથા મહામહોપાધ્યાય રાવજહાદુર શ્રી. ભૌરીશંકર જોશી દ્વારા, 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' ભા. ૧. પૃ. ૧૯૬ જોવા વિનનિ છે.

આ શિક્ષાલેખમાં 'ક્રમતીર્થચાન્યાં' શબ્દ છે તે અંગે તેની પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક સ્થિતિનું વર્ણન, પુરાતત્ત્વવિદોને રસિક લાગશે એમ માની, અહીં લખવામાં આવે છે.

ગાળા અને ધ્રુમક ગામ વચ્ચે ખાગેપાટ છે. તેમાં પ્રાચીન સમયનો દ્રૌપદીકુંડ છે. 'દ્રૌપદીતીર્થ' ઉપરથી ઉચ્ચારની અપભ્રંશતાને લીધે, 'ધ્રુમક' થઈ ગયું હશે એમ મારું માનવું છે. અથવા 'ધૌમ્યતીર્થ' ઉપરથી તે નામ કદાચ પડ્યું હોય. સૌરાષ્ટ્રમાં તીર્થયાત્રાએ નીકળેલ ધૌમ્યન્નપિએ અત્રે અમુક સમય માટે વસતિ કરી હોય, અને તે ઉપરથી તે નામ કદાચ પડ્યું હોય. 'ચાન્યાં' સમગ્રી એકવચન છે. મૂળ શબ્દ 'જ્ઞાનિ-ની' છે, અને તે ખાડીવાચક લક્ષણાવૃત્તિથી લઈ શકાય તેમ છે એટલે હાલમાં જ્યાં કચ્છનું રણ છે ત્યાં પ્રાચીન સમયમાં સમુદ્ર ઘૂંધવતો હતો, અને તેનો એક કાંઠો આ સ્થળ નજીક હતો તેમ જણાય છે. આ સંબંધમાં પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાએ, પ્રવાસીપત્રદ્વારા તથા કુમાર ભાસિકદ્વારા, પોતાના લેખોમાં નકશા સાથે સરસ અને આધારભૂત વર્ણન કરેલ છે. આપણા સમર્થ પુરાતત્ત્વવિદશાસ્ત્રી. એસ. ડી. રાની, એમને મહાશયે પણ તે બાબતનું સમર્થન, "Ancient India and the outer world" નામના લેખમાં કરેલ છે. Dr. Manilal Patel, PH.D. સંપાદિત, 'Bharatiya Vidya' Vol. II. Part I, P. 97 જોવા જલામણુ છે. તેમાં તેમણે, 'Cunningham'ના 'Ancient Geography of India' નામના ગ્રંથમાંથી ઉદાહરણ (Reference) આપેલ ■ બૌદ્ધોના 'મિલિન્દપન્થો'માં આ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. ગ્રીક લેખકો, ટોલેમી, સ્ટ્રેબો, પેરિપ્લસ, પ્લીની વગેરેના યોગે આ સંબંધી થોડે ઘણે અંગે હકીકત આપેલ છે. આના અનુધાનમાં, 'J. B. R. A. S. Vol. XVIIIમાં મેજર કુલ જોગસો બ વાંચવા લાયક છે.

હળવદથી આશરે ૧૨ માઈલ ઉપર જોડુગામ છે. તે કચ્છના રણને

કંઈ ઉત્તર દિશામાં છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર ખોદતાં વંદાણુ ખાંધવાના ખૂંટા વાને ખોવાં જડી આવે છે. એટલે કે પ્રાચીન સમયમાં કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત, સામુદ્રધૂનીથી જોડાયેલ હતા, અને સૌરાષ્ટ્ર દેશ એક ટાપુ (Island) હતો. ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં દિંદિમાં આવેલ ચિની મુસાફર હુયેનસંગે પણ સૌરાષ્ટ્રને ટાપુ સરખો લખેલ છે.

આ સંબંધી પ્રમાણબદ્ધ અને રસિક વર્ણન, મેજર વોલ્ડસને "Kathiawar Gazetteer"માં આપેલ છે, તેથી તે વાંચવા હું બલામણુ કરું છું.

જરા વિષયાન્તર થઈ શકું છે તે માટે આપ સૌની કૃપા માગું છું. પણ મારા જેવા શિખાઉ વિદ્યાર્થીને કંઈકે માર્ગદર્શન મળે એમ ધૂરી એ વિષય સંક્ષેપમાં અચ્ચો છે,

હવે મૂળ દહીકત ઉપર આવું છું.

વિ. સં. ૧૧૬૩ નો લેખ, મંડળના પૂર્વ તરફના દ્વારની જમણી બાજુએ, બે પિલર ઉપરના ભારવટના પથ્થરમાં કાતરેલ છે. શિલ્પશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહ્યું તો તે લેખ, બે સ્તંભનાં શર-ભરણાં પરના પદમાં આવી રહેલ છે. તેની લંબાઈ ૬'-૧૦", પહોળાઈ ૧'-૨" અને જડાઈ ૧'-૨" છે. લિપિ દેવનાગરી છે.

વિ. સં. ૧૨૦૮, ૧૨૪૯, ૧૩૦૮ વગેરેની સાલના લેખો, ખીજા ભારવટોમાં તથા પિલરોમાં કાતરેલાં જોવામાં આવે છે. વિ. સં. ૧૨૦૮ ને બદલે ૧૨૦૧, કેટલાક વાંચે છે, તે લેખ મહારાજા શ્રી કુમારપાળ ઔપુક્યવસીના સમયનો છે. અને વિ. સં. ૧૨૪૯નો લેખ, ઔપુક્યવસી મહારાજા બીમદેવ ખીજના સમયનો છે. વિ. સં. ૧૨૧૧નો પણ એક શિક્ષાલેખ તે મંદિરમાં હોવાનો ઉલ્લેખ, શ્રી. ગિરમ્મશંકર આચાર્યે કરેલ છે. સૌથી પહેલાં, આ મંદિરની મુલાકાત લેવાનું માન તેમને પડે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦ પહેલાં, આ પ્રાચીન મંદિર તરફ મેજર વોલ્ડસન તથા ડૉ. છુલ્ડર જેવાનું પણ ધ્યાન ગયેલ નહિ તે નવાઈની વાત છે, શ્રી. આચાર્ય મહાશયે બહુ જ દૂંધમાં તે મંદિરનું વર્ણન આપેલ છે. આ લેખમાં મેં તે અંગે બહુ વિગતારથી વર્ણન કરેલ છે

વિ. સં. ૧૨૦૧ તથા ૧૨૪૯ના શિક્ષાલેખો, 'Poona Orientalist'માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાનું મેં અન્ય વાંચ્યું છે. તે બે લેખોની નકલ માટે, મેં યુગતત્ત્વની બે-ત્રણ સસ્થાના સંચાલકોને લખ્યું હતું, પણ તેઓએ તે મોકલવા જેટલી ઉદારતા દાખવી નથી.

આ મંદિરને હાલમાં 'વસઈ' માતાનું મંદિર કહેવામાં આવે છે સંસ્કૃત શબ્દ 'વસતિ'નું પ્રાકૃત રૂપ 'વસદ વટ્ટા' થાય છે. 'ભટ્ટાગિષ્ઠ-વસતિ' માથી ઇળક્રમે ને દ્વંકુ રૂપ ગ્લ્યું હોય તેમ જણાય છે. જૈનમંદિરો માટે, 'વસઈ', 'વસદી', 'વસદિકા' વગેરે શબ્દો જોવામાં આવે છે. સાક્ષી શિગમણિ પ્રોફેસર શ્રી. મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી, એમ. એ, એલ.એસ બી. વિરચિત અમૂલ્ય ગ્રંથ 'હેમસમીક્ષા'માં, 'વિમલવસદિ' શબ્દ પૃ ૨૦ ઉપર વપરાયેલ છે 'દેવકુલપાટક' પૃ. ૩, ૨૦ ઉપર, તથા 'કચ્છની લોકવાર્તા', પૃ ૧૮૩ ઉપર તે પ્રયોગ દર્શિગોચર થાય છે. મહાગુજરાતની માન્ય સંખ્યા 'શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'એ પ્રસિદ્ધ કરેલ 'ટીર્થકોમુદી' પ્રગટાવના પૃ ૩૬ ઉપર 'લુણસિંહ વસદિકા' નામનું નેમિનાથનું મંદિર દર્શાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિ. સં. ૧૨૮૭નો આશુનો તે લેખ છે સંપૂર્ણ લેખ માટે 'Prof. Kathavate'ની આવૃત્તિ જોવા વિનંતિ છે.

'વસદ' વગેરે શબ્દો પાછળથી અન્ય મંદિરોને પણ લાગુ પાડેલ હોવાનું જણાય છે. ઉત્તરમાં આવેલું 'વઢકુ' ગામ, આ મંદિરના પ્રાકૃત નામ ઉપરથી કદાચ પડ્યું હશે.

હાલના ગાળાના વાયવ્યકોણમાં, જૂના ગાળા શહેરનો ટીલો છે ત્યાં હનુમાનજીની એક પુરાતની પ્રતિમા છે ચિત્રમના સત્તરમા સદ્કાની આખર સુધી, ગાળા શહેર જહુ જ સમૃદ્ધ હશે તેમ જણાય છે, કારણ કે વિ. સં. ૧૬૧૮ (શકિ ૧૫૩૩) ફાગણ સુદિ બીજનો એક શિલ્પલેખ જૈનમંદિરમાં છે. પાર્શ્વનાથનું તે જૈન મંદિર, એક જૈન મૂર્ત્યે તે સાલમાં ત્યાં બધાબધુ છે તે લેખમાં 'જાલાવાડી' શબ્દ વપરાયો છે દિલ્હી સમ્રાટ સલીમનું તથા 'જાલાવંશશૂણ્ય મહારાજ અંદ્રસિંહજીનું' પણ તેમાં નામ છે તે વખતના પદ્ધતિ જૈન આચાર્ય વગેરેનાં નામ છે તે લેખ ખડિત દશમાં અઢી હિતારવામાં આવ્યો છે.

.... . । શ્રી સર્વેશ્વર [ય નમ] ॥ સ્વસ્તિ શ્રીચિક્રમાત્ [સં]યત્ ૧૬૬૮ ચર્ષે શકે ૧૫૩૩^૧ પ્રવૃત્તમાને । જ[ત્તર]ાયને (જે) ગતે ધ્રીસૂયે ફાલ્ગુન [માસે] શુક્લપક્ષે દ્વિતીયાતિથી^૨ । ઉત્તર મદ્રપદનક્ષત્રે શુક્લનામનિયોગે નુમલગ્ને । વિજિતાનેકક્ષિતિપાલભૂપાલ પાતશા^૩ ધૃત્વીદ [સેલિમ]શાદિ વિજયિનિ રાજ્યે । ત... નૃપતિથી ૬ ચંદ્ર સેમજી'વિજ .. [પ્ર]ણવતઃ । શ્રીમન્મહાધીરતી[ધો]ધિરાજપદે

શ્રીસુધર્મસ્વામિ તત્પર^૯-ચાત્-મસપાગણગનાંગણનલો મણિશ્રીમ-
દાનંદવિમલસૂરિ તત્પદે થી ૬ ^{૧૦}વિજયદાનસૂરિપદે પાતશાહિ શ્રી-
અકબરપ્રદત્તજગદ્ગુરુવિરુદ્ધારક થી ૬ ^{૧૧}[હીરવીજ]યસૂરિપદોદયા-
ચલભાનુમા-મદારક થી ૬ વિજયસેનસુરીશ્વરાનુપદે^{૧૨}.....શાલા-
પાહીદેશે ગાલા ગ્રામવાસ્તવ્યશ્રીશ્રીમાલિ જ્ઞાતૌ વૃદ્ધશાસ્ત્રાયાં મં^{૧૩}...
...ભાર્યા ધીરાદેસુત મં. ચંદ્રરા ભાર્યા કનકાદેસુત મં. અવઈ ભાર્યા
નવરાંદે^{૧૪}.....મં. ધર્મદાસભાર્યા ધર્મદે મં. ધર્મદાસ લઘુભ્રાત
મં. ગિરાભાર્યા જિમળાદે । મં.^{૧૫} કર્ણજીમુત દંદ્રજી લઘુભ્રાતવાહા ।
મં. દંદ્રજીભાર્યા સંપૂરાં પ્રમુ^{૧૬}...વે પરિવારયુતેન મં. અર્પનામ્ના
શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રાસાદઃ કારિતઃ^{૧૭}.....શ્રીવોદ્યામીસુત મોવિંદજીસુત
સિંધજીયાલોજીઃ ॥ શ્રીકુળ^{૧૮}પુરવાસ્તવ્ય સૂત્રધારલાકાલપીત
શીરસ્તુ^{૧૯} ॥

આ લેખમાં એકંદર (૧૫) પંદર પંક્તિઓ છે. 'New Indian
Antiquary' Vol. III, No. 8 માં D. B. Diskalkar એ પ્રસિદ્ધ
કરેલ છે.

ગાળાના એક ગૃહસ્થ વણિકને ચોપડે આ લેખની નકલ હોવાનું
સાબળું છે. તે ગૃહસ્થ હાલ ધાંધા શહેરમાં રહે છે. તે ગૃહસ્થે મારા
એક મિત્રને કહેલું કે જૈન મંદિરનો લેખ છે તે અર્જોદ્ધાર કરાવ્યાનો લેખ
છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો મૂળ મંદિર બંધાવાના સમયને
એક-બે સદી પાછળ લઈ જવો પડશે.

પણ ઉપરના લેખમાં તેનું જરા પણ સ્પષ્ટ નથી.

અત્રે મારે જણાવવું જોઈએ, કે તુલુદીન મહમ્મદ જહાંગીર ઉર્ફે
સલીમ, તથા મહારાજા અંરસિંહજી, બંને સાકુંભાઈ ચતા હતા; અને
જોધપુરના રાષ્ટ્રકુટ (રાહોડ) મહારાજા સુરસિંહજીને ત્યાં પરમ્પરા હતા.
અંરસિંહજી મહારાજાની રાણીનું નામ સત્વળામા હોવાનું પ્રાચીન
કવિતાસંગ્રહો તેણે છે.

આ જૈન મંદિરમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ હોવાનું લેખમાં
જણાવેલ છે; પણ હાલમાં તે મૂર્તિ નથી. પણ ૧૭ મા તીર્થંકર કુંયનાથ
તથા ૧૦ મા તીર્થંકર શીતલનાથની બે નાની ધાતુની પ્રતિમાઓ છે.
આમરે ૪૦ વર્ષ પહેલાં, આ મંદિરનો અર્જોદ્ધાર થયેલ છે એમ પૂનરી

કાળિદાસનું કહેવું છે. અસલ મંદિર મોટું હતું તેમ ત્યાં છતાં પહેલ પથ્થરનાં શરુ ઉપરથી જાણાય છે. પાર્શ્વનાથની મૂળ પ્રતિમા, મુસલમાન શાસનના પ્રગળ સમયમાં, ગુપ્ત લોપગ્રામાં ઉતારી દીધાનું દંતકથામાં પ્રચલિત છે. તપાસ કરવાની ખામ જરૂર છે.

આ દેવન મંદિરના અંદરના ધુમટમાં, પથ્થરનાં અકોનર માત, વર્તુલો છે. અને કેન્દ્રસ્થાનમાં ત્રણ વર્તુલો નાનાં છે, જેમાં કમળની પાંખડીની ડિઝાઈન (Design) છે. ધુમટમાં આઠ (૮) પિત્તર છે, અને ચારે ખૂણે ચાર ચાર પિત્તરો દર્શનના ભાગમાં જેવામાં આવે છે. મંદિરના ગભાગની બહારની લંબાઈ ૧૪'-૫" છે. લિનમંદિરના બહારના ભાગની લંબાઈ ૭'-૧૧" છે. મંદિરની પાછળની પહોળાઈ ૭'-૬" છે. ઉત્તર તરફના દ્વારના ભાગની લંબાઈ ૧૪'-૬" છે. મંદિર ચિખરમધ છે, અને ધુમટના ઉપરના ભાગમાં ફરતાં કાંચરાં (કપિલીયા) છે.

આ મંદિરની દક્ષિણ દિશાએ ગાળિયા કાકરનું એક પ્રાચીન મંદિર છે, તે મંદિરના નિજદ્વાર પાસે જમણી બાજુએ દીવાલમાં, વિ. સં. ૧૧૦૫ આસો સુદિ બીજનો શિલાલેખ છે. આ મંદિરનો ઇર્શોદ્વાર વિ. સં. ૧૮૫૩ માં થયો હોય તેમ તે લેખ ઉપરથી જાણાય છે. મંદિરમાં કૃષ્ણની પ્રતિમા છે.

દાય-પગ ખંડિત છે, પણ કૃત્રિમ બનાવ્યા છે, જ્યારે મૂર્તિ ખંડિત થયેલી ત્યારે લોકોએ તેને પાણીના ઊંડા ધરામાં પધગવેલી. પણ તે મૂર્તિ તરીકે કંઈ આવેલ, અને એક જાણુને સ્વપ્નામાં કહેલ, કે મને એમ ને એમ પધરાવો, નહીં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ત્યાંથી આશરે (૬) ૭ માર્દિ ઉપર મેથાણુ ગામ છે. ઈ. સ. ના પાંચમા-છઠ્ઠા સદ્કામાં મિંદિર લોકોની વસ્તી આ બાજુ હતી. મિંદિરસ્થાન ઉપરથી મ્હેરસ્થાન-મેરસ્થાન-મેથાણુ થયું હતું. તે લોકો સૂર્યના તથા વિષ્ણુના પૂજક હતા. હળવદથી આશરે ૮ આઠ માર્દિ ઉપર રણકાંઠે ગાલણિયાદ ગામમાં સૂર્યનું મંદિર આવેલું છે. અને મેથાણુમાં ચતુર્ભુજરાયનુ ભવ્ય મંદિર છે. તે મૂર્તિ પણ ખંડિત દશામાં છે, છતાં બહુ જ ચમત્કારિક મનાય છે. અગાઉના વખતમાં જે યાત્રાળુઓ દ્વારકા સુધી જઈ ન શકતા, તેઓ બાળાની મૂર્તિનાં દર્શન કરી મેથાણુ જતા અને ત્યાં ચતુર્ભુજરાયના દર્શન કરી જાપ લેતા, એટલે તેમને દ્વારકા ગયા જોયું

રૂળ મળતું એમ કિંવદંતી અહીં પ્રચલિત છે. ‘અઠે અઠે દારકા’ એ કહેવત આ સ્થળને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મંદિરના ધુમટને ૧૦ પિસર છે, અને તે પથ્થરની આસપાસની ખેડક ઉપર ગોઠવેલ છે. ધુમટમાં પથ્થરના ચઢવિતર સાત વર્તુલો છે, અને સેન્ટરમાં ત્રણ નાના વર્તુલોમાં કમળની પેટર્ન છે. ગભારાના ભાગમાં (૪) ચાર કિન્નરીઓની પથ્થરની મૂર્તિઓ છે, અને તેમના હાથમાં સિતાર, ટોલક વગેરે વાદ્ય છે. મંદિરના ગભારાની લંબાઈ પહોળાઈ (બદારના ભાગથી), ૧૪’-૫’ છે, એટલે કે તે ચોરસ છે. નિજમંદિરની બહારથી લંબાઈ, ૧૦’-૦” અને પહોળાઈ ૮’-૧૦” છે. ભદ્રારિકાના મંદિરની માફક, પથ્થરની ખેડક સમામંકપર્મા છે, અને બદારના ભાગમાં પથ્થરનાં છમ્—વાછટિયાં આવી રહ્યાં છે.

મંદિર શિખરખંધ છે, અને પ્રાચીન ઢબે બધાયેલું જોવામાં આવે છે.

જોન મંદિર તથા આ મંદિરમાં પેસવાનો મુખ્ય દરવાજો ઉત્તર દારનો છે, અને તેની અંદર પથ્થરની બે કમાનો છે, તથા બંને બાજુ દોઢી છે. આ બધું જીર્ણુ દશામાં છે આની ચારે બાજુ મજબૂત મઢ હતો, અને તેને ચાર દોઢા હતા. દુશ્મનોના હથ્થા વખતે, ગાળાના માણસો આ કિલ્લામાં ભરાઈ જતા. હાલ તેની બહુ જ આછી નિશાની છે.

ખરેખર, ગાળાનું આ સ્થાન, તથા આસપાસનાં બીજાં સ્થાનો જોવાલાયક છે, અને પુરાતત્ત્વવિદો તેના દર્શનથી ધણો લાભ ઉઠાવી શકશે એમ મારું માનવું છે.

આ લેખ લખવામાં એ જે જે પુસ્તકોનો, માસિકોનો, તથા અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે માટે હું તેના સંપાદકો, પ્રકાશકો માલિકો વગેરેનો આભાર માનું છું.

વિદ્વાન શ્રી કેશવરામભાઈ સાસ્ત્રીજીએ તથા સાક્ષરરત્ન પ્રો. શ્રી મધુસૂદન મોદી મહાશયે, આ વિષયમાં મને રસ લેતો કર્યો છે, તે માટે હું તેમનો ઋણી છું.

ઇતિહાસલેખન

[લે. શ્રી. રામલાલ ચુ. મોદી]

શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈએ મુખ્ય રીતે રાજકીય ઇતિહાસ લખ્યો છે, બીજા બાબતોને નહિ જેવો સ્પર્શ કર્યો છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં અન્ય બાબતોનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ-જેમકે સાહિત્યિક, સામાજિક, આર્થિક અને કલાવિષયક-આ સંબંધમાં પણ સંશોધન કરીને ઇતિહાસ રચાવાની જરૂર છે. જો કે સાહિત્ય સિવાયની બાબતો માટે સાધનો પૂરતાં મળતાં નથી અને કેટલીક બાબતોમાં વિકાસક્રમ અદ્ય પ્રમાણમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તેથી વિકાસદર્શક ક્રમબદ્ધ લાંબો ઇતિહાસ લખવામાં મુશ્કેલી છે, તોપણ તે સમયની સ્થિતિ દર્શાવનાર થોડાં થોડાં પ્રકરણો તો જરૂર લખી શકાય એમ છે. અને પ્રત્યેક બાબત માટે જુદું પુસ્તક લખવું અશક્ય હોય, તો ઉપર દર્શાવેલી બાબતો માટે એક પુસ્તક બેથું લખવામાં આવે તો પણ ઉપયોગી થઈ પડે. શ્રી મધુસૂદન મોદીએ જે પદ્ધતિએ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરી છે તે પદ્ધતિએ ગુજરાતના સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી અને ફારસી સાહિત્યની સમીક્ષા કરી શકાય. આ નિબંધના લેખકે જ્ઞાપ્યકાવ્ય ઉપરથી તે સમયના સામાજિક તારવણી તારવણી કરી છે, તે પ્રમાણે અન્ય કાવ્યો અને પ્રબંધોની તારવણી કરીને ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસ સંબંધી ગ્રંથ લખી શકાય આર્થિક અને કલાવિષયક ઇતિહાસ માટે કદાચ મોટા ગ્રંથો ન રચી શકાય, તોપણ સ્થાપત્ય અને અન્ય કલાના વિકાસ વિશે પ્રકરણો તો અવશ્ય લખી શકાય એમ છે. જેમ ગુજરાતનું 'પોતાનું' સ્થાપત્ય બનોયું છે, તેમ તેની ચિત્રકલા પણ અદ્ય છે અને અજંતા અને મુઘલ કલાના અંકોડા રૂપ તે છે, એમ હવે સાબિત થવું જાય છે.

ઇતિહાસ લેખન

રચવાનું કાર્ય એટલું બધું પરિશ્રમયુક્ત નથી. જગતના ઇતિહાસનો અભ્યાસી અને ઇતિહાસવાદો લેખક તે કાર્ય દુરતમાં હાથમાં લઈ શકે એમ છે અને ગુજરાતમાં તેવા લેખકોનો અભાવ નથી. અત્યાર સુધી એમ મનાતું હતું કે સંશોધનાત્મક ઇતિહાસ લખાયા પહેલાં તાર્કિક ઇતિહાસ લખી શકાય નહિ, પણ હવે જ્યારે આવો ઇતિહાસ સારી રીતે લખાઈને તૈયાર થયો છે, ત્યારે તાર્કિક ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય વિના વિશ્વે હાથમાં લેવું જોઈએ. ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવોનું પૃથક્કરણ કરી, તેનાં તરવો તારવી, કાર્યકારણની સંદર્ભના કરી, ક્ષિંપ્તના અન્ય પ્રાંતોના અને જગતના અન્ય દેશોના સરખા બનાવોની સાથે તુલના કરી પરિણામ-દર્શક તત્વચિંતન સાથે આવો ઇતિહાસ લખાવો ઘટે છે. ગુજરાતના મધ્યકાલનો ઇતિહાસ આવા તત્વચિંતન માટે ઘણો જોરાક પૂરો પાડી શકે એમ છે. તે માટે નીચે થોડાક અંગુલિનિર્દેશ કરું છું, જે ઉપરથી ખાત્રી થશે,

સો વર્ષ કરતાં પણ લાંબા વિમ્લેહ

ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સો વર્ષનો વિમ્લેહ ચાલ્યો હતો. તેનાં કારણો અને પરિણામો ઉપર ઇતિહાસવિદોએ ઘણું તત્વચિંતન કર્યું છે. ગુજરાતનાં મધ્યકાલીન પડોશી રાજ્યોની સાથે ગુજરાતને સો કરતાં પણ વધારે વર્ષ વિમ્લેહ ચાલ્યાના ઘણાં દૃષ્ટાન્તો છે. નરસિંહા ચૌહાણોની સાથે સો વર્ષ વિમ્લેહ ચાલ્યો હતો, સોરઠના ચૂડાસમાઓ સાથે દોઢમો વર્ષ, અજમેરના ચૌહાણો સાથે ત્રણ વર્ષ, માળવાના પરમારો સાથે ત્રણસો વર્ષ અને મુસલમાનો સાથે છસો વર્ષ જેટલા લાંબા વિમ્લેહ ગુજરાતને ચાલ્યા હતા. મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર પહેલો હુમલો કર્યો સં. ૭૮૦માં અને ઈર્ફ વાઘેલા પામેથી ગુજરાત છતી લીધું સં. ૧૩૫૬ માં. તે અરસામાં ગુજરાતના ઘણા ખરા ગઝળોને મુસલમાનો સાથે લડવું પડ્યું છે. આ પ્રમાણે પરદેશીઓના હુમલા સામે છમો વર્ષ સુધી ગુજરાત ટકી રહ્યું એ આશ્ચર્યકારક ઘટના ગણાય. સિંધની સરદાર ઉપર આવેલાં જે દિંદુ જે રાજ્યોને મુસલમાનોના હુમલા સામે ટકર ઝીમી પડી હતી, તે ગુજરાતના મોલકાંડીઓનું પાટણનું રાજ્ય અને રાજસ્થાનના ચૌહાણોનું અજમેરનું રાજ્ય. એમાંથી અજમેરનું ગળ્ય પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમયમાં સં. ૧૨૫૦ ના મુબારમાં વૃદ્ધ, જ્યારે ગુજરાતનું

ગભ્ય તે કરતાં મો વર્ષ વધારે ટકી રહ્યું ! નવાઈ જેની વાત તો એ છે કે પૃથ્વીગળને હગવનાર શાહજહાન ધોરીને ગુજરાતમાંથી ધાવણ થઈને નાસવું પડ્યું હતું ! ગુજરાતના રાજાઓની યુદ્ધકુશળતાનો આથી વિશેષ પુગવો ગો હોઈ શકે ? હિંદુ રાજાઓના હાથમાં મુસલમાનોની ચડિયાતી યુદ્ધકુશળતા એક કારણ બણાય છે, પરંતુ હસે વર્ષ મુઝી મુસલમાનો સામે ટકી રહેનારમાં શું યુદ્ધકુશળતા નહિ હોય ? બળવાન પરદેશીઓ સામે આટલા લાંબા સમય સુધી જગતનાં કેટલાં ગઝ્વો ટકી શક્યા છે ? ધણાનું એમ માનવું છે કે મુસલમાનો જ્યાં જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં તુરત જીતી જતા; પરંતુ તે મતન્ય ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખોટું પાડે છે

સામ્રાજ્ય માટે પ્રયત્ન

સિદ્ધરાજે ગુજરાતના રાજ્યને સામ્રાજ્યપદે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે ગુજરાતની સીમા ધણી વધારી હતી. પશ્ચિમમાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડ, ઉત્તરમાં ખંભાતની હદ સુધી, પૂર્વમાં ગાંધ્યાન અને માળવા અને દક્ષિણમાં કોંકણની હદ સુધી તેના રાજ્યની સીમા પહોંચી ગઈ હતી. તેણે વિક્રમને પોતાનો આદર્શ માન્યો હતો. વિક્રમને વીરુ વેનાયની સદાય હતી એવી આખ્યાયિકાઓ જેમ પ્રચલિત હતી, તેમ પોતાને બાબર જૂતની સદાય છે એવી વાતો તેણે લોકોમાં ફેલાવી હતી. તે ઉપરાંત તેને જોગણીઓને વશ કરી છે, નાગ લેશ્વરો તે મિત્ર છે, તેને સુવર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે અધાર-પછેડો ઓઢી નગરચર્યા જોવા નીકળે છે, એવી

મુસલમાનોના હુમલાને લીધે વનરાજને પોતાની રાજધાની પંચાસ-માથી ખસેડી પાટણમાં લાવવી પડી, એ સિવાય આવશ્યકોને મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ થયાની નોંધ મળતી નથી; પણ ત્યાર પછી મૂળગજ પહેર્યો, ચામુંડ, લીમ પહેર્યો, કર્ણ પહેર્યો, સિદ્ધરાજ, મૂળગજ ખીન્ને, લીમ ખીન્ને, સારંગદેવ વાઘેરો અને કર્ણ વાઘેરો—એમને મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ થયાની નોંધ મળે છે. સિંધના મુસલમાન રાજાને ‘સિન્ધુગજ’ કહેવાથી તેમને કેટલાક જિ નામના હિંદુ રાજાઓ સમજે છે, પણ લીમ પહેર્યો સિન્ધુ નદી ઉપર પૂલ બાંધીને સિંધ ઉપર ચડાઈ લઈ અધિા હતો એમ દ્રષ્ટા. કા. મા નોર છે અને કર્ણ પહેર્યો પોતાના સેનાપતિને સિંધ ઉપર ચડાઈ માટે મોકલ્યો હતો એમ કર્ણસુંદરી નાટિકામાં જણાવ્યું છે. ત્યાં સિંધના હાકેમને ‘સિંધુરાજ’ જણાવ્યો છે એ પદાનમાં રાખવાનું છે.

એવી આખ્યાયિકાઓ પણ તેણે લોકોમાં વહેતી કરી હતી. વિક્રમની માફક તેણે 'સિદ્ધ' સંવત્ અલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તે સોરઠમાં દોઢમો વર્ષ ચાલ્યો પણ હતો, પણ તળગુજરાતમાં તે ચાલી શક્યો નહિ, કારણ કે નવો સંવત્ અલાવનારે પ્રજાને અનુણી કરવી જોઈએ એટલે કે લોકોનાં લેણાનો નિકાલ કરવો પડે અને જે દેણદાર દેવું ન ચૂકવી શકે તેમ હોય તેનું દેવું રાજ્યે ચૂકવવું પડે. રાજધાનીમાં આ કામ તેનાથી ઈર્ષ શક્યું નહિ હોય, તેથી ગુજરાતમાં તેનો સંવત્ ચાલ્યો નહિ. કદાચ સોરઠને અનુણી કરવામાં તેની બધી સંપત્તિ ખલાસ થઈ ગઈ હશે, એથી નવો સંવત્સર અલાવવાની તેની મહત્વાકાંક્ષાની સાથે સમ્રાટ થવાની તેની મહેત્તેજ પણ પડી જાગી હશે.

જીતેલા રાજ્યને માંડલિક બનાવવાની નીતિ

ગુજરાતના સોલંકીઓની સામ્રાજ્ય જમાવવાની ઈર્ષેજા જીતેલા રાજ્યને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપી તેને માંડલિક બનાવવાની પદ્ધતિમાં જોઈ શકાય છે. સમ્રાટ એટલે રાજ્યોનો અધિરાજ. આ પદ્ધતિ ધણી પ્રાચીન છે. રામચંદ્રજીના પૌત્ર (કુશના પુત્ર) અતિથિ રાજા વિશે રઘુવંશમાં લખ્યું છે કે :—

સોઝમ્બુદ્ધમનમતઃ શસ્ત્રનુકૂલ્ય પ્રતિરોપયન્ ॥ ૪૨ ॥ સર્ગ ૧૭

સોલંકીઓમાં એ પદ્ધતિ મૂજરાજે દાખલ કરી હતી, તેણે આશુના રાજા ધરણીવંશદત્તે દરાપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું અને ચોતાનો માંડલિક બનાવ્યો હતો. સિદ્ધરાજે તો સમ્રાટ થવાના સોલંકીમાં એ પદ્ધતિ ધણી વધારી દીધી હતી, તેણે માળવા અને સોરઠના રાજ્યોને આવી રીતે ગળ્ય પાછું સોંપ્યું હતું અજમેરના અર્જોરાજને પણ એ જ રીતે તેણે માંડલિક બનાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ જેવી રીતે સમ્રાટ દરે પલ્લવીના રાજા પ્રવજદત્તે દરાવ્યા પછી ચોતાની દન્યા પરણાવી હતી, તેવી રીતે સિદ્ધરાજે પણ તેને ચોતાની એકની એક દન્યા પરણાવી હતી. પ્રાચીન કાળના રાજ્યો ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તતા હોવાથી સામ્રાજ્ય જમાવવાની આ પદ્ધતિ તે કાળે અસરકારક નીવડી હશે, પણ મધ્યકાળમાં તે કાર્યસાધક બની નહિ; જો કે જીતેલા માંડલિક રાજ્યો ઉપર દબરેખ ગખવાને તેના રાજ્યમાં સમ્રાટ તરફથી દંડનાયક નીમવામાં આવતો,

પશુ નબળા હોનાથી કે રાજાઓના સમયમાં માંડલિકા સ્વતંત્ર થવાને પ્રયત્ન કરતા અને તેમની સાથે વિગ્રહ ખાંચો શરૂ થતો. રાજધાનીની નજીકના માંડલિકા તાબે રહી શકતા, પણ દૂરના માંડલિકાની સાથે વારંવાર યુદ્ધ કરવા પડતા. ગુજરાતના રાજાઓને પાડોશી રાજાઓ સાથે લાંબા વિગ્રહ ચાલ્યાનાં કારણોમાં આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. વ્યગ્રેરના અર્જોરાજને સિદ્ધગજે પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો હતો, છતાં પણ સિદ્ધરાજના મરણ પછી તુરત તે કુમારપાલના સામે થયો હતો અને કુમારપાલે તેને ફરી હરાવી તેની પુત્રીને પોતે પરણ્યો હતો અને તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું હતું. કુમારપાલના મરણ પછી તેના પુત્ર સોમેશ્વર અને પૌત્ર પૃથ્વીરાજે ગુજરાત સાથે વિગ્રહ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે માંડલિકા સાથેના વિગ્રહોમાં સામ્રાજ્યનું બળ નષ્ટ થતું અને જે પદ્ધતિ સામ્રાજ્યને સ્થિર કરવા માટે આવરવામાં આવી હતી, તે પદ્ધતિ તેના ક્ષયનું કારણ બની. આના કરતાં રામનો અને મુઘલો જીતેલાં રાજ્યો ખાલસા કરી ત્યાં પોતાના સબાઓ નીમતા, એ પદ્ધતિ સામ્રાજ્યને દેકે કરવામાં વધારે ઉપયોગી હતી.

રાજાઓના નિવૃત્તિવાસ

સોલંકીઓએ રઘુવંશના રાજાઓની બીજા એક પદ્ધતિનું પણ અનુકરણ કર્યું હતું. રઘુવંશના રાજાઓ સુવરાજ ઉમરઘાપક થાય, ત્યારે તેને રાજ્ય સોંપી પોતે વાનપ્રસ્થ થઈ વનવાસ સેવતા હતા :—

ગુણવન્તુતરોપિતથિયઃ પરિણામે ચ્વ દિલીપવંશર્જાઃ ।

પદવી તસ્યલ્લવાસસાં પ્રયતા સપમિનાં પ્રપેદિરે ॥ ૧૧ ॥ સ૦ ૯

આ પદ્ધતિએ મૂળગજે આમુંડને ગાદી ઉપર બેસાડી સિદ્ધપુરમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો હતો, આમુંડને દુર્લબને ગાદીએ બેસાડી શુકન-તીર્થમાં નિવૃત્તિનિવાસ કરવાનું યોગ્ય ધાકું હતું, દુર્લબ અને તેના નાનાભાઈ નાગગજે પણ નાગગજના પુત્ર બીમને પોતાના જીવતાં ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, તેથી રીતે બીમદેવ અને તેના મોટા પુત્ર હેમરાજે નાના પુત્ર દર્શને રાજ્યાભિષેક કરી સિદ્ધપુર પાસેના મંડુકેશ્વરમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અંગીકાર કર્યો હતો; ક્યો તે સિદ્ધગજ નાની ઉમરનો હોવા છતાં, તેને પોતાના જીવતાં ગજગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. સિદ્ધરાજના સમયથી

આ પદ્ધતિ તૂટી, કેમકે સિદ્ધરાજને અને કુમારપાલને પુત્રો નહોતા. આ પદ્ધતિથી સામ્રાજ્યના દલીકરણ ઉપર કંઈ અસર થઈ હતી કે નહિ, તે તાર્ત્વિક ઇતિહાસ લખનારે જોવાનું છે, કેમકે સુત્રો ઉપર જૂના રાજ્યને જે શેઠ જમાવી હોય, તે નવા યુવાન રાજાના માદીએ આવવાથી તૂટી જવાનો સંભવ છે.

રાજ્યની અડતી પડતી

સોલંકીઓના સામ્રાજ્યે પણ અડતી પડતી જોઈ છે. તેનો મૂલરાજના સમયમાં ઉદય, બીમદી કુમારપાળ સુધીમાં મધ્યાહ્ન અને ત્યાર પછી બીમ બીજ સુધી તેનો અસ્તકાળ હતો. ત્યાર પછી વીસલદેવ વાઘેલાના સમયમાં તેનું પુનરુત્થાન થઈ કર્ણના સમયમાં તેનો નાશ થયો. રામન સામ્રાજ્યની માફક આવડાઓનું રાજ્ય તેમના વિશ્વાસને લીધે નાશ પામ્યું હતું, પણ કર્ણના રાજ્યનો અંત તેના વિશ્વાસીપણાને લીધે આવ્યો હતો કે બીજ કાઈ કારણને લીધે તે ઇતિહાસકારે જોળી કાઢવાનું છે. બીમ બીજે વિશ્વાસી હોવાનું જણવામાં નથી, તો તેના સમયમાં રાજ્યસત્તા નબળી કેમ પડી ગઈ હતી? એ સત્તા નબળી પડવામાં કુમારપાળની કે અજયદેવની ધાર્મિક નીતિ કારણભૂત બની હતી કે બીજ બંનેએ તેમાં ફાળો આપ્યો હતો એ વાત ઇતિહાસના તત્ત્વચિંતનનો વિષય છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં મુઘલ સામ્રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર થયો હતો, તેમ છતાં તેની ધર્મનીતિને લીધે તેના સમયમાં જ એ સામ્રાજ્યની પડતીનાં બીજ નખાયાં હતાં, તેમ કુમારપાળના સમયમાં ગુર્જર સામ્રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર થયો હતો અને ત્યાર પછી પડતી થઈ હતી; તો તેમાં કુમારપાળની ધાર્મિક નીતિએ એનાં બીજ રોપ્યાં હતાં કે નહિ એ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ લખનારે જોવાનું છે.

ધર્મસહિષ્ણતા

પરન્તુ કુમારપાળ કે અજયદેવની ધાર્મિક નીતિ સામ્રાજ્યની પડતીમાં કારણભૂત બની હતી, એમ માનવામાં બે ત્રણ બાબતો આડે આવે છે. પ્રથમ તો બીમ બીજના સમયમાં નબળી પડી ગયેલી રાજ્યસત્તાનું વીસલદેવ વાઘેલાના સમયમાં એકાએક પુનરુત્થાન કેમ થયું? બીજું વાઘેલાઓની ધર્મનીતિ માટે વાંધા લેવા જોઈ કંઈ કારણ નહોતું, છતાં પણ સારંગદેવના સમયમાં ગુર્જર સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કુમારપાળના સામ્રાજ્યના વિસ્તાર જેટલી હદે પહોંચ્યા પછી, ચોક્કસ વર્ષોમાં એ સામ્રાજ્ય એકાએક કેમ

વડી પાપુ ? ત્રીજું, સોલંકી રાજ્યો અને તેમના મંત્રીઓમાં જેટલી ધર્મસદિષ્ટતા હતી, તેટલી હિંદના અન્ય પ્રાંતોમાં ન હતી. તે સમયમાં હિંદના અન્ય પ્રાંતોમાંથી જૈનધર્મ લગભગ વિસ્મૃત જોવાયેો હતો, જ્યારે ગુજરાતમાં તેની જાહેજવાલી હતી. વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજ્યો જૈન મંદિરો બંધાવતા, તેમને દાન આપતા, તેમાં દર્શન કરવા જતા અને જૈન ધર્મીઓને પૂજ્ય ગણતા. જૈનમંત્રીઓ અને ધનાઢ્ય પુરુષો બ્રાહ્મણ મંદિરોનો છર્ણોદાર કરાવતા અને નવાં પણ બંધાવતા, તેમજ દર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો તારણ સંકાર કરતા. જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મોના અધઃ કાંઈ કાળે ગુજરાતમાં થયા નથી.* અને ધર્મના અનુયાયીઓ પરસ્પર દુશ્મી મળીને રહેતા. આ મેળ એટલે બધો હતો કે વધિકોની પ્રત્યેક સાતિમાં બંને ધર્મ પાળનારા હતા, જે આવક અને મહેસરીના નામે ઓળખાતા. વધિક સાતિઓમાં બંને ધર્મ પાળનારા હતા, એટલું જ નહિ પણ એક જ કુટુંબની વ્યક્તિઓ જુદા જુદા ધર્મ પાળતી. હેમચંદ્રાચાર્યનો પિતા મહેસરી હતો, જ્યારે તેમની માતા જૈન હતી. બ્રાહ્મ અને ઉદયન મંત્રીઓના પુત્રોમાંથી અમુક જૈન હતા, જ્યારે બીજા વૈદિક હતા એમ નોંધા મળી આવે છે.

જૈનો માટે તો શું, પણ મુસલમાનો માટે પણ તે સમયે ધાર્મિક નીતિ ઉદાર હતી. સિદરાજે ખંભાતના ખતીબને આપેલો ન્યાય જાણીતો છે. પ્રભાસપાટણના મુસલમાનો માટે બંધાયેલી મસ્જિદને અશ્વનદેવ વાઘેલાએ ધણી સગવડ આપી હતી; તે સંબંધી સિદ્ધાંતેષ મોજુદ છે. હમણાં હમણાં મુસલમાનો એક હિંદુ વેપારીએ એક મસ્જિદ બંધાવ્યાને લીધે આખા દેશમાં તેની તારીફ થઈ હતી. વસ્તુપાસે મુસલમાનો માટે મસ્જિદો બંધાવવાની હકીકત તેના અરિત્રધોમાં મળી આવે છે. આથી ગુર્જર સામ્રાજ્યની પાતીના કારણમાં રાજ્યોની ધર્મનીતિ કારણે હોઈ શકે કે કેમ એ વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

સાંસ્કૃતિક પ્રયત્નો

ગુજરાતના સોલંકીઓનું સામ્રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ટકી રહ્યું, તેના કારણોમાં પ્રજાની સંસ્કૃતિ વધારવા માટેના તેમના પ્રયાસો પણ મહત્ત્વ

* કુમારપાળના સમયમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે પૂનઃસંમિલનનો અર્થો ઉત્પન્ન થયો હતો જેથી અમલદારપૂર્ણ લેણવાપક છે; પણ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

શકાય. તેઓ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીને પોતાના રાજ્યની દૃઢ વધારવામાં સંતોષ લેતા એવું નહોતું, પણ પ્રગની સંસ્કૃતિની સપાટી ઊંચી લાવવાને પણ મથતા હતા. આવડાઓના સમયમાં પ્રભુ અગ્રાનતાની અધોગતિએ પહોંચી હતી; તેને સંસ્કાર આપવાને મૂળરાજે હિતરાપયમાંથી વેદશાસ્ત્ર-સંપન્ન-ધ્યાલુઓને બોલાવીને ગુજરાતમાં વસાવ્યા હતા. સિદ્ધરાજે તેમને ગામો ધનામમાં આપી જીવનકલહથી મુક્ત કરી ધર્મધ્યાન અને સમ્યક્-જ્ઞાનમાં માટે નિર્ધિત બનાવ્યા હતા. ગુજરાત તળના કર્મનિષ્ઠ નાગર ધ્યાલુઓ રાજના પુરોહિતપદે અને મંત્રિપદે રહેતા હતા. સુસંસ્કૃત જૈન પંડિતો અને આચાર્યોને પણ રાજ્ય તરફથી સારું માન મળતું હતું. રાજસભાઓ વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિદિન માંડ ઊડતી. ગુજરાતના વિદ્વાનો અને કક્ષાધરા માળવા તથા અન્ય પ્રાંતના વિદ્વાનો તથા કક્ષાવિદો સામે હંમેશાં સ્પર્ધા-શીલ રહેતા હતા. રાજમંત્રીઓ અને રાજપુરોહિતો પણ વિદ્યાભ્યાસંગી હતા. વસ્તુપાક્ષની પોતાની પણ વિદ્યસભા હતી અને તે ધર્મના ભેદભાવ વિના વિદ્વાનોને સારું ઉત્તેજન આપતો હતો. ગુજરાતના કવિઓ અને વિદ્વાનો ત્યાં ત્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં સારું માન પામતા અને અન્ય પ્રાંતના કવિઓ અને વિદ્વાનોને ગુજરાતમાં સારો સત્કાર થતો. માળવાનો અંથ-ભંડાર ભેદને સિદ્ધરાજે પોતાની રાજધાનીમાં સરસ્વતીભંડાર દાખલ કર્યો હતો અને અપૂર્વ ગ્રંથો રચાવ્યા હતા. તેણે સહસ્રલિંગ સરોવર ઉપર વિદ્યામંડો સ્થાપ્યા હતા, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ મળતું, એટલું જ નહિ પણ તેમના માટે અન્નવસ્ત્રની પણ વ્યવસ્થા હતી અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનારને સુવર્ણનાં આભરણોનાં પારિતોષિકો મળતાં હતાં. રાજસભાઓમાં પણ નવા વિદ્વાનો અને કવિઓની પરીક્ષા લેવાતી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનારની આખા દેસમાં ખ્યાતિ થતી હતી.

ઇતિહાસનું અધ્યયન

આ પ્રમાણે ગુજરાતના તાત્ત્વિક ઇતિહાસ લખાવા માટે તેના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં પૂરતાં તત્ત્વો છે, પરંતુ તે કેમ હજી લખાયો નથી ? ગુજરાતનો જુનૂનાથ સરકાર કે સરદેસાઈ કેમ પ્રકટ થયો નથી ? એનાં કારણ માટે, હું ધારું છું કે હજી સુધી ગુજરાતના ઇતિહાસનો ભ્રેષ્ઠ એ તેટલો બહોળો અભ્યાસ થયો નથી. મુંગઈ વિદ્યાપીઠમાંથી ઇતિહાસનો વિષય લઈને દર વર્ષે ઘણા પદવીધરા બહાર પડે છે, પણ તેમનું ધ્યાન ગુજરાતના ઇતિહાસ તરફ ખેંચાતું નથી. ઇતિહાસમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા

વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્ય કે રાજકારણ તરફ વળે છે. ઇતિહાસના શિક્ષકોમાંથી પણ કેટલાકનો સમય રેડિયોઅવધુમાં કે વર્તમાનપત્રવાચનમાં, પરીક્ષા થવાની ખટપટોમાં કે સાહિત્યપરિષદમાં અગ્રેસર થવાની પ્રવૃત્તિમાં જાય છે. કેટલાકે ઇતિહાસ લેખનને બદલે કવિયશઃપ્રાર્થી થયા છે, કેટલાકનું મન કાન્યના નવા નવા છંદ પ્રયોગો તરફ વળ્યું છે, કેટલાક વિવેચનનું ક્ષેત્ર સર કરવા મથે છે, વ્યજ્ઞાઓએ નવલિકાઓ અને નવલકથાઓ લખીને સંતોષ માન્યો છે, જ્યારે બાકીનાઓએ સાહિત્યની પ્રત્યેક શાખા ઉપર હાથ અજમાવવામાં ઇતિકર્તવ્યતા માની છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ પોતાનું યોગ્ય ક્ષેત્ર મૂકીને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા છે. તો પછી ગુજરાતનો જનુનાથ સરકાર પાકવાની આશા ક્યાંથી હોય ? પાશ્ચાત્ય અધ્યાપકો વિશે એવું કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના વિષય વિના અન્ય વિષયનું વાંચન કરતા નથી, પરંતુ આપણા ઇતિહાસવિચારદોની 'સન જંદરના વેપારી' જેવી સ્થિતિ છે. પરંતુ જો તેઓ પોતાના વિષયમાં જ નિમગ્ન રહે, તો ગુજરાતનો તાત્ત્વિક ઇતિહાસ લખવો તે તેમના માટે અશક્ય નથી. સંશોધનનું માયાકૃત્રિય કામ પૂરું થઈ ગયું છે; હવે તો સીધા રાજમાર્ગે જ પ્રયાણ કરવાનું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં સ્થાન

ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રત્યેની બેદરકારી માટે મુંબઈ વિદ્યાર્થીક પણ કંઈ ઓછી જવાબદાર નથી. તેના અભ્યાસક્રમમાં જન્મના ઇતિહાસ માટે સ્થાન છે, પણ ગુજરાતનાં ઇતિહાસ માટે સ્થાન નથી. એથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનું ગુજરાતના ઇતિહાસ તરફ ધ્યાન જતું નથી. જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્યને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નહોતું, ત્યારે તેની કેટલી બધી ઉપેક્ષા થતી હતી ? પણ તેને વિદ્યાર્થીકમાં સ્થાન મળ્યા પછી, તેના અભ્યાસ તરફ અને તેમાંથી ફલિત થતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરફ પહોંચરોનો કેટલો મોટો વર્ગ ખેંચાયો છે ? માટે, આ સંબંધને મુંબઈ વિદ્યાર્થીકના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને સ્થાન મળે તે માટે અદિલનો જગાવવાની જરૂર છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થીકની યોજના ફલીજૂત થશે, ત્યારે તો તેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના અધ્યાપન માટે એક ખાસ આસન (chair) ઉપરિચિત કરવામાં આવશે એમ આપણે જરૂર આશા રાખીશું.

सम्राट् कुमारपाल की वहन देवलदेवी (?)

लेखक: श्री. दशरथ शर्मा

राजशेखररचित प्रबन्धकोश, जयसिंहसूत्रिप्रथित कुमारपालचरित एवं जिनमण्डनगणिकृत कुमारपालप्रबन्धादि ग्रन्थों में राजकुमारी देवलदेवी की अत्यन्त रोचक कथा है। यह कुमारपाल की छोटी ग्रहन थी और इसका विवाह सपादलक्ष के महाराजाधिराज अर्णोराज से हुआ था। कई वर्ष सुख से जीवन व्यतीत करने के बाद ये दोनों चौसर के खेल में झगड़ पड़े। अर्णोराज ने हंसी हंसी में रानी की एक सार को पीटते कहा, "तो, हम मुण्डकों को मारते हैं।" मुण्डकों से सम्भवतः श्री कुमारपाल के जैन गुरुओं या गुर्जरदेशीय व्यक्तियों का निर्देश किया गया था। रानी देवलदेवी यह सहन न कर सकी। उसने अर्णोराज से कहा कि श्री कुमारपाल की आज्ञा से मारि सर्वथा वर्जित है, अतः मारि या नाम लेना ही पाप है। बात बात में झगड़ा अधिक बढ़ गया। अर्णोराज से तिरस्कृत हो कर देवलदेवी स्वदेश पहुँची। कुमारपाल ने सब कथा सुनी और यहन के स्वमान का बदला लेने के लिये सपादलक्ष पर आक्रमण किया। यमसान युद्ध के बाद अर्णोराज परास्त हुआ। उसे अपने तिरस्कारयुक्त वचनों का यह कटु फल मिला। उसके बाद देवलदेवी ने अपना जीवन फिर तरह व्यतित किया, इस विषय में कुछ मतभेद है।

कथा वास्तव में अत्यन्त रोचक है। अनेक अर्धाचीन लेखकों ने उसे ऐतिहासिक तथ्य के रूप में ग्रहण किया है। किन्तु वास्तव में देवलदेवी नाम की कोई राजकुमारी थी या नहीं यह एक विचारणीय प्रश्न है। श्रीहेमचन्द्रायार्यरचित द्वाधाय महाकाव्य एवं कुमारपालचरित, मेरतुल्लूत प्रबन्धचिन्तामणि, एवं प्रभावक-चरितादि प्राचीन ग्रन्थों में देवलदेवी का नाम नहीं मिलता। यह कहा जा सकता है कि उन में कुमारपाल के सम्बन्धियों का पूर्ण वर्णन नहीं है। किन्तु यही बात मुनिधी जिनधिजयजी द्वारा सम्पादित प्राचीनतम कुमारपालचरित के विषय में नहीं

कही जा सकती। उसमें स्पष्ट लिखा है कि कुमारपाल के दो भाई एवं प्रेमलदेवी नाम की एक यद्दन थी जिसका मोद्वासक में कृष्णराज से विवाह हुआ था। परवर्ती कई अन्य प्राचीन लेखकों ने भी यही बात उद्धृत की है। कीर्तिकौमुदी आदि ग्रन्थों में भी देवलदेवी के नाम का अभाव है।

वास्तव में अर्णोराज की रानी देवलदेवी नहीं, अपि तु जयसिंह मिश्रराज की पुत्री काञ्चनदेवी थी, और काञ्चनदेवी कुमारपाल की यद्दन नहीं, युवा थी। कीर्तिकौमुदी में स्पष्ट लिखा है कि जयसिंहने अर्णोराज को युद्ध में हराया और उससे, अपनी कन्या का विवाह किया। इससे अधिक स्पष्ट वर्णन पृथ्वीराज-विजय महाकाव्य में है। उसमें लिखा है कि अर्णोराज को दो रानियाँ थी, एक मरुदेश की सुलोचना और दूसरी गुर्जराधिराज जयसिंह की पुत्री काञ्चनदेवी जिससे धीरे-धीरे पृथ्वीराज तृतीय के पिता सोमेश्वर का जन्म हुआ।

अब दूसरा प्रश्न यह है कि यदि देवलदेवी के स्थान में काञ्चनदेवी को रखा लिया जाय तो क्या बाकी की कथा सत्य है? इस विषय पर पूर्ण विमर्श के पश्चात् में तो इसी निष्कर्ष पर पहुँचा हूँ कि बाकी की कथा भी प्रायः निस्तार है। श्री हेमचन्द्राचार्यने चाहमान-चौलुक्य युद्ध के दो कारण दिये हैं:-

१. अर्णोराज की अहम्मन्यता। उसका विचार था कि वह नवीन राजा कुमारपाल को आसानी से परास्त कर सकेगा।

२. कुमारपाल के सम्बन्धी चाहड़ की प्रेरणा।

प्रभावकचरित में जो कुछ इससे मिलता जूलता वर्णन है। प्रबन्धचिन्तामणि में लिखा है कि जयसिंह का दत्तक पुत्र चाहड़ अर्णोराज से जा मिला, उसने धीरे धीरे अनेक सामन्तों को अपनी तर्फ मिला लिया, और उसीसे उकसाने से अर्णोराज ने कुमारपाल पर आक्रमण किया। इन प्राचीन पुस्तकों में प्रमाणों को एक तरफ रख कर अपेक्षाकृत अर्वाचीन पुस्तकों के आधार पर देवलदेवी को युद्ध का कारण मानना मुझे उचित प्रतीत नहीं होता।

कई विद्वानों ने इस घात को टालने के लिये दो युद्धों की कल्पना की है। किन्तु सम्भवतः इन्होंने युद्ध के वर्णन पर विशेष ध्यान नहीं दिया। हेमचन्द्राचार्यादि प्राचीन लेखक और राज-शेखरादि अपेक्षाकृत नवीन लेखक एक ही युद्ध का वर्णन करते हैं। युद्धघटनाएँ सपेथा एक हैं। फिर दो युद्धों का मानना कहाँ तक संगत है ? वास्तव में न देवलदेवी नामकी राजकुमारी थी और न किसी गुर्जर राजकुमारी के कारण युद्ध ही हुआ था। युद्ध के कारण सपेथा राजनैतिक थे। देवलदेवी राजशेखर की कल्पनामात्र है। परवर्ती लेखकों ने गहुरिका-प्रवाहेण उसके रोचक वर्णन की नकल की है। किन्तु अब हमारा कर्तव्य है कि कथा की रोचकता से लुब्ध न हो कर केवल तथ्य का ग्रहण करें।

* विषय के विशेष विवेचन के लिये श्री राधाकुमुद मुकर्जी कोमेमोरेशन घोष्युम में प्रकाश्य लेखक का " War between Kumarapala and Arnoraja " नाम का लेख देखें।

શકસંવત્ ૯૧૦ ની

ગુજરાતની મનોહર જૈન પ્રતિમા

[લે. ૫. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

પ્રાચીન પ્રભાવશાલી ગુજરાતની અવશિષ્ટ વિશિષ્ટવિભૂતિરૂપ, ભગ્ન શિલ્પકલાથી સુરોભિત, શકસંવત્ ૯૧૦ની=વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫ની મનોહર એક જૈન-પ્રતિમાનો પરિચય કરાવતાં મને આનંદ થાય છે, અને આશા છે કે-તેના પરિચયથી આપ સૌને પણ આનંદ થશે. ગુજરાતના ગૌરવના અભિલાષીઓને, પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોને, પુરાતત્ત્વના પ્રેમીઓને, પ્રાચીન શિલ્પકલા-ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓને, મૂર્તિ-શાસ્ત્ર મૂર્તિ-પૂજા આદિ વિષયમાં અવેષણ કરનારા જિજ્ઞાસુઓને, તથા વિવિધ દૃષ્ટિમંદુઓથી જોનારા-વિચારનારા જૈન અજૈન સર્વ સુજોને ભણવા-વિચારવા જેવું કંઈક પ્રેરણાત્મક તત્ત્વ આપાથી મળી આવશે-તેમ ધારું છું.

ગુજરાતમાં ગૌરવપ્રદ પ્રાચીન સુવર્ણયુગ ઝળહળ્યા પછી, કાલ-અમે અનેક રાજ્ય-પરિવર્તનો અને વ્યાસમાની-સુલતાની પસાર થઈ ગયા પછી, દળદળ વર્ષો જોટલી જૂની તેની સ્મૃતિ કરાવનારી નિશાની-વસ્તુનાં દર્શન આપણને બાળ્યે જ થઈ શકે. વિક્રમની ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધનાં-ચૌલુક્ય મૂળરાજના સમયનાં થોડાં તામ્રપટ્ટા-દાનપત્રો સિવાય, સંવત્ અને રથજનાં, તથા કરાવનારા આદિના સ્પષ્ટ ઉત્કલેખવાળી પ્રતિમાઓનાં દર્શન હાલમાં થતાં નથી; તેમ છતાં સદ્બાળ્યે ચૌલુક્ય મૂળરાજના રાજ્ય-કાળ જોટલી પ્રાચીન-સાક્ષ્ય નવસો વર્ષો પહેલાંની તેવી એક મનોહર જૈન પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે, જે સેકડો વર્ષોથી પૂજાતી હોવા છતાં સાદર-સમાજથી ખડકા અઠાત રહેલી છે. એથી એનો પરિચય અહીં આવશ્યક જણાશે.

હતી. તેમજ આપણે સ્વયં પર લાવવું જોઈએ કે ગુર્જરેશ્વર ચૌકુલ્લ મહારાજ બીમદેવના પરાક્રમી વિજયી દંડનાયક વિમલે આણુ ઉપર અદ્-ભુત શિલ્પ-કલાવાળા વિમલ-વસહી(તિ) નામે પ્રખ્યાત આદીશ્વર-ગિનમંદિરની-કિંવા ગુજરાતના કીર્તિ-સ્તંભની પ્રતિષ્ઠા કરી (સં. ૧૦૮૮); તે પહેલાં ૪૩ વર્ષો પૂર્વે આ જૈન-પ્રતિમાની રચના થયેલી હોવાથી અનેક રીતે વિચારતાં તેની વિશેષતા સમજાશે. તે સમયે ગુજરાતની શિલ્પ-કળા કેવા સમ્પન્ન સ્વરૂપમાં હતી, તેનો આડો ખ્યાલ આપે-તેવી આ પ્રતિમા છે. ગુજરાતની-ખાસ કરીને જૈનોનો ધર્મનિષ્ઠતા, કલાપ્રિયતા, સુસંસ્કારી સજ્જભાવના, દેવ-અકિત, ગુરુ-અકિત, સમૃદ્ધિ વગેરે અનેક વિશેષતાઓની પ્રતીતિ કરાવે તેવી આ પ્રશસ્ત પ્રતિમા છે.

અનુવૃત્ત પ્રતિમાની રચના, લાઠદેશની પ્રાચીન રાજધાની બુદ્ધકચ્છ (ભરૂચ)માં થયેલી હતી, તેમ તેના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશથી સ્પષ્ટ જણી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના મહત્વના સ્મારકચિહ્નરૂપ આ પ્રાચીન જૈનપ્રતિમા, વડોદરા-રાજ્યમાં કડી (હ. ગુજરાતમાં)માં જૈનમંદિરમાં (હાલમાં ત્યાં જૈનવિદ્યાર્થિ-ભવનમાં) સુરક્ષિત સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે.

આ પ્રતિમાનાં પ્રથમ દર્શન મને સં. ૧૯૭૨ માં થયાં હતાં. સજ્જત સુદ્ધિસાગરસુરિન્દ્રની પ્રેરણાથી જૈન-પ્રતિમાઓના લેખો લેવા માટે તે સમયે મારે કડી જવાનું થયું હતું, ત્યાં સંજવનાયજી મૂળનાયકવાળા જૈન-મંદિરમાં લોયરામાં રહેલી આ અસાધારણ આકર્ષક પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં, અને તેની પાછળનો ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ જોતાં ચિત્તમાં બહુ પ્રસન્નતા થઈ હતી.

આ પ્રતિમા, રત્નની કે સોના-રૂપાની નથી, મુખ્યત્વે પિત્તળની-ખાલુની છે, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એની પ્રાચીન શિલ્પ-કલાની દૃષ્ટિએ એની મહત્તા એથી પણ અધિક જણી શકાય. એની રચના હજાર વર્ષ પૂર્વના ધર્મશાસ્ત્રની અને શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિઓને અનુસરીને બુદ્ધા-પ્રમાણુ-પુરુષર જણાય છે. બીજી તેની પ્રતિમાઓ કરતાં વજનમાં પણ ભારે છે. પ્રાતિહાર્યો અને પરિકર સાથે શોભતી આ પ્રતિમાની જોવાઈ લગભગ એક હાથ-પ્રમાણુ છે. શ્વેતાંગર જૈન-સમાજની માન્યતા પ્રમાણે એની રચના થયેલી જણાય છે.

શિખરથી શોભતી નાની દેવકુલિકા જેવી આ પ્રતિમામાં મુખ્યત્વે જિનેશ્વરદેવોની કે ચૂર્તિઓ છે. તેમાં અંધ સ્થાનમાં મૂળનાયક તરીકે

પ્રતિને આગ્રદેવમુનિ દ્વારા લખાવનાર તેમના સમજાલીન ગુણાનુગતી રાગી વિબાન રેખાશિલ્પગણિ, તે જ શકસવત્ ૯૧૦-સં. ૧૦૪૫ ઉપ-
રુક્તત પ્રતિમા કગવનાર પાર્શ્વિનગણિ હોવા જોઈએ, એવો વિચાર કરી
મે ત્યાં જોસવમેગલાકાગાર-અથસ્તી (અપ્રસિદ્ધ અ-અથસ્તપત્રિય પૃ ૩૭)
માં 'સ રુક્તમા તેવા આશયનુ જણાવ્યું હતું છે

તથા સ. ૧૧૨૦થી ૧૫૨૮ લગભગમાં પાટણ, પોળકા, સ્વલનપુર(ખલાત) વગેરેમાં
વાસ કરી નિનસિદ્ધાંતો (૬ અમરુતો, ઉપાજ વગેરે) પર આખ્યાઓ રચના
સુપ્રસિદ્ધ અભયદેવસૂરિ જેવા વિદ્વદ્ગણો-નિષિધો-આજ્ઞાપિત અનુયાયીઓ એમના
પરિવારમાં થઈ ગયા જે રીતે વિચારતા મુખ્યત્વે ગુજરાત પર અને મારવાડ
વગેરે ખીલ દેશો પર પણ તેમના અસાધારણ ઉપકારોનું ચિરસ્મરણીય ક્રમ છે
એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

૨ 'સિદ્ધૈ સંસ્તારમયાત્ પાર્શ્વિવલગણિવચનતઃ પ્રથમમેપા
સ્નેહાદલેપિ શીઘ્ર મુનિના નરવાપ્રદેવેન ॥
કર્મક્ષયાય વૃત્તિર્યેરેપા ઘણિતા યશોવિમુલે ।
પાર્શ્વિવલગણિના તેષાં સ્તુતિરિયમુપગણિતા મફત્યા ॥
... .. ધર્મમાનવતીન્દ્રૈ ।

દ્યમુપદેશપદાના ટીકા રચિતા જનાવરોધાય ।

પંચાધિકપચાશદ્-યુક્તે સંયત્સરસહસ્ર ॥

—સ્તુતિરિયં જૈનામમમાયના-ભાગિતાત કરણનાં શ્રીધર્મમાન
સૂરિ-પૂજ્યપાદાનામિતિ ॥ ”

—જોસવમેર કિલ્લાના, બકા લૈન લકારમાં રહેલી સ. ૧૧૧૨માં લખા
યેલી લાકપત્ર-પ્રતિને ઉલ્લેખ [જે લ. અથસ્તી પૃ. ૧-૭]

૩ “ યસ્ય વચનાદ્સ્યા. પ્રથમા પ્રતિપાદ્રદેવમુનિનાંલેલિ,
યેન ચ વૃત્તિકારસ્ય સ્તુતિ પ્રાન્તે ઘણિતા, લ પાર્શ્વિવલગણિનારોન્દ્ર-
ગચ્છીયો શાયતે, યત્કલપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાયાઃ શક સં. ૧૧૦=વિ.સં, ૧૦૪૫
ધર્મીયો લેસ કટિમામે ઉપલભ્યતે ॥ ”

—જોસવમેરમાં અથસ્તી [અપ્રસિદ્ધ અ-અથસ્તપત્રિય પૃ. ૪૭]

પાર્શ્વિલગણિ સળખમાં કણથેશ માત્ર આ ઉલ્લેખનો આશય બરાબર ન
સમજવાથી, તેને ધર્મમાનસૂરિના સળખમાં સમજી લઈએક જે સાક્ષરોએ અન્ય
તેવા રૂપમાં દર્શાવેલ છે, તે વાસ્તવિક નથી

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર મોહનવાલભાઈ ૬ દેસાઈના “જૈનસાહિત્યનો

૨” (પૃ ૧૦૭)માં ધર્મમાનસૂરિના પત્રિયમાં- તે સૂરિનો શક સ. ૬૧૦

સ. ૧૦૪૫)નો પ્રતિમાલેખ કટિમામમાં ઉપલબ્ધ છે. ’

પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમાએ મારા ચિત્તનું આકર્ષણ આલુ રાખ્યું હતું. પરંતુ તેના પુનર્દર્શનનો, અને એ પ્રતિમાના ઐતિહાસિક લેખને પૂર્ણ લખી લેવાનો યોગ, સં. ૧૯૯૮ માં મકર-સંક્રાંતિની રજામાં ફરી કડી જવાનું થતાં આવ્યો. સંઘવી કેશવલાલભાઈ અને સંઘવી ગિરધરભાઈએ દર્શાવેલ રોહસદ્લાવથી આ કાર્ય સિદ્ધ થયું વિશેષમાં મારી ઇચ્છા આ પ્રતિમાનો આગળ-પાછળનો આદર્શ-ફોટો લેવાવવાની હતી, પરંતુ ત્યાં તે સમયે તેવી અનુકૂળ સાધન-સામગ્રી ન હોવાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું ન હતું. આ પ્રતિમાનો પરિચય-લેખ, તેની પ્રતિકૃતિ (ફોટો) સાથે પ્રસિદ્ધ થાય, એવી મારી ભાવના હતી. એવા અનુકૂળ યોગની હું પ્રતીક્ષા કરતો હતો, તેવામાં શુભરાતના ઉત્સાહી ઇતિહાસ-પ્રેમી અને સુપ્રસિદ્ધ કલાપ્રેમી, સાક્ષર શ્રીયુત રવિશંકરભાઈ રાવળ (ઇતિહાસ સંમેલન પ્રદર્શન-સમિતિના અધ્યક્ષ) વડોદરામાં આવતાં સહજ શુભ યોગ બની ગયો. પરિણામે હવે પ્રતિકૃતિ(ફોટો) સાથે આ પ્રતિમા-પરિચય લેખ અન્યત્ર પ્રકટ થશે, હાલ અહીં ફોટા વિના આપવામાં આવે છે :

કડીમાં રહેલી શકસંવત્ ૯૧૦ની જિન-પ્રતિમાનો ઐતિહાસિક લેખ—

૧ પંક્તિ પ્રભાલે આસીન્નાગાકુલિલક્ષ્મણસુરિર્નિતાંતસાંતમતિઃ ॥

૨ તદ્ગાચ્છગુરુતત્યન્તામ્માસીત્
સીલરુદ્રગણિઃ ।

૩ સિધ્ધેણ મૂલવસાતો જિનત્રયમકાર્ય્યત ॥

૪ મૃગુકચ્છે તદીયિનપાર્દિવહુગણિના વરં ॥

સકસંવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

આ લેખ ઉત્કીર્ણ કરનારે તાતબા શ્રાવાળા જ્ઞાન્ત, શીલ, શિષ્ય, શક એ શબ્દોને દંત્ય સ વાળા દર્શાવ્યા છે. પડિમાત્રારાળા આ લેખને થોડા સંસ્કરણ સાથે આધુનિક પદ્ધતિએ આવા સ્વરૂપમાં દર્શાવી શકાય—

તેવી રીતે, શ્રીયુત જગન્નયક જ નાહટા, બવરલાલ નાહટાના 'યુગપ્રધાન ધીજિનચંદ્રસૂરિ' પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (ક) પૃષ્ઠ પૃ. ૩૦૯ માં વર્ધમાનસૂરિ સંબંધમાં જૌર સં. ૧૦૪૫ પ્રતિ ફા લેખ (કટિગ્રામ મેં) ઉપલબ્ધ છે. પણ સમજ-ફેરથી થયેલ જણાય છે, ખરી રીતે તે પ્રતિમા-લેખમાં વર્ધમાનસૂરિનું નામવેલ લક્ષ્યેન નામ પણ નથી; એ પ્રતિમા-લેખને પાર્શ્વલક્ષિ સાથે સંબંધ છે.

આસીનાગેન્દ્રકુલે-લક્ષ્મણસુરિનિતાન્તગાન્તમતિઃ ॥
 તદ્ગચ્છે ગુરુતરયન્ નામ્નાડ્ડસોત્ ફીલરુ(મ)દ્રગણિઃ ॥
 શિષ્યેણ મૂલવસતો ઝિનશ્રયમકાર્યતઃ ।
 મૃગુલ્લે તદીયેન પાર્શ્વહ્રગણિના ઘરમ્ ॥

શકસંવત્ ૧૧૦

ભાવાર્થ:- નાગેન્દ્રકુળમાં અત્યંત ઘાંતમતિવાળા લક્ષ્મણસુરિ ૪૪
 થયા, તેમના મૃગુલમાં ગુરુ-વૃક્ષનું આચરણ કરતા શીલરુ(મ)દ્રમણિ નામના
 [શુર] થયા; તેમના શિષ્ય પાર્શ્વહ્રગણિએ મૃગુલ(મૃગુલ)માં મૂલવસતિ
 (મુખ્ય-જિનમંદિર)માં થેઠક ૩ જિનો (ત્રણ જિન-પ્રતિમાઓ) કગળા
 શકસંવત્ ૬૧૦ (અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫ માં).

નાગેન્દ્રકુલ-આ લેખમાં દર્શાવેલ નાગેન્દ્રકુળને ગુજરાત સાથે માત્ર
 સંબંધ રહેલો છે. વિક્રમની બીજી સદીમાં વિદ્યમાન પ્રભાવક આપ વજ્ર
 સ્વામીનું નામ જૈનસમાજમાં બહુ જાણીતું છે. તેમના પૃથ્વર વજ્રસેન
 મુનીશ્વરે પારવર્ષી કુષ્ઠાળ પછી સુદાળ થવાના આગસે દિવસે જન્મને ત્યાંથી
 લક્ષ-પાક જિલ્લા મેળવી હતી, તે સુપારકપતન (બંદર નાલા-સોપાસ,
 મુંબઈ પાસે)ના શ્રીમાન સદ્ગુરુશ્રી જિનદત્ત અને ઈશ્વરીના ૪ સુપુત્રો
 ૧ નાગેન્દ્ર ૨ ચંદ્ર ૩ નિર્દત્ત અને ૪ વિદ્યાધર નામના થઈ ગયા. તેઓએ
 પ્રવળ્યા રવીકારતાં તે મહાપુરુષોના નામથી જૈનમુનિઓનાં ૪ કુળો પ્રખ્યાત
 થયાં હતાં. તેમાંના મુખ્ય નાગેન્દ્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નાગેન્દ્રકુળનું અહીં સૂચન

જણાય છે, ત્યાં મૂલવસતિ એટલે મુખ્ય જિન મંદિર હોવું જોઈએ, અથવા મૂલ નામના કોઈ શ્રીમાન જૈન સદ્ગૃહસ્થના નામથી પ્રખ્યાત વસતિ જિન-મંદિર હોવું જોઈએ. જેના અનુકરણરૂપે વિમલ-વસતિ, લુણિગ-વસતિ જેવી ખેંછ અનેક વસતિઓ-જિન-મંદિરો પ્રખ્યાતિમાં આવેલ છે,

પાર્શ્વમણિ—તે નાગેન્દ્રકુલના લક્ષ્મણસુરિના મચ્છના શીલર(બ)દ્ર-મણિના શિષ્ય હતા; તેમ છતાં એ સંબંધમાં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સં. ૧૦૫૫ માં હરિભદ્રસુરિના પ્રા. ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર વર્ધ-માનસુરિના પણ મુણાનુરાગી ભક્ત હતા તે સ્પષ્ટ છે. તેમના સંબંધમાં વિશેષ જણવામાં આવ્યું નથી.

શક્તવત—આ પ્રતિમા-લેખમાં માત્ર શક સંવત્ ૯૧૦ નો નિર્દેશ છે. માસ, તિથિ, વાર આદિ દર્શાવેલ નથી. આચીન અનેક શિલાલેખો, તામ્રપટ્ટો (દાનપત્રો) વગેરેમાં શકાબ્દ-શક્તવત્ના નિર્દેશો મળી આવે છે, અન્યત્ર તે પ્રકટ થઈ ગયા છે. શબ્દક્રેટવંશી લાટેધર સુવર્ણવર્ષી કર્કરાજના ૧૮૫૬-દાનપત્રમાં પણ શકનૃપ સં. ૭૩૪નો નિર્દેશ જણીતો છે. તેવી રીતે આચીન જૈનઓની રચનામાં શક્તવત્ના ઉલ્લેખો મળે છે—

૧. નંદીસુત્રની ચૂર્ણિ (વ્યાખ્યા)ના અંતમાં, તેની રચના શકરાજના ૫૯૮ વર્ષો વીતતાં (વિક્રમસંવત્ ૭૩૩માં જણાવી છે.) [જુઓ અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ. ૮૭]

૨. પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના, શકાલ ૭૦૦ વીતવામાં એક દિન ન્યૂન રહેતાં (વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં) દર્શાવી છે. [જુઓ અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ. ૮૯]

૩. શીલાચાર્યે ગંજૂતા (વડોદરારાજ્ય-આણસમાં તાલુકામાં રહેલ ગાંધૂ-પાટણથી ૧૨ કોશ—૨૪ માઇલ)માં રચેલી આચાર્યસંત્રની વૃત્તિના, અંતમાં, તેની રચના શકનૃપકાલીત સં. ૭૮૪ (! વિક્રમસંવત્ ૯૧૯) માં જણાવી છે. [જુઓ પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૬૦—ત્યાં પ્રો. સાહેબે ગંજૂતાને અંજાત તરીકે ભૂલથી ઝાળખાવતાં અનેક લેખક સાક્ષરાણે તેનું અનુકરણ કર્યું હતું, હવે તે ભૂલ સુધરતી જણાય છે.]

૪. સિદ્ધાંતિક યજ્ઞદેવના શિષ્ય પાર્શ્વે એ જ ગંજૂતા (ગાંધૂ)માં રચેલી યતિ-શાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વ્યાખ્યા, શકનૃપતિનાં ૮૨૧ અબ્દો જતાં

(વિક્રમસવત્ ૨૫૬૩) સુચવી ડે [જુઓ પાટણ જૈનભાડાગ-અથાસો
ભા ૧, ૫ ૧૮ ગાયકવાડ-પ્રાચ્ય અથમાળા ન. ૭૬.]

ઉપસંહાર—આવી રીતે યુજગતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રમથ
આપતી આ જૈન પ્રતિમા, કહી વડોદરા ગાલ્યના અને સમસ્ત યુજગતના
જન-સમાજને વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને અભ્યુદય—લક્ષ્મી આપતી ચિત્રમાળ
જાળવતી રહે—એમ આપણે સૌ પ્રાર્થીએ

An Unidentified **चालुक्य** Conquest of Gujarāt in the Tenth century

-BY

Dr. B. A. SALETORÉ

The object of this paper is to identify a conquest of Gujarāt by one of the Western **चालुक्य** monarchs of **दक्षिणी** in the second half of the tenth century A. D. Historians are of opinion that **तैल १**, who overthrew the **राष्ट्रकूट**s and re-established the **चालुक्य** ascendancy in A. D. 973,¹ killed **पारमरि मुग्ग**, the Paramara ruler of Malwa, but that he did not acquire the Gujarāt province of the **राष्ट्रकूट**s. Fleet, for instance, not only denies that king **तैल २** acquired any of the Gujarāt provinces, but even maintains that **पार**, the **चालुक्य** general, was himself a ruler of **काठ** or southern Gujarāt!²

I shall restrict myself to the statement that Gujarāt was not conquered by king **तैल २**. Before I adduce proof in support of my contention that Fleet committed an error when he maintained that **तैल १** did not acquire control over Gujarāt, I shall give a few details about that ruler. King **तैल १**, **आहमद**, reigned from A. D. 973 till 997.³ I do not propose to discuss in this paper the question of king **तैल २**'s victory over **पारमरि मुग्ग** but only with the problem whether **तैल** conquered either northern Gujarāt called merely **पुर्वादेश**, or

1. Rice, Mysore and Coorg from the Inscriptions, p. 72

2. Fleet, Dynasties of the Kanarese Districts, pp. 430-432

3. Rice, *ibid*, p. 73, Fleet, *ibid*. p. 427

southern Gujarat called રાટદેશ. I have reason to believe that towards the end of king તૈલ ૨'s reign, રાટ [was conquered by one of his generals, and that even the northern province was subjugated by the prince સત્યાધન.—

• Fleet's argument against the view that તૈલ ૨ conquered Gujarat are the following—(i) That during the reign of king મૂલરાજ of અગદિસવાદ, whose last regnal year is A. D. 996-998, there could have been no conquest of Gujarat; (ii) that for the next four centuries, his successors maintained their hold over Gujarat, and (iii) that in or (about 975, a પાલુચ general called વાલ્લ સેized રાટ for himself. Under these circumstances king તૈલ ૨ could not have conquered either the northern or the southern province of Gujarat.⁴

I shall begin with the last assumption of Fleet. It is difficult to understand how Fleet, whose critical acumen was of an extraordinary kind, and whose mastery of details was unrivalled, came to doubt the fact that General વાલ્લ was a commander of king તૈલ ૨.⁵ The available evidence proves that વાલ્લ was, indeed, one of that monarch's generals, and that he was slain by king મૂલરાજ of અગદિસવાદ.⁶ The defeat and death of General વાલ્લ at the hands of king મૂલરાજ cannot be placed later than A. D. 974-5, because by that year

4. Fleet, *op. cit.*, pp. 430-431

5. Fleet, *ibid.*, p. 431, note (1)

6. *Indian Antiquary* VI p. 184; *ibid.*, xii p. 196 ff. Forbes, *રાસમાલા*, p. 38 (n) (2), 39 n (1), Walter Elliot, ' of the Royal Asiatic Society, IV, p. 1

मूलराज was well established in Gujarat and Kathi-
 awar.⁷ The last regnal year for king मूलराज
 was, as mentioned above, A. D. 996-997.⁸

With this background let us proceed with our
 discussion of the question whether there was a
 चालुक्य conquest of Gujarat in the last year of king
 तैल १'s reign. The following are the sources of
 information on this question : two stone inscriptions
 found in Dharwar, and one of the works of a famous
 Kannada poet, who was the protege of the prince
 सत्यश्रय. The two inscriptions are those found in
 the Jain *Basadi* at लडकुंडी, Gadag taluka, Dharwar
 district, and the poet was no other than the famous
 Ranna. Of the two inscriptions only one is very im-
 portant for our purpose, since the other is mutilated,
 although it is almost an exact copy of the more
 elaborate one.⁹ Excepting for a few lines which
 are in Sanskrit, the rest of the records is all in
 Kannada. The more elaborate inscription commemo-
 rates the gift of land by a pious Jain lady called
 सतिशुद्धे, who was the wife of the General नारा-
 देव to the Jaina temple called ब्रह्मजिनालय con-
 structed by her in लेयिगुण्डी (mod. Lakkundi)
 itself, while her son General तैल was placed as
 the viceroy over the मासवाडि Province. The temple

7. *Epigraphia Indica*, XIX, pp 177-179

8. *Ind. Antiquary*, VI g. 213, Fleet, op. cit. p 430

9. There are two stone inscriptions both of which
 were found in the compound of the Jain basti, but the
 second (styled in Government Epigraphist's Collection as No.
 53) is very much mutilated. *South Indian Inscriptions*, Vol.
 XI, pt. No. 53, pl 53 ff.

was no other than the one where the records have been discovered. Her preceptor अर्हन्दी Pandita, who belonged to the सुस्तगण and कौदगच्छ was the recipient of the endowment. The inscription, I may add, mentions many miracles in the life of this pious Jain lady.

For our purpose, however, the interest of the record lies in the following—Firstly, in the name of monarch during whose reign the conquest of Gujara-
rat was effected, and, secondly, in the name of the general who effected that conquest. The monarch is called by the विरह or title of आहवमल, along with other titles. We are told that in the reign of the king, there lived his devoted servant General Dhalla of the नाजि family, whose eldest son विरियमन was General नागदेव, who was also the devoted servant of the same monarch. This latter general नागदेव's exploits are thus enumerated—That having captured the भग्न, he trampled upon मण, “twisted the neck of शट ४” (लादन-गण्डलम् मुरिदम्), powdered सस, and routed the hill chieftain पाण्ड्य, he turned to his royal master आहवमल (as if saying) “Now, may Your Majesty order!” (चाळियोळान्ननम् पिळिरेपम् मणघेशनिदि मेट्टियेम् लादन-गण्डलम् मुरिदेपम् ससनम् पुटियोळ् पोळिचेपम् कोळेडोळेकेपम् मलेव पाण्ड्यन नाहवमल -देवनिम् रेळुएण्टिरूपमीदेरेदु-शौर्यगुण-उभन नागदेवन् १०)

The date of the record is given thus—सक वर्ष १२९
मेय प्लवग सप्तसरद-काळगुण मासद नन्दीशर अष्ट(२)युम् बृहस्पतिवारद
which corresponds to A. D. 1007, February, the
27th Thursday.

Rao Bahadur C. R. Krishnamachari, who has edited this record with a very brief note, identifies the ruler आहवमल्ल mentioned in it with the Western Chalukyan ruler इरिववेदह सत्याध्व on the following grounds :
 "On account of the date the record has to be assigned to the time of इरिववेदह सत्याध्व, who must have also had the surname of आहवमल्ल"¹¹

While Mr. Charlu is correct in maintaining that inscription is to be referred in the reign of king इरिववेदह सत्याध्व, he is not on firm ground when he asserts that the विहद of आहवमल्ल has to be referred to इरिववेदह सत्याध्व. I believe that that विहद refers only to king तैल २, whose other name was आहवमल्ल. The following arguments will make my identification clear. In the first place, सत्याध्व, who was the elder son of तैल २, and who ruled from A. D. 997 till 1009,¹² was known by his distinctive विहद of अकलङ्कचरित ("of spotless behaviour") and इरिववेदह ("A wonder among those who pierce their foes"). (13) Secondly, in the year of the record (A. D. 1007), इरिववेदह सत्याध्व was engaged in a great¹³ war with the redoubtable चोल king राजराज १, whose initial regnal year was A. D. 985,¹⁴ and whose equally great son गजेन्द्र चोल १ (whose initial regnal year was A. D. 1012), had already conquered in 1004 तलछड, the capital of the Ganga kingdom of Mysore.¹⁵ It cannot be

11. Ibid, Intr. pp. VIII, ix, 39

12. Rice, op. cit. p. 73

13. Fleet, op. cit. p. 432, S. I. I. XI Pl, nos. 48-50, pp 34-39

14. Rice, ibid, p 84

15. Rice, ibid, p. 85, Fleet p. 433

was no other than the one where the records have been discovered. Her preceptor अर्हवन्दी Pandita, who belonged to the सुरसज्जन and वीरसज्जन was the recipient of the endowment. The inscription, I may add, mentions many miracles in the life of this pious Jain lady.

For our purpose, however, the interest of the record lies in the following—Firstly, in the name of monarch during whose reign the conquest of Gujarat was effected, and, secondly, in the name of the general who effected that conquest. The monarch is called by the तिरु or title of आहवमल्ल, along with other titles. We are told that in the reign of the king, there lived his devoted servant General Dhallia of the राज्ञि family, whose eldest son विरियमग्न was General नागदेव, who was also the devoted servant of the same monarch. This latter general नागदेव's exploits are thus enumerated—That having captured the आग्रस, he trampled upon मग्न, "twisted the neck of हाट" (हाटन-मग्नम सुदिमम्), powdered सस, and routed the hill chieftain पाण्ड्य, he turned to his royal master आहवमल्ल (as if saying) "Now, may Your Majesty order" (पाठियोऽग्रमम् पिडिरेपम् मग्नयेऽनिद्रि मेदिपेम् सस-मग्नम सुदिमम् ससमम् पुडियोल् पोटिचेपम् कोळो कोळेपम् मलेव पाण्ड्यन नाहवमल्ल-देवनिम् पेडुत्तिरूपमीरोरे-शौर्यगुण-उन्न नागदेवन् ¹⁰)

The date of the record is given thus—शक वर्ष १२९ नेय प्लवङ्ग सकेसर-फाल्गुण मासद चन्दीश्वरद अष्ट(मे)शुम् वृहस्पतिवारदु which corresponds to A. D. 1007, February, the 27th Thursday.

neck of लट. "; and the second which relates that General नागदेव's wife दमचिन्तामणि अतिगन्धे, after the conquest of the whole of Gujarat by king आहवमल्ल, petitioned to him, and having received his assent in a golden कलश made an endowment to the Jaina temple called ब्रह्मजिनालय which she had caused to be constructed at लोचकुण्ड (अतिमन्वरासियेन् चक्र-गुर्जराविजय-अनन्ताम् श्रोयत् आहवम देवगे विजयमेद्दु चक्रवर्तिदति प्रख्यातम् अप्य शासनम् एव कलशम् देवेषु पठेद्) 17.

From the above it is clear that the whole of Gujarat was conquered by king तैल २. We have to find out when this conquest took place, and the name of the general who effected it. General वरप who has already been mentioned above, was defeated and slain by king मूलनाथ of अणहिलवाड in about A. D. 975.¹⁸ This was a sufficient pretext for the राष्ट्रपति Emperor तैल २ to lead an army against Gujarat. We have to assign the conquest of Gujarat by king तैल २, therefore, to a period after A. D. 975. There was another cause which might have prompted king तैल २ to declare war against Gujarat. The North Konkan सिन्धु king अणहिलवाड had continued to show his alligience to the राष्ट्रपति king कक २, whom तैल २ had overthrown, and whose downfall had enabled तैल २ to re-establish the राष्ट्रपति supremacy after a lapse of two hundred years. In fact, even after acknowledging तैल २'s supremacy, अणहिलवाड seems to have publicly expressed his regret at the overthrow of the राष्ट्रपति king कक, as is evident from the मदन grant

17. S. I, I. XII No. 52. ll. 52-53. pp. 41-43

18. Fleet, op. cit. p. 430

issued by that *સિલ્હા* feudatory and dated A. D. 997.¹⁹ Hence, king *સેન ૨* seems to have thought that the only way of removing all opposition in northern Konkan, which bordered on southern Gujarat, was to annex *સાટ* itself, and, if possible, to plant once again the *ચાલુક્ય* flag in northern Gujarat itself. The conquest of *સાટ*, which is proved by the *સચ્ચિદ્રિ* inscription, brought king *સેન ૨* face to face with king *મુરુજ*. Now since the last date for king *મુરુજ* is A. D. 996-997, and the last date for king *સેન ૨* is also the same year, we have to assume that the conquest of Gujarat was effected also in that same year (996-997).

The next point to be examined is this—who was the general who actually led the expedition against *સાટ*? The *સચ્ચિદ્રિ* inscription is of the greatest importance in this connection. The conquest of *સાટ* was the work, not of king *અદ્યક્ષ*, as Mr. Charlu maintains, but of his general *નાગદેવ*, the son of General *પલ્લ* of the *વાચિ* family. This is clear from lines 11-15 of the *સચ્ચિદ્રિ* record, some of which have already been cited above.²⁰

If General *નાગદેવ* is to be credited with the conquest of *સાટ*, how can we reconcile this statement of the *સચ્ચિદ્રિ* record with that of the poet Ranna, who also mentions the conquest of Gujarat? I believe while it was General *નાગદેવ* who conquered *સાટ*, it was his immediate master Prince *સચ્ચિદ્રિ* who conquered the northern province of Gujarat itself. It is only in

19. Fleet, *ibid*, p 430, *Gadre. Important Inscriptions from the Baroda State*, vol. I p 39

20. S. I. I., XI P. I p 40

this sense that we can understand the statement in the **કચ્છકવિ** record that the whole of Gujarat was conquered by king **આદ્યમલ**. It fits in also with the statement of Ranna in his work called **ગદાયુદ્ધ**. But whether the conquest of the southern province of Gujarat by General **નાગદેવ** and the conquest of the northern province of the Gujarat proper by prince **સત્યાશ્રવ** took place simultaneously in the year 997, it cannot be determined for want of sufficient historical data. But there can be no doubt that in that year, when king **તૈલ ૨**, **આદ્યમલ**, was still reigning, his son **સત્યાશ્રવ** and the latter's general **નાગદેવ** were entrusted with the work of conquering Gujarat. The **કચ્છકવિ** inscription and Ranna's famous work conclusively prove that the conquest of Gujarat was an accomplished fact in the second half of the tenth century A. D.

ઐદમી સર્પીનો ગુજરાતનો રાજમાર્ગ

[લે ધીરજલાલ વ શાહ]

દિલ્હીમાં પોતાનું ધ્યાન જમાવી, અસ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ ધીમે ધીમે પોતાના ગજવનો વિસ્તાર વધારવો શરૂ કર્યો. વિક્રમ સવત ૧૩૬૯ સુધીમાં સાડુધ ગુજરાત તેની સત્તા નીચે આવી ગયું એ જ સવતમાં જૈનોના પવિત્ર ગણાતા તીર્થ શત્રુજય ઉપર એણે હલ્લો કર્યો અને મૂળ નાયક આદીશ્વરની મૂર્તિને તેના સૈન્યે ખડિત કરી આ ઇતિહાસિક હકીકત તે સમયમા રચાયેલ 'સમરાગસુ' અને 'નાશિન દનગિનોદ્ધાર' પ્રમુખમાંથી મળી રહે છે

આ 'રાસ' અને પ્રમુખમા વસ્તુ એક જ છે. ઉદ્દેશ વશમા પાંચમી પેઢીએ પ્રહલાદનપુર (પાનલુપુર)મા સલ્લક્ષણ નામે એક જૈન ગૃહસ્થ રહેતો હતો તેના પ્રપૌત્ર દેશને પાટણમા ગિચ્છતા કરી પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા વધાર્યા. તેને ત્રણ પુત્રો હતા—સદ્ગજપાળ, સાદ્ગજપાળ અને સમરસિદ્ધ શત્રુજય પર્વત ઉપર આવેન આદીશ્વરની મૂર્તિને ખડિત થયેલી નળી સમરસિદ્ધને અત્યંત દુઃખ થયું ઉદ્દેશ ગચ્છના આચાર્ય સિદ્ધસૂરિના ઉપ દેશથી મદિરનો જિજ્ઞોદ્ધાર કરવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આથી પાટણ ના સૂનાની ઉદ્ધાર માટેની મજૂરી મેળવી, આરાસણ પર્વતમાંથી આરસની મોટી શિલા મગાવી, તેમાંથી મોટી પ્રતિમા તૈયાર કરાવી પાટણથી જખરદરત સધ કાઢી, વિક્રમ સવત ૧૩૭૧મા શત્રુજય જઈ, મદિરનો જિજ્ઞોદ્ધાર કર્યો, અને નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યાંથી ગિરનાર, પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે યઈ સધ પાટણ પાડેા કર્યો.

'સમરાગસુ' રાસ સાહિત્યમા અનેક રીતે વિશિષ્ટતા ધરાવે છે તેના કર્તા નિરૂત્તિગચ્છના આચાર્યશ્રી વ્યજ્ઞેવસુગિ સમરસિદ્ધના સમકાલીન હતા, એટલું જ નહિ પણ સમ સિદ્ધે કાઢેલા શત્રુજય સધમાં જે અનેક આચાર્યોએ સાથ આપેતો તેમાંના તેઓ એક હતા, એ દૃષ્ટિએ પણ આ ગસ ઉપયોગી છે તે વખતની ભાષા, સામાજિક પરિસ્થિતિ અને કેટલીક માહિતી પણ તેમાંથી મળી રહે છે આ રાસ જૂની ગુજરાતીમા છે

‘નાભિનંદન-જિનોદ્ધાર-પ્રમંથ’ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપ-
યોગી છે. તેના કર્તા શ્રીકૃષ્ણરિ પણ સમરસિંહના સમકાલીન હતા અને
આચાર્ય અંબેદેવસરિ સાથે સંઘર્ષ હતા. સમરાસુની રચનાસાલ આપણી
પાસે નથી પણ વિક્રમ સંવત ૧૩૭૧ની આસપાસ તે રચાયેલો હોવો
ભ્રમ્ય છે, કારણ કે સત્તુજયના બહેનદ્વાર પ્રસંગે સાથે હતા. ‘નાભિનંદન-
જિનોદ્ધાર પ્રમંથ’ની રચના સંવત ૧૩૯૩માં થઈ છે. સત્તુજયના ઉદ્ધાર
પછી, લગભગ એ દસકામાં તેની સંકલ્પના થયેલી હોઈ સામાજિક અને રાજ-
કીય દૃષ્ટિએ તેમાંથી મહત્વની હકીકતો મળી શકે તેમ છે. પ્રમંથ ત્રેવીસસો
ગુમાળીસ શ્લોક પ્રમાણમાં છે અને તેના પાંચ પ્રસ્તાવમાં પહેલો અને
છેલ્લો પ્રસ્તાવ ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ પર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં
પ્રકાશ દે છે.

‘નાભિનંદન-જિનોદ્ધાર પ્રમંથ’માંથી તે સમયના સમગ્ર ગુજરાતનું
જે ચિત્ર મળે છે તે હૃદયંગમ છે; ગુજરાતની તે સમયની નીહાળલાલીનું
શબ્દચિત્ર થોડા શબ્દોમાં આપણી સામે ખડું કરી દે છે. તેમાં કવિની
દૃષ્ટિના દરો, ઉડવન દરો, છતાં ઘણું આદ કરતાં ય ગુજરાત કેટલું ઉગ્ગવળ
હશે તેનો ખ્યાલ તેના પરથી આવી શકે છે.

જ રહેલા જળથી ભરપૂર છે અને તેથી જ તે ભૂમિ દેવળ જળમય છે. વળી તે દેશ નારંગી, મોસંબી, લીમડો, કદંબ, કેળ, સરંગવો, ડાહ, કરમન, ચારોળા, ખીચુ, આંબા, મીનાફળ, બહેડાં, બિજોરાં, ખનૂર, દાહ, ગેરડી માલતી, વાળો, વનસદ, જૂર્ષ-વગેરે પુષ્કળ લતાઓથી સમૃદ્ધ છે. તમારી પાસે હું કેટલા વૃક્ષોના નામ લઉં, પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે આ પૃથ્વી ઉપર જેટલાં વૃક્ષો ફળવાળાં ગણાય છે અને જેટલાં વૃક્ષો પુષ્પવાળાં થાય છે તે સર્વે તે દેશમાં છે. એટલું જ નહિ પણ એ દેશની ભૂમિમાં એવાં ગુણ્ય છે કે જેથી મગ, તુવેર, ઝંગર, અકદ, ધડ, જુવાર અને બાજરી સર્વ જાતનાં અન્ન નીપજે છે. એ દેશમાં રહેનાર સર્વ મનુષ્ય, સમુદ્રના પુષ્કળ કિનારાઓ પર અદ્ય વ્યવસાય કરે છે, તેમજ અમૂલ્ય ધન સંપાદન કરે છે. વળી ત્યાં સોપારીના હુકમ તથા નાગરવેલનાં પાન મિત્રોની પેઠે પ્રાણીઓના મલિન મુખને રંગી આપે છે. એ દેશમાં પરબ, કૂવા, તળાવ, ગામ અને અન્નક્ષેત્ર વગેરેમાં સ્થિતિ કરનારાં કોઈ પણ મુસાફરો પોતાની સાથે ભાથુ કે ખાણી કદી લેતા નથી. તે દેશમાં મુસાફરો ગાઢ વૃક્ષોની પકિત નીચે ચાલે છે, તેથી સૂર્યના તાપથી કદી સતાપ પામતા નથી. યતુજય ગિરનાર વગેરે તીર્થો પણ એ દેશમાં ઘણાં આવેલાં છે કે જે પોતાનું સેવન કરનાર ભગ્ય છવાંને મોક્ષપદે પહોંચાડે છે. વળી સોમનાથ, બ્રહ્મરથાન, મૂળરથાન, સૂર્યનીર્થ વગેરે લોકિક તીર્થો પણ ત્યાં છે. એ દેશમાં કસુબી તથા મહાકિયા રગથી રંગેલાં અને રેશમથી વણેલાં રંગમેરંગી વસ્ત્રોને મનુષ્યો સદા ધારણ કરે છે. ત્યાં પ્રાણીઓના ઉપકારથી, સદાચારથી તથા પ્રિય ભાવણથી વિદ્વાનો પ્રસન્ન થાય છે, તેથી એ દેશને 'વ્યાપક જુદસ્પતિ' એવું ઉપનામ અપાયું છે. ખરેખર, પૃથ્વી પર જેટલા દેશો છે તે સર્વે એની સમાનતા કરી શકે તેમ નથી. સ્વર્ગને તો મેં જોયું નથી, તેથી તેની સાથે પણ એ દેશની સમાનતા કેમ કરી શકું? એ દેશનાં ગામડાં પણ અતુલ વૈભવવાળાં હોઈ નગરો જેવાં છે, અને નગરોની ગણતરી તારી પાસે કોઈ રીતે કરી શકું તેમ નથી, કારણ કે એ દેશમાં અણ્વિલપુર, સ્તંભતીર્થ વગેરે સ્વર્ગના જેવાં અસંખ્ય નગરો છે. એ દેશમાં પ્રહલાદનપુર નામનું એક નગર છે. હું માનું છું કે સ્વર્ગમાં પણ એના જેવું કોઈ નગર હશે કે કેમ, એ શંકાપદ છે. એ નગરમાં પુષ્કળ ધન સંપાદન કરવા ના સયોગો આવી મળે છે. તેથી માણસો તેને 'સ્વલ્લેલાકુલ' (સ્વર્ગનંદર) એવું બીજું નામ પણ આપે છે."

આ વર્ણન સાંભળી વેપારી સત્સક્ષણનું ચિત્ત પ્રહલાદનપુર (પાલનપુર)

આવવા ચંચળ બને છે. અને દ્વંદ્વ સમયેમાં એણે ત્યાં આવી પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું.

આ દ્વંદ્વ વર્ણનમાં કવિએ ગુજરાત વિશે ઘણી માહિતી આપી છે. ગુજરાતની ધાત્મસંપત્તિ, વનરાજિ, જમીન વિશેની દહીકત તેા ઠીક, પણ ગુજરાતીઓ 'સમુદ્રના પુષ્કળ કિનારાઓ પર વ્યવસાય કરનારા હતા એટલે કે દરિયો ખેડનારા હતા' એમ પણ કહ્યું છે. ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે પરળ ફૂવા, તળાવ અને અમલોનો હતાં અને તેનો મહામાર્ગ ? " તે દેશમાં મુસાફરો માઠ વૃક્ષોની પકિત નીચે આલે છે, તેથી સૂર્યના તાપથી કદી સંતાપ પામતા નથી." એમ કહી રસ્તાની જન્ને જાનૂ જાંચાં જાંચાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હશે, અને એ મહામાર્ગ છેક આણ્ણી માંડી સૌરાષ્ટ્રને વીધેનો હશે. આ મહામાર્ગની દહીકત પણ 'સમરાસાસુ' અને 'નાલિન'દનજિનોદ્વાર પૂર્વધર્માધી મળે છે. આ માર્ગ રાજમાર્ગ હશે, અને દરરોજ સેંકડો વાહનો અને માણસો એના ઉપર શાંતિથી પસાર થતાં હશે.

શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાનું નક્કી કરી, સમરસિંહ પાટણના મૂળા અક્ષપખાનની પાસેથી તે પ્રમાણેની અનુચા મેળવી, પ્રતિમા માટે ત્રિસંગમપુર નગરના રાજ મહીપાળદેવ પાસે આગ્રસણની આણ્ણમાંથી પ્રતિમા ધડાવવા 'ફલહી' (શિલાપાટ) ગંગાવે છે. આ શિલાપાટ ઉપરુક્ત ગજમાર્ગે ધર્મ શત્રુજય મુધી પહોંચે છે. સૌથી પ્રથમ 'શિલાપાટ' 'ખેગળુ' નામના નગરમાં આવે છે. ત્યાંથી 'લાંડુ' ધર્મ પાટણ પહોંચે છે.

શિલાપાટમાંથી પ્રતિમા તૈયાર થવાના શત્રુજયથી સમાચાર મળતાં સમરસિંહ પોતાના પિતાની સાથે મોટા સંઘ કાઢે છે. તેમાં અનેક સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકા અને શ્રાવિકાઓ લાગ લે છે. આ સંઘ પાટણથી નીકળી અનુક્રમે અમળ વધી શંખારિકા, ૬ સેરિસા, ૭ ક્ષેત્રપુર (સરખેળ), ૮ ધવલકપુર (ધોળકા), ૯ પિપ્પલાલી (પિપરાળી) યર્ષ ૧૦ શત્રુજય પહોંચે છે.

'સમરાગસમા' મહામાર્ગમાં આવતાં ગામોનો નિર્દેશ આ જ રીતે છે :

“મેરીસે નૃજિવઉ પાસુ કલિકાલિદિં સકલો,
મિરયેજિ યાહઉ ધરવક્યે સંધુ આવિઉ સવલો;
ધપુકઉ અતિશમિઉ તામ લોલિયાણુઈ પડુતો,
- નેમિજુવણુ ઉજુ કરિઉ પિપલાલીય પત્તો.

પાલીતાણુક નયરે સંઘ ભયલિ પ્રવેસુ.

[સરતમી બાવા : ૧]

શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરી, મૂળ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી સંઘ સૌરાષ્ટ્રના છેક પ્રભાસપાટણ સુધી જઈ ત્યાંથી ફરી શત્રુજય આવી પાટણ પાછો ફરે છે. પાછા ફરતાં આ ગામોનો નિર્દેશ મળે છે—અમરાવતી (અમરેલી), ૧૨ તેજપાલપુર, ૧૩ ગિરનાર, ૧૪ વામનપુરી (વંચળી), ૧૫ દેવ-પ્રતાપ (પ્રભાસપાટણ), ૧૬ કાડીનાર, ૧૭ દીપવેલાકૂલ (દીવળદર), ૧૮ શત્રુજય, પાટલાપુર (પાટડી), ૧૯ શંખેશ્વરપુર, ૨૦ હારીજ, ૨૧ સોર્ષલા ગામ ૨૨ અને પાટણ.

પુસ્તકપ્રશસ્તિઓમાં ઐતિહાસિક વિધાનો

[લેખક. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે]

ઉપક્રમ

ઈતિહાસના અત્યુત્તરમાં ઐતિહાસિક પ્રશ્નો, તાત્ત્વપત્રો, શિલા-
લેખો, અને મુદ્રાઓ, પ્રમાણુજૂત સાધનો મનાય છે જેમાંથી ગત્યવંશોના
કમ્પ્યુટ વર્તીતો, વંશાવલીઓ, સાલવારીઓ, રાજ્યવિસ્તાર, સમકાલીન
રાજ્યો વગેરેની સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિવાય કેટલાક
એવા પ્રશ્નો મળ્યા છે, જેમાંથી સીધી કે આડકતરી રીતે કેટલાક ઐતિહા-
સિક ઉત્તરો જોવામાં આવે છે જેમકે ત્રિપટિશલાત્રપુરુષ ચરિત્રનું
પરિશિષ્ટ પર્વ, શબ્દાનુસાસનમાં ઉદાહરણાર્થે આપેલ સિદ્ધરાજનો માલવા-
વિજય, સિદ્ધહર્મના દરેક પાદને અતે આપેલા સ્તોત્રો, નાટ્યદર્પણ, અને
મણરત્નમહોદધિના કેટલાક ઉત્તરોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક મૂલ્યવાન
માહિતી પૂરી પાડે છે. આવા કેટલાયે પ્રશ્નો મળે છે જેમાંથી શુભરાતના
ઈતિહાસને મદદ કરતાં કાંઈક ને કાંઈક વિધાનો હુપાયેલા હોય છે. શુદ્ધ
ઈતિહાસની રચનામાં સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રત્યે અપેક્ષા નહિ સેવતાં, દરેક
વસ્તુને અનુષંગી પ્રમાણો વડે કસી જોવી પડે છે. અને તે દૃષ્ટિએ અનૈ-
તિહાસિક પ્રશ્નોમાંથી પ્રાપ્ત થતા અલ્પસ્વરૂપ ઉત્તરોમાં પણ વધુ મહત્ત્વ
ધરાવે છે, આવું જ બીજાં સાધન તે હસ્તલિખિત ગ્રામીન પુસ્તકોનાં
અંત્ય પત્રો પર લખાયેલી પઠિપત્રો અને પ્રશસ્તિઓ છે, જેમાંથી

ક્રમું નહતું, ત્યારે શ્રીમાળ ગુજરાતનું આદી સસ્કૃતિધામ મનાતું શ્રી અને સગવતીનો ત્યાં ખૂબ વિકાસ થયો હતો. અશ્વર્થશાળાઓથી અને દાનેશ્વરીઓથી ઊભગતી આ નગરીનો વૈભવ ઈન્દ્રની અમગપુત્રીના વૈભવ જેવો હતો, જ્યારે સગવતીની સાકાગ સેવા કરનારા કવિવર નાથ જેવા ધુગ્ધર પડિતો પોતાની અણુત્તર જાનશક્તિથી ભૌગતના પ્રદાંડ પડિતોને, ત્યાંના મસ્કારવૈભવ નિદાણવા આકર્ષતા આ મહાનગરમાં અપૂર્વ જ્ઞાન ધરાવતા કેટલાયે ભવ્ય મથો સર્જ્યા છે. શ્રીમાળની સાથેસાથ વલ્લભી ગુજરાતનું વિદ્યા અને મ્વારેન્દ્ર મનાયુ દૈવર્ધિગણિ ક્ષમામયો ગુજરાતનું વિ સ ૧૧૦ માં આ જ નગરમાં જ્ઞાનપરિપદ બોલાવી 'શાળ મુખમાં વિકીન થતા જર્નને પુસ્તકાકૃદ કરી બચાવ્યુ ભદ્રિમવ્ય જેવા વિદ્વાતપૂર્ણ' મથોનું નિર્માણ ત્યાંજ થયું હતું, વલ્લભીભગ બાદ ગુજરાતનું સસ્કારકેન્દ્ર અણુહિલપુર પાટણુ થયુ આવકાઓ પછી સોલકી શાસનનો ઉદય થતા, પાટણમાં વિદ્યા, અને દેશનો પ્રવાહ વાયુની માફક સર્વત્ર ફેલાયો. લક્ષ્મીનદનોએ લક્ષ્મીની ઉપાસના શ્રી જેમ અણુદિવ્યપુરમાં તેમનો અખંડ નિવાસ બનાવ્યો હતો, તેમ સગવતી પણ આધિભૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રિવિધ ગીતે ત્યાં વિદ્યમાન હતી, બિ હથ અને લોનદ જેવા કાશ્મીરી પડિતોને પાટણની જ્ઞાનસમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈ કેટલાયે વર્ષો સુધી આ નગરમાં નિવાસ કર્યો હતો. લોજ અને બીમની વિદ્વાતમહાના આકૃદ વિદ્વાનો, પગપગ એક બીજાને પરામર્શ કરવા સમક્ષાઓ મોકનતા સિદ્ધગજ, કુમાગ્રખાળ અને વિસળજેવની રાજસભામાં તો ગુજરાત અને ગુજરાત બદારના કેટલાયે વિદ્વાન પડિતો ખીરાજતા હતા. તે કાલે પાટણુ ગુજરાતનું શાગ્દાપીઠ હતું ગજમગ્ન ઉભયમાં વિદ્યા પ્રત્યે અનુરાગ ફેલાયો હતો રાજાઓ દેસપગ્દેશના વિદ્વાનોને આમત્રી ગજસભામાં અનેક વિષયોની ચર્ચા કરાવતા અને તેમને પુરસ્કાર આપી સમાનતા આપ્યાઈ હેમચંદ્ર અને ખીજ અનેક વિદ્વાનોએ ભય મથો આવેખી ફેલાવેનો પ્રકાશ. ગજાઓ અને લક્ષ્મીનદનોએ આપેલ પ્રોત્સાહન, સહાય અને અભિરચિને જ આભારી છે.

સોનખી યુગ ગુજરાતનો મુવર્જમળ મનાય છે તેને વિદ્યા વાણિત્ય અને કલાનો ઉત્કર્ષનો મધ્યાદ્દ કાળ કહીશ તો અચ્ચાને નહિ અણાપ, સોલકી અને વધેશ યુગમાં પાટણમાં મેકો જ્ઞાનપ્રચુર મથો રચાયા હોવાનું તે મથો સાક્ષી પૂરે છે તે કાળમાં જ્ઞાનસમૃદ્ધિને પોષવા સસ્કૃતિને ચરી ગમવા, રાજાઓ અને મેપીગોએ અણુલ દબ્ય અર્ચા જ્ઞાન

ભંડારો સ્થાપ્યા હોવાનું ઇતિહાસકાર કહે છે. કુમારપાળે એકવીસ ગ્રંથ-સંગ્રહો પાટણમાં બનાવ્યા હતા, જ્યારે વીરધવળના વિદ્વાન મંત્રી વસ્તુ-પાળે અગાઉ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી ત્રણ ગ્રંથભંડારો બનાવ્યા હતા, એમ વસ્તુપાળચરિત્રમાંથી માલુમ પડે છે. આ સિવાય કેટલાયે સામાન્ય શ્રેષ્ઠી-ઓએ જ્ઞાનદાનના ઉદ્દેશથી સેંકડો પ્રસ્તુતક લખાવ્યાં હોવાનું જૈન ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. આ બધા ગ્રંથોમાં અપૂર્વ જ્ઞાન સમાયેલું છે. તદ્વેપરાંત તે દરેકના પ્રાંતભાગે લખાયેલી પુષ્પિકાઓ અને પ્રશસ્તિઓ પણ વિવિધ દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતમાં ગ્રંથસંગ્રહોના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારો પાટણ, લીંબડી, અમદાવાદ, ખજાત અને વડોદરામાં છે. તે પૈકી પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ, તેમજ ગ્રંથસંખ્યાની દૃષ્ટિએ પાટણના જ્ઞાનભંડારોમાં તો જ્ઞાનરાસિના લાખો ગ્રંથો હશે, એમ ઉપનુંક્ત કુમારપાળ અને વસ્તુપાળે સર્ગવેશા જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્દેશો ઉપરથી સમજાય છે. આ બધા ગ્રંથભંડારોમાંથી ગર્વાસ્ટર રહેલા તો ફક્ત થોડા જ ગ્રંથો બચ્યા છે, જ્યારે તેમાંના બધા ગ્રંથો મુસ્લિમકાળમાં પિનાશમયથી બચાવવા જેસલમેર લઈ જવામાં આવ્યા હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પાટણના ગ્રંથભંડારોમાં સમગ્રજલ હજારો ગ્રંથોના નામો તથા તેનો રચનાકાળ અને લખ્યાકાળ સૂચવતી યાદી હજી સુધી પ્રકટ થઈ નથી. ફક્ત તાલપત્રીય પ્રતોની સૂચી વડોદરા પ્રાંત્ય વિદ્યામંદિર તરફથી, શ્રી, પડિત લાલચંદ્ર ભગવાનશાસ્ત્રી મહાર મૂકી છે, જેમાં દરેકના આદિ, અંત, પ્રશસ્તિઓ તથા પુષ્પિકાઓ પણ આપેલી છે. આવી જ એક સૂચી સ્વર્ગસ્થ ચિમનલાલ દલાલે, જેસલમેરીય જ્ઞાન-ભંડાર પ્રાંત્યવિદ્યા તરફથી લગભગ ૧૯૨૩માં પ્રકટ કરી હતી. લીંબડીના જ્ઞાનભંડારની સામાન્ય યાદી પ્રકટ થઈ છે, પણ વડોદરા અમદાવાદ અને ખંભાતના ગ્રંથસંગ્રહોની યાદીઓ હજી સુધી પ્રકટ થઈ નથી. ગુજરાતના પ્રાચીન ગ્રંથસંગ્રહોની આદિ, અંત, તથા પુષ્પિકાઓ અને પ્રશસ્તિઓ સંદિતની બ્યવસ્થિત યાદીઓ પ્રકટ કરવામાં આરે તો કેટલાયે અચાત ગ્રંથો બહાર મુકાઈ વિદ્વાનોના જાણુવામાં આવે. આવા ઠાંઈ ઠાંઈ ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે અપૂર્વ વિધાનો મળી આવ્યા છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપતી સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઐતિહાસિક

૯

કુમારપાળના રાજ્યમાં દરેક ખાતાના ઉપરીઓને સામાન્ય રીતે

મંત્રી તરીકે યોગજવામાં આવતા હશે, એમ કેટલાક ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે. સોદસાક નામક પોરવાડ વૈસ્ય તેનો સામંત મંત્રી હતો એમ સંવત ૧૨૨૮ માં લખાયેલી યોગશાસ્ત્રની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે.^૧ આ અંથ તેના પુત્રોએ તથા સ્ત્રીએ ધર્મદાન તરીકે લખાવી આપ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ કટુકગજ હતું જ્યારે પુત્રનું નામ જગતસિંહ હોવાનું પ્રશસ્તિ કહે છે. ઉદયનના ચોથા પુત્રનું નામ પણ સોદસાક હતું જેને સત્રાગાર ઉપર નિયત કરવામાં આવ્યો હતો, પણ આ સોદસાક તેનાથી ભિન્ન હતો. પાટણમાં સોદનાક વસતી નામનો મહેલો હતો જ્યાં મુનિ ચંદ્રમુરિએ દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ ઉપર વૃત્તિ રચી હોવાનું તેની પ્રતિષ્ઠા કહે છે.^૨

કુમારપાળના ભુદા ભુદા અમાત્યોનાં નામો મળ્યા છે જેમાંથી બાહડદેવનું નામ હોઈ પણ અથમાં મળ્યું નથી. વાહડનું નામ મળે છે પણ બાહડદેવનું નામ “પૂર્ણવિધાન પદ્ધતિ” નામક અંથની પ્રશસ્તિમાં જ જણાવ્યું છે.^૩ આ અંથ સંવત ૧૨૦૮ માં કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં લખાયેલ હોઈ તેમા બાહડદેવને મહામાત્ય તરીકે જણાવ્યો છે.

કુમારપાળના મુખ્ય દંડનાયકોમાં સજ્જન અને વર્ધનજ યાને વૈજનજદેવ બેના નામો શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈએ આપ્યા છે, જ્યારે વોસરી નામનો એક દંડનાયક હતો એમ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રની પ્રશસ્તિમાંથી જણવા મળે છે. તેને અથડ દંડનાયક તરીકે જણાવ્યો હોઈ તે સાદનો સૂત્રો હતો એવો તેમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે.^૪ નામ ઉપરથી જણાય છે કે તે નાથ અગર સાહજી યાત્રિનો હતો.

બ્રાહ્મણરાત્રીય સજ્જનનો પુત્ર કૃષ્ણ મૂળરાજનો ગોઠિક હતો એમ ચંદ્રમુનિએ રચેલ કથાકોસની પ્રશસ્તિના આધારે માલુમ પડે છે.^૫

શ્રીમદેવ બીજનના મહામાત્યોમાં દંડ શ્રી તાત નામક સર્વોધિકારી તેરમા સૈકાના અંતમાં હતો. ઉપદેશ કંદબોદત્તિનામના, બાલચંદ્રમુરિએ રચેલ અંથની પ્રશસ્તિમાં દંડ શ્રી તાતનો મહામાત્ય તરીકે ઉદ્દેશ કર્યો

૧ પત્તનસ્ય ઐનમાળાવારીયસૂત્રી, પા. ૧૦૫

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પા. ૨૪૨

૩ જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, પા. ૧૦૧

૪ જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, પા. ૧૫-૧૬

૫ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પા. ૩૧૧

છે. આ ગ્રંથ સંવત ૧૨૬૬ ના ફાગણ સુદ ને શુક્રવારે લખ્યો હતો, એમ તેમાં જણાવેલું છે. આ જ બીમદેવનો વ્યવહારુમાત્ય (નાણામંત્રી) ગણિત હતો. આ ગણિતના પ્રપૌત્ર દુર્લભરાજે સામુદ્રિકતિલક નામક ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની અંદર તેણે પોતાના પૂર્વજ ગણિતને પરિચય કરાવતાં તે બીમદેવનો મંત્રી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.^૭ બીમદેવને આગક નામનો અમાત્ય હતો જેનાં વધુ પ્રમાણો મળે છે. તે મલ્લક કુળમાં જન્મ્યો હોઈ તેના પિતાનું નામ દેવચંદ્ર હતું. તેનો લાઈ આઠઠાઈનું હંડનામક હતો, જેની પ્રાર્થનાથી વિજયસિંહચરિત્રિય વર્ધમાનચરિત્રે વાસુપૂત્યચરિત્ર રચ્યું હતું.^૮ આ જ બીમદેવના રાજ્યમાં લાટનો હંડનામક શોભદેવ હતો, જ્યારે મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ હતો એમ પિટર્ચનના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે.^૯

વિસળદેવ વાઘેલાના મહામાલોમાં તેજપાળ અને નાગક બન્નેના વધુ ઉલ્લેખો મળે છે. તેના રાજ્યમાં કોઈ વિજયસિંહ નામક હંડધિપતિ હતો એમ પણ વિધાવશ્યક વિવરણની પ્રશસ્તિમાંથી જણવા મળે છે.^{૧૦} આ સિવાય નામક મંત્રીના ઉલ્લેખો તેના રાજ્યકાળ દરમ્યાન લખાયેલા કેટલાક ગ્રંથોમાંથી જણાય છે.^{૧૧} વિસળદેવ પછી ગાદી ઉપર આવનાર અશ્વનદેવના મંત્રીઓમાં ફક્ત માલદેવનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પણ આશ્ચર્ય હેમચંદ્રચિત “અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા ટીકા” નામક મંથની પ્રશસ્તિમાંથી કોઈ દેવે અટકધારી મહામાત્ય હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.^{૧૨} તેમાં મહામાત્યનું નામ ખવાઈ જવાથી જણાયું નથી, તેથી તેનું નામ શું હતું તે જાણી શકાય નથી. પણ માલદેવ સિવાય બીજો મંત્રી હતો એમ નક્કી થાય છે. અશ્વનદેવના મહામાત્ય માલદેવના કુટુંબનો આજો ઘેરો પરિચય ‘અનુયોગ દ્વારદત્તિ’ અને ‘કરપલાખ’ના અન્ય પ્રાંતે આપેલ પ્રશસ્તિઓમાંથી મળે છે.^{૧૩} તેનું આદિસ્થાન પાટણ

આપવામાં આવ્યું હતું, જેમ સં. ૧૧૭૯ માં સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળની અંદર લખાયેલ 'હિતરાધ્યયન' નામક ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ૧૪ તેવી જ રીતે સિદ્ધપુરમાં મૂલનારાયણદેવનો મઠ હોવાનું સંવત ૧૨૦૦ માં લખાયેલા 'સાંખ્યસપ્તતિલાખ્ય'ની પુષ્પિકામાંથી જણાય છે. ૧૫ અનુમાનથી લાગે છે કે મૂળરાજે સિદ્ધપુરમાં કોઈ વૈષ્ણવ મંદિર પોતાના નામથી બધાવ્યું હોય જેનું નામ મૂળ નારાયણદેવ રાખ્યું હશે. બીજા કેટલીક હકીકતો પ્રશસ્તિઓમાં મળી આવે છે, દરેકની રવતંત્ર અર્થા કરવામાં આવે તો કેટલાયે ઐતિહાસિક વિધાનોની આલોચના થઈ શકે તેમ છે.

ઉપસંહાર

આ નિબંધમાં તો ફક્ત પુસ્તકપ્રશસ્તિઓમાંથી મળતા ઐતિહાસિક, સામાજિક અને ભૌગોલિક વિધાનોની સામાન્ય વાનગીઓ જ રજૂ કરી છે. પરંતુ સિદ્ધહિમના દરેક પાદના અન્તે આપેલ શ્લોકો જેમ ચોલુક્ય વંશની સિલ્હસિલાખંધ માહિતી આપે છે, તેમ કેટલીક પ્રશસ્તિઓ ગુજરાતના મહામંત્રીઓ કવિવર્યો, ગજપુરુષો અને ઐથીઓના કુટુંબોની અવસ્થિત માહિતી રજૂ કરે છે. આ સિવાય કેટલાંક પ્રાચીન ગામો, દેવ-મંદિરો અને તટકાલીન અન્ય રાજ્યોનાં વૃત્તાન્તો પણ પૂરાં પાડે છે. દેવેશ્વર પુસ્તકપ્રશસ્તિઓ અને ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી પૂરી પાડનારાં મહારવનાં સાધનો છે અમદાવાદમાં બરાયેલ સાધુસભેલનો વખતે પ્રદર્શન-માં રજૂ થયેલ ગ્રંથોમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ સંગ્રહી 'પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' નામક પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે તેમજ જૈન કોન્ફરન્સ તરફથી પણ એક પુસ્તકસૂચી બહાર મૂકવામાં આવી છે ગુજરાતનાં બધાં ભાગોનાં ગ્રંથોની આદિઅંતરાણી પદ્ધતિસરની યાદીઓ જ્યારે બહાર પડશે ત્યારે કેટલાયે ઐતિહાસિક નવાં તત્ત્વો બહાર આવશે એમાં શક નથી. ઇતિહાસનું સર્જન કરવા માગતા વિદ્વાનો પુસ્તકપ્રશસ્તિઓ પણ વિચારી તેનાં તત્ત્વોનો સાચો સમન્વય સાધશે તો, આપણે ઇતિહાસ સરજી શકી શકીએ છીએ.

“ ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાણા ને તેમનો જમાનો ”

સને ૧૯૩૬-૧૯૬૨-૩૬ વર્ષ

[લેખક—દાઠી સૈયદ નૂરુદ્દીન હુસેન, ભરૂચ]

ઈ સ ૧૭૦૭માં શહેનશાહ ઔરંગઝેબના મરણ બાદ પિ ઈ ઈ કંપનીના અમલના ઔરંગઝેબના સૈકાની અધવચનો લગભગ ૧૫૦ વર્ષનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ અગવિદ્યાસની નજરે લખાવવાનું અમલનું જણાય છે એ વિષય પર સરોધન કરી પૂરતો અમલ પાડવો જરૂરી છે

મારી સમજ પ્રમાણે એ અપૂર્ણતા દૂર કરવા તેમજ ખરી મિનાઓ પ્રકાશમાં લાવવા માટે એ સમયમાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના દેશી રાજાઓ, નવાબો પેશ્વા, પિ ઈ ઈ કંપની તેમજ રૂચ ઈ ઈ કંપનીના કિરોડરો અને અમલદાર વર્ગો ફારસી, અંગ્રેજી, મરાઠી, અને રૂચ ભાષામાં કરેલા પત્રવહેવારો ને લખેલી ડાયરીજીમાંથી સરોધન કરવાનું યોગ્ય જણાય છે

ભરૂચ શહેરે ગુજરાતના એક પ્રાચીન બહાર તરીકે મેળવેલી ખ્યાતિ ને એક નાના ઇસ્લામી ગણ્ય તરીકે બજારવેલા લગને વીધ ને આ નિબંધને, અઢારમા સેમમાં થઈ ગયેલા ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાબો ને તેમના જમાનાની દ્રષ્ટિ દેખીતે તે સમયના ફારસી પત્રવહેવારોના મારી પાસેના સમગ્ર તેમજ ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનો પરથી સંચાલન કરી તેમજ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, જેથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગોમા ધઈ ખામોગા જણાય તો તે માટે હરગુજર ચાલું છું

ઇતિહાસના માહિતગારો એ દોઢમો વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતમાં આવી રહેલી અધાધુધીવાળી સ્થિતિ અને દેશી રાજાઓ તેમજ પિ ઈ ઈ કંપની ને રૂચ ઈ ઈ કંપની વચ્ચે આવેલી ગણ્યખટપટથી સારી રીતે વાકિફ હોવાને લીધે, તેમજ શુ ગેઝેટિયર ડા ખાનાજી અને જેનેસવાળા ગાયકવાડનાં ઓફ ખરોડાનાં યો રમાં દ્રેજેડી ઓફ પોસ્ટ ના મથાળા દેહા આપેલા પત્રવહેવારો વગેરેથી ભરૂચનું રાજ્ય આટલી દ્રષ્ટિ મુદતમાં કેવા સંજોગમાં હતું નવામ પામેથી ગણ્ય હતું તેની માહિતી સારો મળી શકે છે તે કાગળે એ પર વધુ ચર્ચા નહિ કરતા, ભરૂચના નવાબોની રાજ્યનીતિ રાજ્યની અર્થિક ને સામાજિક ગિમતિ, તેનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ વરકરી બદામસ્ત વગેરે વગેરે પર થોડુંક વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે

ભરૂચ પર નવાબી કારભાર ૧૭૩૬ થી ૧૭૭૨ સુધી એટલે ૩૬ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. એમાં ૬ સ્વતંત્ર નવાબો રાજ્યકર્તા સમ્મિ ગયા છે. ૧૭૭૨ માં એના છેલ્લા નવાબ પાસેથી ધિ. ઈ. ઈ. કંપનીએ ભરૂચ પર પીછ વખતે ચડાઈ કરી ભરૂચ લીધું હતું. નવાબોનાં નામર આ પ્રમાણે છે—

૧ નવાબ નેક આલમખાન ૧ (મિરઝા અબ્દુલ્લાહ બેગ)

હિ. ૧૧૪૯-૧૧૫૧ ઈ. સ. ૧૭૩૬-૧૭૩૮=૨ વર્ષ

૨ નવાબ નેક આલમખાન ૨ (મિરઝા બેગ વા. અબ્દુલ્લાહ બેગ)

હિ. ૧૧૫૧-૧૧૬૬ ઈ. સ. ૧૭૩૮-૧૭૫૨=૧૪ વર્ષ

૩ નવાબ ખરતલમખાન (મિરઝા મુગલ બેગ વા. અબ્દુલ્લાહ બેગ)

હિ. ૧૧૬૬-૧૧૬૬ ઈ. સ. ૧૭૫૨-૧૭૫૨=૩ માસ

૪ નવાબ નેક આલમખાન ૩ (મિરઝા હસનઅલી બેગ વા. મુગલ બેગ)

સગીરનાં રિજટ

બીબો ખૂશન ઉર્ફે બડીબીબી મિરઝા અબ્દુલ્લાહ બેગની વિધવા

હિ. ૧૧૬૬-૧૧૬૮ ઈ. સ. ૧૭૫૨-૧૭૫૪=૨ વર્ષ

૫ નવાબ નેક નામખાન (મિરઝા હામિદ બેગ વા. અબ્દુલ્લાહ બેગ)

હિ. ૧૧૫૮-૧૧૮૨ ઈ. સ. ૧૭૫૪-૧૭૬૮=૧૪ વર્ષ

૬ નવાબ હમિતિયાબુલ્લાહ (મિરઝા મુઅઝ્ઝીઝખાન)

હિ. ૧૧૮૩-૧૧૮૬ ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૭૭૨=૪ વર્ષ

મળદૂર નવાબો પૈકી નવાબ નેક આલમખાન ઉર્ફે મિરઝા અબ્દુલ્લાહ બેગ ભરૂચ, જલુસર તથા મહબૂલાનાદનો વહીવટ શરૂમાં ૧૭૨૧ થી દિલ્હીના વઝીર અને ગુજરાતના બાવનમા સૂબા (વાઇસરોય) નિઝામુલ મુલક તરફથી કરતા હતા. સદાકુ પ્રમણ્ણિા દિલ્હી સહેનશાહત તરફથી નિઝામની સરકારે ખાસ (ખાનગી જગીર) તરીકે અપાયેલાં હતાં. ૧૭૩૧ માં નિઝામની જવામબુદી મળદૂર અબ્દુલ્લાહ બેગને મોદ-

૧-મું. ગે. (સુરત એન્ડ હોન્ડ) વો-૨ તથા ત્રાયકવાડઝ બોર્ડ બરોડા બાન્ડ
ડે. બાન્ડ એન્ડ બેન્ડર્સ. [અમેચ દ્વિતી]

૨-મું. ગે. વો-૨, ત્રાયકવાડઝ બોર્ડ બરોડા ભા. ૧, ફારસી રેલેવન્ટ
દસ્તવિખિત (કમી સેપરે બેડમદકુસેન)

પાડવામાં આવતા હતા, જે મોગલ સહેનશાહ શાહઆલમ-૨ ના સમયના સુરતી સિકકાઓ કરતાં કદમાં સહેજ નાના હોવાના જણાય છે. નવાબી સમયમાં રૂ. ૧૪૦૦૦૦૦) ના સિકકાઓ પાડવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ 'મુબાઈ ગેઝેટિયર વો. ૧ (સુરત એન્ડ ઓચ) માંથી મળે છે.

ભરૂચના નવાબોએ રાજ્યકારભાર માટે, પોતાના દીવાન તરીકે મળમુદાર કુટુંબના મોહ વાણિયા ચાતના બાઈદાસ, ધિજમૂખજીદાસ અને કાશુભાઈ જેવા હોશિયાર હિંદુઓની પસંદગી કરી હતી. ન્યાયાસનના હોદ્દા પર કાઝી હમીદુદ્દીનરે સિદ્દીખી અને કાઝી સૈયદ એહમદ દુસેનરે મૈયદમિયા જેવા વિદ્વાન કાઝીઓ તેમજ મુફતીઓ રાખ્યા હતા. શહેરની ટકસાળ, કોટવાલી, લશ્કરી અને ખીજ નાના મોટા હોદ્દાઓ પર સારા અને કાબેબ અમલદારો નીમવામાં આવતા હતા. શહેરના બચાવ માટે શહેરને ફૂતો, સિદ્દરાજ જયસિંહના જમાનાનો (૧૦૬૪-૧૧૪૩) નો મળખૂત ફિરો અને મુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના જમાનાની ૧૫૩૩ ની કોંડી ખાડી તેમજ કોટની દક્ષિણમાં પ્રખ્યાત નર્મદા નદી આવેલી હતી છતાં વધુ બચાવ સારું નાનું સરખું દરિયાઈ બગ પશુ રાખવામાં આવતું હતું. કોટની ખૂરજીઓ પર દારૂગોળા સાથે બંદૂકો તથા તોપોની સાગી ગોઠવણ રાખવામાં આવતી હતી, જે માટે સારા બંદૂકચીઓ તથા ગોલ્દારૂં રાખવામાં આવતા ને જરૂર વખતે નવી તોપો તૈયાર કરાવી મંગાવવામાં આવતી હતી. દરિયાઈ બગ માટે મીરે બેદર (નોંકાખ્યક્ષ) અને

૧ એમને એક છનામી જામ મ'બજેશ્વર મલેહ' હતું જે હાલમાં એમના કુટુંબમાં પળાય છે.

૨ સુરતના વલળી હતા. એમના કુટુંબીઓમાં સુરતના મુફતી તથા મોલવીના હોદ્દાઓ પર હતા.

૩ કાજી એહમદદુસેન મૂળ ફિલ્હીના શાહબદા મુજરાત અખતર (બહાદુર શાહના પુત્ર) ના અનાયીક (patron comparison) હતા. પછી ડિ. ૧૧૭૩ (૧૭૫૫-૫૬)માં એમને નવાજ નેક નામજાનના સમયમાં ભરૂચના અખતર હોદ્દા પર નીમવામાં આવ્યા હતા. મલકૂર નવાબની દીકરી સાથે એમનાં લગ્ન પણ થયાં હતાં જેથી ઉલ્લા નવાજ મોઅમ્મઝીઝખાનના બનેલી પણ હતા. તેઓ જાણ લેખકના સાતમી પેઢી પર દાદા થાય. (લેખક)

૪ અહીં મોલવીનો અર્થ મુફતી તરીકે બલુવાનો છે. ધાર્મિક કામોના ફેસલા એ હોદ્દાના માલુસ દાખી બતાવતા હાલમાં એ હોદ્દો legal remembrancer-નો ચલુચ છે.

બંદરી જહાત માટે મુચરિફ (હિસાબી કામ કરનાર તથા તેહસીલદાર (ખજાનચી) વગેરે રાખવામાં આવતા હતા. દરિયાઈ બળમાં^૧—લડાયક ફતેહમારીખતનાં ઝકપી વહાણો તથા ખીજી નાની મોટી હોઠીઓ લડાયક સામગ્રીઓ સાથે રાખવામાં આવતી હતી. યજ્ઞના નવાબોના વખતમાં શહેરમાં રાખવામાં આવતાં પાયદળ અને ધોડેસવારી લશ્કરની સંખ્યા વિશે જાણવાનાં સાધનો મળી શક્યાં નથી, - પરંતુ હેલ્થ નવાબ મોઅઝ્-ઝીઝખાન (૧૭૬૮-૧૭૭૨)ના સમયમાં એવા લશ્કરની સંખ્યા ૩૦૦૦ સુધીની હોવાનું નવાબના મીર મુનશી સે. અબ્બાસ અલીવાળા નવાબના કિરસા (કિરસએ ગમગીન)માં ઉલ્લેખ છે. એ વખતે લશ્કરી સિપાઈનો પગાર રૂ. ૩ અને જમાદારનો રૂ. ૭ હોવાનાં સાધનો મળે છે. નવાબ પાસે ૨૦૦ ધોડેસવારો પણ હતા.

રાજપની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. અહીં વ્યાપારકેન્દ્રોગ સારો ચાલતો હતો. અહીંથી વ્યાપારી માત્ર મોટાં મોટાં વહાણો ભરીને દૂર દૂર સુધી જતો, તેમજ દેશવરથી આવતો હતો. આમ હોકાની હાલત સારી હતી. પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ બંદરની ખ્યાતિને લીધે મોટા મોટા વ્યાપારીઓ માલ ખરીદવા તથા વેચવા આવતા હતા. એ જ કારણથી બ્રિટિશ ઈ. ઈ. કંપની તથા ડચ ઈ. ઈ. કંપનીની શાખાઓ જે સને ૧૬૧૬ તથા ૧૬૧૭થી મુસ્લિમ સમયમાં ખોલવામાં આવી હતી તે ચાલુ રહી હતી. અહીંની મુખ્ય નિકાસમાં રૂ મળી, લાખ-રેશમ, મહુડાં તથા જુદી જુદી હાથવણાટનું કાપડ-ખાફ્ટા, દોરિયો, ચારખાની, નેકાની, જીનગીન, કાળા ચોકડી, લાલ ચોકડી, જામા, છીંટ, કામળ, દુવાલ, ખેસ વગેરે બહારગામ મોકલવામાં આવતાં, જેમાં અહીંનાં રૂ તથા ખાફ્ટા, દોરિયો, - છીંટ વગેરે માંજે મુદાપનાં બળરોમાં પણ પંકાતાં હતાં. અહીંના ખાફ્ટા, દોરિયો વગેરે સારા અને અમલદાર વર્ગને મોકલવામાં આવતા હતા. નવાબોના ફારસી પત્રવહેવારોમાં અહીંના ખાફ્ટા, દોરિયા, ચારખાની જેવા કપડાના તાકા અંગ્રેયી સુરતના અંગ્રેજ ડિરેક્ટરો તેમજ પેશ્વાઓને અને તેમના અમલદાર વર્ગને બેટ આપ્યા વિશેના ઉલ્લેખો છે. વણાટકામમાં અહીંના મુસ્લિમ-પારસી વણકરો સારા ગણાતા હતા. કેટલાક પારસીઓ મુચારી

૧ દરિયાઈ બળ સાથે હોવાથી ૧૭૫૩માં બીની બૂલનના વહીવટ દરમ્યાન હામિદખેન સામી સરસાઈ ભોગવી હતી.

૨ મુ. એ. (મુસ્લિમ એન્ડ એન્ડ) પે. ૨

(મિરઝબિગે) શહેરનો સારી રીતે બચાવ કરતાં નિઝામુલમુલકને ઘેરા વિશે લખી જણાવતાં નિઝામે દાખાજીને લખવાથી તેણે ઘેરા છઠ્ઠાની લીધો હતો.

૧૭૬૧માં નવાબ મોઅઝ્ઝીઝખાનના સમયમાં શ્રિ ઈ. ઈ. કંપનીએ બરુચના કુરખના મહેસલના ચડેલા ચાંચીસલાખની ઉધગમ્મી બદલ તથા કંપની સરકારના કાપડ પર વધુ મહેસલ નાખવા બદલ કરેલી દરિયાઈ તથા ખુરદીની ચાર્જમાં નવાબ ૨૦/૬૨ શહેરનો ૧૭ દિવસ સુધી બદા-દુરીથી બંચાવ કરી કંપનીના લશ્કરને દાર આપી હતી; ને અંગ્રેજોનો દારૂગોળો બંધી જતાં કેટલુંક નુકસાન ખમવું પડ્યું હતું.

૧૭૭૨માં ફરીથી કંપની-સરકારે બરુચ પર મોટા લશ્કર સાથે દરિયાઈ અને જમીનમાર્ગે ચડાઈ કરી હતી તે વખતે પણ નવાબે સારી રીતે બચાવ કર્યો હતો, પણ આ લડાઈ વખતે દમાખાજીને લીધે દારી જતાં પોતાનું રાજ્ય ખોડું હતું.^૨

હવે નવાબી રાજ્યનો કારવાર કેવીરીતે ચાલતો હતો, નવાબી દોર કેવો હતો, રૂપત તેમજ ખેડૂતવર્ગ માટે નવાબ કેટલી કાળજી રાખતા હતા, ને કેવી કરકસરથી વહીવટ કરવામાં આવતો એ હકીકત જાણવાનો એક નમૂનારૂપ દાખલો, એ નવાબી રિવાસતના છેલ્લા નવાબના સમયનો ૧૭૭૧નો ફારસી પત્રવેવરેવારમાંથી મળેલો છે. બ્રિટિશ કંપની સરકારે, એમની દાર થયા પછીથી નવાબ સાથે સંધિ કરવા બોલાવેલા ત્યારે જતી વખતે દિ. ૧૧૮૬ (૧૭૭૧)માં એક મુખત્યારનામું પોતાનાં-મોહોર તથા સહીથી લખી આપ્યું હતું, તેનું ગુજરાતી બાબાન્તર આ પ્રમાણે છે :

પહેલી દલમ—લલુભાઈ એ (મારી) રૂપતની હાલતથી અજાણ રહેવું નહિ. ને કાંઈ તાલુકદાર કે કોટવાલ (પોલીસ અમલદાર) કે ચાણુ-દાર અથવા હવાલદાર કે તેમના તાબાના માણસો રૂપતને ઈર્મિ પહોંચાડે તો તેમને હજૂરની દેવડીએ મોકલી શિક્ષા કરવી, એમથી કાંઈ ખરતરશી

૧ મું. ગે. વો-૨ (સુસ્ત એન્ડ બોચ), ગાયકવાડજી આદિ ખરોડા. વો-૨ ડો. બાનાજી એન્ડ બેનર્ડી.

૨ નવાબ મોઅઝ્ઝીઝખાને બરુચનું રાજ્ય ખોડા પછી દેહવાણના કાળી-શાનને ત્યાં આશ્રય લીધો હતો. ત્યાં તે ગુજરી ગયા હતા. એમની કબર પણ ત્યાં જ છે. પાછળથી અંગ્રેજ સરકારે એમના કુટુંબીઓને, પોલિટિકલ પેન્શન બાંધી આપેલું ને એમના વંશમાં હાલ પણ થોડું મળે છે.

૩ મહદુખાને કિસોરદાર (હસ્તલિખિત ફારસી ફતિ)

અગર બદલી લાયક જણાય તો તેને તેમ કરવા સારુ (અમારી) સરકારની મંજૂરી છે.

બીજી કલમ—કરાર અને બાંહેધરીના પરવાનાઓ પર ઈજ્જતુલ્લાહ^૧ ખાનસાહેબની સાદર^૨ અને મુમતાઝખાનની^૩ જોઈએ થવી જોઈએ. પંદર વીસ કરાર પરવાના જેના પર બેઝ તથા સાદ કરી મોકલા છે તે પેશકાર મુનશીને હવાલે કરવામાં આવેલા છે. તે જેને આપવા હોય તે લાલુભાઈની સલાહથી આપવા.

ત્રીજી કલમ—દાદ માંગનારા અને ફરિયાદીઓની અરજીઓ આપે તેને ફેજદારી યા કોટવાલીમાં, જ્યાં માટે તે કુકમ માગે ત્યાં તેની અરજી મોકલવી અને લાલુભાઈની સલાહથી તેના નિકાલ સારુ તે ખાતાને હવાલે કરવી.

ચોથી કલમ—મુસલમાની સરહેના મુકદ્દમાની અરજી આવે તેના ફેસલો ચરીઅતપનાહ^૪ (ધર્મધુરધર) અને મોલવી^૫ સાહેબની સલાહથી કરવો.

પાંચમી કલમ—અસદા અને ફરેક દીવાની વગેરે ખાતાઓના માસિક ખર્ચનાં પત્રોમાં અમારી પાસે મુબઈ મોકલતા રહેવું.

છઠ્ઠી કલમ—મજલુના માલની ચિઠ્ઠી પર ઈજ્જતુલ્લાહ ખાનસાહેબ 'મુતતલેશુહ' (રજૂઆત થઈ છે)ની સહી કરવી ને મુમતાઝખાનની સાદ થવી જોઈએ.

સાતમી કલમ—શહેરના દરવાજાઓ મારફતે લોકોને આવવા જવાની પરવાનગી લાલુભાઈની ચિઠ્ઠીથી મળવી જોઈએ. તે પર ચરખા ઈજ્જતુલ્લાહ ખાનસાહેબ—“મુલાહિઝાશુહ” (તપાસી જોઈએ)ના

૧. નવાબ મેસજીઝખાનના કાકા થતા હતા.

૨. બેઝ અને સાદ શબ્દો દસ્તાવેજો પર આદિસતની દ્વંદ્વ સહીની નિશાની લખાતે લખાતા હતા.

૩. ખાટવી કુંવર હતા. એમનું બીલું નામ નવુજ હર્ડ.

૪. શાહી ફરમાનો પણ લખવાનો વિવાજ હતો. સાદનો અર્થ—તપાસી જોઈએ નો થાય છે.

૫. અહીં ચરીઅતપનાહ એટલે ભરૂચ મજલુના કાઝી સૈયદ એદમદુલ્લેન.

૬. તે વખતના મુફતી. એ બોધા પર તે વખતે માલ કાઝી હમીદુદ્દીનના કંદુબી હતા.

શબ્દો લખવા. પછી મુમતાઝખાનની સાથે થવી જોઈએ, નદીપાર ઊતરવા તથા હોડી મારફતે આવનારજનાર માણસોને તેમજ દક્ષિણીઓનાં નોકરચાકરોને પરવાનગી પશુ એ જ ધોરણે લક્ષુભાઈની સલાહથી થવી જોઈએ. હોડીઓ માટેની ગળચિટ્ટી નાકાખસ (દરિયાઈ અમલદાર) પર આપવી, ઘાટ ઉતારવાની ગળચિટ્ટી પશુ એ જ પ્રમાણે થવી જોઈએ.

આઠમી—પ્રમણના વસૂલાતનાં વધારાનાં પત્રોની માદીઓ ખાસ કલમદાનમાં ગણેલી છે તે અસદખાનને હવાલે કરવી, ને દીવાની ખાતાના અડસટ્ટાના કાગળો દબૂરમાં મોકલવા.

નવમી—ન્યારે બાહેધરી માટે લક્ષુભાઈ અરજોને કહે ત્યાગે-તેઓએ તકરાર કરવી નહિ, ને અસદખાંએ લક્ષુભાઈની સલાહથી મહોર કરી આપવી, ને પેશકાર મુનસી ન્યારે ન્યારે ઈજ્જતુલ્લાહ ખાનસાહેબ તથા મુમતાઝખાનના કહેવા પરથી પત્રવહેવાર કરે ત્યારે તેનો અમલ લક્ષુભાઈની સલાહ વિના થાય નહિ (એટલે લક્ષુભાઈની સલાહ વગર એ જખાઓએ પત્રો લખાય નહિ).

દસમી—દીવાની ખાતાના કાગળો સાથે અનાજ પહોંચાડવા (કાઠાર)નાં પત્રો અમારા હાથદસ્તખત (સહી) માટે અમારી દબૂરમાં મોકલવા. નિશાની કરેલાં જનવરોની માદી તથા ટોરના ધાસદાણા માટેનાં ખર્ચનાં પત્રો પર મુમતાઝખાનની સાથે કરાવવી.

અગિયારમી—મારી પોતાની નાની મહોર, અસદખાનના હવાલામાં સોંપી છે. બદારના કાગળો જે આવે તેના પર એ મહોર કરવી, ને ઈજ્જતુલખાન સાહેબ તથા મુમતાઝખાનના નામના જે કાગળો આવે તે પર તે માનવતાઓની મહોરો કરાવવી.

બારમી—(લશ્કર માટે) નવા ઉમેદવારોની ભરતી કરવાનું મારા આવતાં સુધી બધે રાખવું એ જ ધોરણે, અવેજી (નોકરો) માટે પશુ રાખવું. જે કાઈને જરૂરતરફ કરવામાં આવે તેો બહીજીએ ઈજ્જતુલ્લાહખાનસાહેબ અને મુમતાઝખાનની પરવાનગીથી તેની નવી માદી બનાવવી અને તે ખરી કરી લેવી.

૧. જેમનો માણસ, ને તેના નોકરો, કાચુ કે નવાળો સામે રાખિ થયા મુજબ સરકારની રેવન્યુમાંથી મરાકાઓને છૂટો ભાગ મળતો હતો.

તેરમી—મેઢાઓ કાર કરેલો છે કે સાહેબ? પાસે મયા પછી એવું કરીશ કે, પંદર સત્તર દહાડાના અરસામાં મહિને મહિને ચિઠ્ઠી મોકલી અહીંના સાહેબો, લાઈઓ તથા સૈનિકા જાગૃત (અમારા) મનને શાંતિ થાય તે મુજબ વર્તવું.

ચૌદમી—મુંબઈથી અમાગ કાવળોના જે જવાઓ આવે તે પર ઈજ્જતુ'લાખાન સાહેબ તથા મુમતાઝખાન તથા લશ્કુબાઈની મહારો થરી જોઈએ.

પંદરમી—ઈખર, ત્રાલસા વગેરે જાઓ તથા ક્લમ અને અંબેડા જાઓની ઊપજની રકમોનો ઉપયોગ, અનાજ ખરીદવા તથા ખાસ કપાવવા માટે કરવો.

સોળમી—જમ્બુસર અને મકમૂલાબાદ (આમોદ પાસેનું પ્રગણ) ની રાહદારી (જકાત-Octroi)નો પરવાનો તેનો ઈમ્લિશ રાખનારા (એક્ટ) ને આપવા માટે રૂબરૂ પરવાનગી અપાઈ છે.

સત્તરમી—ફરજો, ફેજદારી, કોટવાલીનો ચખૂતરો, ટંકશાળ; નદી પાર કીતરવાની યોદ્ધા, આમાની રનાકાંઓ, ઈમ્લરા, ખાનગી ઈમ્લરા, ખાનગી વજીર, તેમજ બીજા લાગાઓની જે ઊપજ સરકારમાં જમા થાય છે તેમાંથી તે જાખાના અમલદારોએ લાલનગરના માસિક પમારદારો, મરહૂમ નવાખના સમાર્જબંધીઓ તથા ધારામુજબ અપાંતી ધેરાતી જે જકાત આપી, પછી જે રકમ વધે તેનો ઉપયોગ લશ્કુબાઈની સલાહ વગર કરવો નહિ.

અઠારમી—જે દરેક રીતે પુખ્ત રીતે વિચાર કરી ડેરબુ' છે કે (અમો) મુંબઈથી કંઈ મંગાવીશું નહિ. છતાં જરૂર જોઈ થયે અસહ-ખાન ખર્ચ સારુ કંઈ મગિ તો, લશ્કુબાઈએ ત્રીસમાળીસથી સો રૂપિયા આપવાની ગોઠવણ કરવી.

ઓગણીસમી—આવતા માસની પંદરમી સત્તરમી તારીખ સુધીમાં નાણાંની ચિઠ્ઠી મુમતાઝખાન વગેરેએ સુખઝાલને આપવી. અને જે નાણાં

૧. અહીં સાહેબને અર્થ મે મુંબઈ બરબરનો કરેલો છે. નવાબી પત્ર-વહેવારોમાં જે રાજ એ અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે તે તે મોપમ વરીકે વપરાયેલો દોલો જોઈએ.

૨. આમાની નામનો એટલે જે રાહદારીની ઊપજ વસૂલ કરે તે નામનો.

૩. મુસવમાની ખર્ચ પ્રમાણે સેકડે રફ્ટા જાગત મલવાની રૂટિ છે તે પ્રમાણે.

મળતાં વાર લાગે તો લક્ષુભાઈએ ત્રીસ ચાલીસથી સો રૂપિયા સુધી આપવા ગોઠવણ કરવી.

વીસમી—મુમતાઝખાનને વાટ ખર્ચ માટે લુમલે રૂ. ૫૦૦) ચિઠ્ઠીથી આપેલા છે ને રૂ. ૩૦૦) થી (સીધા સામાન) માટે મોદીને અપાવ્યા છે અમર લાં (મુબાઈ ગયા પછી) વધુ જરૂર પડે તો પશુ મારું ચાલતાં સુધી એક પશુ પૈસો વધુ મંગાવીશ નહિ. છતાં ને લખાણ કરું તો આવતા માસની આખરમાં મોકલવા.

ઉપલા મુખત્યારનામાંની કલમો, તથા નવાબી જમાનાની વર્ણવેલે હકીકત પરથી નવાબી દોરના જેટલા સમયમાં આ નાની રિયાસતને કેવો સારો વહીવટ ચાલેલો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. એનો અંત આટલી ટૂંક સુદતમાં આવવાનું કારણ એની રાજધાનીનું ભરૂચ શહેર, દરિયાની નજીકમાં વ્યાપારી મથક તરીકે આવેલું હોવાથી તે મેળવના કંપનીસરકારના નોકરો, કુતેહસિંદ આવકવાક, પેશ્વા, અને સુરત તથા ખંભાતના નવાબો એ વ્યાપારી જંદરવાળા શહેરને લેવા ધણા આકર્ષ હોવાનું હતું.

મારો નિમિષ સમાપ્ત કરતાં—આ રચણે ડૉ. જાનાજી અને ગેનસેએ રચેલી ગાયકવાડે ખોડે બરોડાના જામ-ર માં પ્રસ્તાવનામાં દેજેડી બોડે પોચના મથાળા હેઠળ આપેલા થોડાક ફેરાઓ મારા લખાણની પુષ્ટિમાં ઠાકવા, અયોગ્ય નહિ ગણાગે એમ હું ધારું છું—

“If tragedy is a drama with unhappy ending, the Documents in the first part of this volume may rightly be published under the heading: “The Tragedy of Broach”

They refer to events took place from 1770 to 1773, and deal with the passing of a little state that was yet young in years when dawned the day of its doom. This was the state of Broach, whose independence, first recognised in 1726 by Nizam al-Mulk of warlike fame was irretrievably lost, less than

half century afterwards in 1772. What was it that brought about this premature end and dissolution ?

From the english documents it may be gathered the downfall of Broach was not result of cankering internal disorders inharent in the body politic. Broach was not worse administered than the territories of neighbouring powers. It fell a victim to external aggressiveness, mainly because its capital, the town of Broach, happened to be favourably situated about to the sea board easily accessible so that it had become an important trading center.

This explains why the servants of the company, Fatesing Gaikwad, the Peshwa, and the Nawabs of Surat and company cast all of them wishful glances on the harbour town, and were anxious to acquire it "

૫૦૦ વર્ષ પર આલમોડા ગયેલા ગુજરાતના ત્રિવેદ

“ પહાડ ગુમાયા જોખીને ”

લેખક : ડૉ. હરિભસાદ પ્રજારાય કેસારી

નૈનિતાલ તથા આલમોડા, હિમાલયના જે વિભાગમાં છે તેનેકૂર્માચ કે કુમાંડિ કહેવામાં આવે છે—

ઈ. સ. ૧૪૨૦-૨૧, દરમ્યાન ગૌતમગોત્રી, સામવેદી ત્રિવેદ શ્રીચંદ પોતાના પુત્ર પંડિત શુકદેવ સાથે ગુજરાત દેશના “ અમલાગાદ —વંકનગરથી મુલા દતા. ” અમલાગાદ તે અદમદાગાદ હોયું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૪૧૨માં એ વસ્તુ તેના આંકમે વર્ષે જ ત્રિવેદી હિમાલયની યાત્રાએ ગયા હાજે છે.

અંદ વંશના રાજા ઉદ્યાનચંદ તે વખતે અંપાવતમાં રોજ્ય કરત હતા—ત્રિવેદી અંપાવત પહોંચ્યા તે જ વખતે રાજા બાસેશ્વર મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરવાના ધાર્મિક કાર્યમાં રોકાયેલા હતા—મતિઝાની કિંવામ રાજાએ શ્રીચંદ ત્રિવેદીને ન બોલાવતાં એમના પુત્ર શુકદેવને બોલાવ્યા એથી પિતાને ખોટું લાગ્યું અને પોતે કાલીકુમ્ભજિના અંપાવત નગરને ઊડી બારામંડળ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

એ સમયે ખીસૌદ કોટમાં, કંચૂરી કુળના એક રાજા વીરસિંહદેવ રાજ્ય કરતા હતા—એ રાજાએ શ્રીચંદ “ તેવાડી ” ને માન પાનથી રાખ્યા હાજે છે—અમુક સમય વીત્યા બાદ શ્રીચંદજીને રસ્તાનું ખર્ચ આપી રાજસવારી સાથે સુવાવ નદીને પેલે પાર પોતાની રાજ્યસીમાના અંત-સુધી પહોંચાડ્યા.

પછી ત્રિવેદીજી ખગમરકોટના રાજાની વાડીમાં પકાવ નાખીને રહે છે, એ ખગમરકોટ અલ્લમોડા પર્વતની નીચે હતું.

વાડીનો માળી, રાજાને માટે લીંજુ કાપીને લીંજુડીની-મળી સાથે બઈ જતો હતો. શ્રીચંદ એ લીંજુ જોયું અને માળીને પૂછ્યું કે ‘આને ક્યાં લઈ જાય છે ?

માળીએ કહ્યું કે રાજાને માટે લઈ જઈ જાય છે.

ત્રિવેદીએ માળીને કહ્યું કે આ લીંજુ રાજાને આપીશ નહિ, કારણ કે એની અંદર બીજું લીંજુ છે. એવા લીંજુને રાજા જુએ કે ખાય તો એના અવિધને માટે એ સારું નથી.

આ વાત માળાએ રાજાને કહી, છતાં રાજાએ તો એ લીંણ કાપ્યું અને અંદરથી ખરેખાત, ત્રિવેદીના કહેવા પ્રમાણે જ, બીજું લીંણ નીકળ્યું.

આથી રાજાએ ત્રિવેદીને બોલાવરાવ્યા અને કહ્યું કે આપનું કહેવું નહિ માનીને મેં લીંણ તો એવું પણ ખરું અને કાપ્યું. આપ કહેતા હતા તે જ પ્રમાણે એમાંથી બીજું લીંણ તો નીકળ્યું છે પણ મારું લવિષ્ય ન બગડે એવો કંઈ માર્ગ હોય તો દેખાડો—

ત્રિવેદી—જ્યાં એ રૂળ થયું હતું એ તમામ ભૂમિ કોઈ સુપાત્ર બાંધણને દાનમાં આપી દો.

રાજા—એવા સુપાત્ર તો આજ જ છે.

પછી ત્રિવેદીએ કહ્યું કે હું તો દૂરનો રહેવાવાળો પરદેશી છું. કે આપની જમીન લઈને શું કરું ?

પછી રાજાના આમ્રદથી આખરે ત્રિવેદીએ, એ ભૂમિનું દાન સ્વીકાર્યું.

પછી લાં પાણી બોધું હતું. ત્રિવેદીજી તાંત્રિક વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ હતા—તેથી કહેવાય છે કે એમણે “ત્રોક્ષણ” મંત્ર દ્વારા ખૂબ જલ પેદા કર્યું.

આ ભૂમિ તે જ હાલનું આગનું આલમોડા સહેર છે. તે બધા પ્રદેશ—૫૨૫ વર્ષ પર ગુજરાતના ત્રિવેદીને એ લબ્ધ પદાઠી સુલક વિદ્વાને કારણે રાજાએ બહુ આમ્રદથી દાનમાં આપ્યો હતો એ હકીકત આપણને ગુજરાતીઓને અભિમાન લેવા યોગ્ય છે.

ઈ. સ. ૧૪૩૩ થી ૧૪૩૭ સુધી આલમોડા તથા કુંભાઉના બીજા પ્રદેશ પર રાજા વિક્રમચંદ ગાદીએ બેઠા હતા એમણે પોતાના દાદા ઉદાનચંદનું ધર્મ સંજ્ઞાથી દાન ચાલુ ગાળી, મંદિરો, નાળાં વગેરે બંધાવ્યાં કર્યાં. ઉદાનચંદ સાલજો પાસે પૂજાપાઠ, અનુષ્ઠાન વગેરે પ્રયગોપાત્ત કરાવતા. એમણે બાલેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું તથા એક સાલનું જમીન મહેસલ તમામ પ્રાગનું માફ કર્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં, રાજા કલ્યાણચંદ આદીએ આવ્યા હતા ત્યારે બ્રીસોફકાટ તથા ખગમરકાટ બન્ને પ્રદેશ ચંદ ગળાઓએ છતી લીધા હતા. રાજ્યનો વિખતાર વધી જવાથી ચંપાવત રાજધાની એક ખૂણામાં પડતું હતું અને મધ્ય સ્થાને ખગમરકાટના પુરાણા કિલ્લાને કેન્દ્રમાં રાખીને નવું નગર વસાવવાની ઇચ્છા કલ્યાણચંદના પિતા બીખચંદને થયેલી. એમણે આશમનગર નામ કરીને એ સ્થળે ખાતમુહૂર્ત પશુ કપ્પું હતું. પશુ એ જ નગરને વસાવવાનું મુખ કાર્ય કલ્યાણચંદના દ્વારથી થયું. પસંદન બગર જે જગ્યાએ આશમોક્ષમાં છે ત્યાં કલ્યાણચંદે પોતાનો રાજમહેલ બાંધ્યો.

આખું સ્થળ સુંદર હતું ગિરિપ્રદેશની રમણીયતા દેવદાર વૃક્ષોને લીધે અઘૌકિક લાગતી.

શ્રીચંદ આણેલા પાણીને લીધે આજો પ્રદેશ જળમય અને ફળદ્રુપ બની ગયો હતો. દેવદાર એવાં મોટાં ઘડિં મળ્યાં હતાં કે આખું નગર એનાં લાકડાંથી ઘરા બાંધી શકે.

પશુ એ જમીન કલ્પૂર્ગી ગળાએ શ્રીચંદ 'તેવાડી' ને દાનમાં આપી હતી.

કલ્યાણચંદે ત્રિવેદીના વંશજોને બોલાવી સણુંદ જોઈ, એનાથી ફક્તગણી જમીન બદલામાં હખાતાના પરમ્લુમાં ગૌમ નદી પાસેની આપી-ને આશમનગર વસાવ્યું. એ જ પછીથી આશમોક્ષના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. (૧૫૬૩)

ઈ. સ. ૧૫૬૮ થી ૧૫૮૧-૮૨માં પછી 'તેવાડી' કુટુંબની વાત આવે છે. એ વખતે આવરવિગ્રહ થયો હતો અને નીલગુસાઈ વક્રાદાર રાજસેવક છતાં એની આજો ફોડી નાખવામાં આવી હતી. એ ગુસાઈએ પોતાના એકના એક પુત્રને ધર્માદર તેવાડીની ધર્મપરાયણ અને સતી અને સોખ્યો હતો. એનું નામ બાજગોસાઈ હતું. સતીએ એને પોતાના પુત્રની જેમ જકૂ પ્રેમથી હિઠેર્યો.

રાજા વિમળચંદનો વિચાર બાજગોસાઈને દત્તક લેવાનો થયો. પશુ ધર્માદરના પત્નીને રાખીને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. પ્રધાનો એને લેવા આવ્યા તેમને એ બાજગોસાઈ આપતી નથી. પછી ગળા જતે તેવાડીને ધેગ આપે છે ત્યારે સાધ્વી ગળાને ધર્મવચન આપવા કહે છે.

“આપ એને જરૂર સુવરાજ બનાવશે અને મારી નહિ નાખો એવું વચન આપે” એમ કહે છે.

રાજા વચન આપે છે, સુવરાજ બનાવે છે, અને બાળચંદ નામથી એ પ્રસિદ્ધ થાય છે. શાદીએ બેઠા પછી એ પોતાના દૂધબાઈ પકિત નારાયણ તેવાડીને બૂલતો નથી.

રાજા બાળ બદાદુરસિંહના દરબારમાં નારાયણ તેવાડીનો પ્રવેશ બહુ માનમરતબાથી થાય છે. નાનોબાઈ મોટાબાઈને જેટલું માન આપે જેટલું માન રાજા એમને આપે છે અને વરદાન માગવા કહે છે. નારાયણ જેટલું જ માગે છે કે જે દરજ્જાએ ગુરુઓ, જોશી, પુરોહિત અને પાડેનો છે તે જ રાજયગુરુનો દરજ્જાએ અમારો થાઓ. રાજા એ માનથી સ્વીકારે છે.

આદિમોહા પાસે તેવાડીજીએ એક હરિપાંકુગિરિની પૂર્વે શિવાલય બધાંબુનું હતું તે હજી હયાત છે.

એનું ખર્ચ રાજાએ આપ્યું હતું. નારાયણ ઈમાનસર અને ધર્મોત્તમા હતા તેવાડીનું નજદીકમાં એક નાણું પણ બધાંબેનું છે એ હજી ત્યાંડીકા નીલાના નામથી ચૌસાર પાસે પ્રસિદ્ધ છે.

ઈ. સ. ૧૬૦૩ એટલે વિ. સં. ૧૬૫૯ ની સાલનું નારાયણ તેવાડીના ખાનદાનને મળેયું એક દાનપત્ર તાંબા પર લખાયેલું મળ્યું છે અને ૧૬૬૨ માં એમના સ્મરણાર્થે એક મંદિર બંધાવ્યું હશે તેનો પણ ખીલો તામ્રલેખ છે. એ જ મંદિર કદાચ હજી ઊંચું છે તે જ હોવું જોઈએ. ૧૬૭૦ માં નારાયણ તેવાડીના સંતાનને જાગીર તરોંકે ભૂમિદાન કર્યાનો તામ્રલેખ પણ છે એમાં તેવાડીજીને રાજાના ધર્મબાઈ લખ્યા છે.

બાળ બદાદુરનો પુત્ર રાજા ઉદયોત્તમદ પણ વીર, વિદ્યાનુરાગી, અને તપસ્વી હતા. એણે પણ દૂર દૂર દેશોથી વિદ્વાનોને રાજ્યમાં આમંત્રણો આપીને બોલાવ્યા હતા અને વસાવ્યા હતા. એણે વિ. સં. ૧૬૮૨ માં પકિત શિવચંકર તેવાડીને તથા તેમના કુટુંબને જાગીર આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ઉદયોત્તમદે સાખો રૂપિયા ૫૪, ચાચ, દેવાલયો, નાણાં તથા ધર્મશાળાઓ પાછળ ખર્ચ્યા હતા. કનોજ, ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરે રથભાંચી મોટા મોટા વિદ્વાનો અને પકિતો આવી શાસ્ત્રોની ચર્ચા આદિમોહામાં કરતા. રાજા વિદ્વાન અને ન્યાયી હતા. એના વખતમાં કેળવણીનો પ્રચાર ખૂબ થયો.

હજી આ ત્રિપાઠીનો વેલો પદાડોમાં ઠીક વધેલો જોવામાં આવે છે. એમાંથી જ અગ્નિહોત્રી, શાસ્ત્રી વગેરે પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને ગુરખા રાજ્યમાં પણ એમને જાગીરા મળી છે.

શ્રીચંદ તેવાડીએ કનોજથી આવેલા પૃથ્વીરાજ જોશીને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી અને ૧/૩ આશ્મોદાની ભૂમિ કન્યાદાનમાં આપી હતી. એ જોશીના વસમાં ગજનીતિસ, બ્રહ્મોદાસ, વીર અને હુદિમાન મંત્રીઓ થયા છે. સૈફાઓ સુધી એમણે રાજ્યોને શેતરંજના રાજ્યોની જેમ રમાડ્યા છે. ભાવનગરના જેવા ગયા ઓઝા હતા એવા એમના કુળમાં એક હર્ષદેવ જોશી થઈ ગયા.

મઢવાલના ગજ પાસેથી ગુરખાઓએ આશ્મોદા વગેરે પ્રદેશ વિના હોઈ લઈ લીધેા હતા તે હર્ષદેવને પાછો અપાવવો હતો. પણ અનેક લાઠાઓ પછી પોતે વૃદ્ધ થઈ ગયા અને નિરાશ થઈ વાનપ્રસ્થાશ્રમ લઈને પોતે કનખળમાં જિંદગીનો પાછલો સમય પ્રબુભક્તિમાં ગાળતા હતા.

દેરિંટગસના વખતમાં અંધજોએ એમને શોધી કાઢ્યા. નેપાળ વિગ્રહમાં હર્ષદેવ સાથે મઢતાણુ કરી એમની મદદ લીધી અને જોશીની કાર્યદક્ષતા અને લાગવમનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ મઢવાલી અને પઠાણોની જ મદદથી નેપાળવિગ્રહમાં જીત મેળવી.

Gujarati Magnates in Early Bompay

By

Dr. B. A. Salefore, Ahmedabad

When the English acquired Bombay in 1661, there were Banias in the Island, who traded in rice, cocoanuts, and diamonds, and who hailed from Goa and the Deccan. They were distinct from the Gujarati Banias, who were still confined mostly to Surat and the adjoining area, although a few had found their way to the Island, and who dealt chiefly in cash and cloth

They gradually assumed importance in 1670 as Bankers to the Surat Council, which was perpetually in debts, and which needed cash for investments. Two bankers Somaji Chitta and Chota Thakore had lent money to the Council, but their sons clamoured for the payment of the debt (with interest) which the Council owed them.

The Gujaratis were also employed as envoys, when the Company wanted shrewd men who combined business with politics. Thus in 1670 Tulsidas Parekh was sent with a confidential letter from Petit at Calicut to the Council. He had a precarious voyage while sailing from Calicut northwards, for he fell into the hands of the Portuguese but managed to reach Surat safely.

In 1674 another Gujarati named Valji was sent to Hubli to negotiate with the local chieftains there. His next mission was to Karwar where he died. But

he had earned a name for himself by his integrity and industry; and the Karwar Factory bemoaned his death.

The Council's advisers on minting were 'Qujara's. An expert in this line was Govindji Madhavji, a native of Surat, whom the Council took into its service, on his promising that he would coin rupees cheaper than had been done before, but on condition that the English protected him from the malice of the old coiners of the Island. He was put under the Master of the Mint at Bombay, John Jessop, in 1677.

They made history as Brokers Here we come across many names - Virji Vora, Vaghji, Vardhaman, Qirdhar, and Bhimaji Parekh. The last named was the greatest amongst them Virji Vora, along with his son Nanchand, dealt in cloth in 1670, Vardhaman was sent southwards on English ship in 1671 to purchase pepper and cissamon from Malabar; and Vaghji was sent to Aurangabad in 1673 to make purchases for the Council. As regards Qirdhar, he was proud to call himself as the Broker of Bombay. But he was one of those responsible for the sad condition of the Bombay finances in 1676, because along with the Modi he was tardy in submitting his accounts. Once he was censured by the Council for passing off cloth from Broach, Cambay, and elsewhere as cloth of Bombay manufacture, and he was warned not to include such stuff in the homeward ships. But he replied, by saying that the dearness of the Bombay calicoes

was due to the high cost of the cotton yarn supplied to the weavers.

None of the above could rival Bhimji Parekh. A native of Surat, he first came into prominence when he got mixed up in a quarrel between Governor Chiyasuddin Khan of Surat and President Aungier in 1672. The former demanded through Bhimji Parekh, who was the Council's broker, "a round sum of money" (Rs 500) for permitting Aungier to depart for Bombay from Surat. Bhimji paid the amount, because he had been threatened by the Governor with the confiscation of his house, estates, wife and children!

The rapacity of the Mughal Governor made Bhimji think of settling down in Bombay in 1673. He led a migration of a large number of Gujarati merchants who, sick of the Mughal rule at Surat, desired to petition to the Company for permission to settle down in Bombay. Although many of them backed out and settled in Broach, yet Bhimji signed the petition which was written in English.

Bhimji Parekh was an exceptionally able man. When the Council was as usual in dire need of money in 1674, he tried to raise a loan in the bazar, and when in 1677 the Bombay accounts got into a muddle, it was he who set them right. Further, when one of his sub-brokers failed to pay a debt of Rs. 3,000 to the Company in Khandesh, he paid it off because he was liable for his sub-

brokers in view of his extra commission of one percent !

His permanent claim to greatness lies in the patronage he gave to printing. He was the first Gujarati to understand the importance of a printing press. At his instance and expense, while he was still at Surat in 1673, an English printer named Henry Hills was sent to India with a printing press. Bhimji at "great trouble and expense" contrived ways to cast Gujarati letters in the English characters. But his efforts failed mainly due to the inexperience of Hills. Bhimji then suggested that a type caster should be sent to India at his expense. But this idea did not materialize; and what is more unfortunate, Hills in 1677 fell out with Bhimji, because he refused to teach Indians how to print, gave up his work, and was absorbed by the Surat House as a steward ! Thus ended the magnanimous attempts of Bhimji Parekh, the first Patron of Gujarati Printing in India.

ગુજરાતના મલેકુ-તુજર

[લે. ડૉ. અહિરુદ્દીન મદની, એમ.એ., પીએચ.ડી.]

હિંદુસ્તાન એક એવું સ્વર્ગ છે કે જ્યાં હજારો વર્ષોથી મુખરલી પ્રામા અને તાકાતવાળી સલ્તનતો, રાજકીય બાબતોમાં, વિદ્યા બાબતોમાં, અને ધાર્મિક બાબતોમાં ફાવેલો મેળવતી રહી છે. આ એ મુલક છે કે જેણે પડતીમાં આવેલાંઓને સંજાળી લીધાં છે (વેપાર અને રાજકીય બાબતોમાં). આ એ પ્રદેશ છે કે જેણે લટકતા ટાળાંઓને જગ્યા આપી. ધણાએ મહાન રાજાઓએ અહિંયાં રાજ્ય કર્યું. સેંકડો જાતિઓ અહિંયાં આવી અને પોતાની સંસ્કૃતિઓ સાથે લેતી આવી અને પછી અહિંયાં જ ખરબાદ થઈ ગઈ. હિંદનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. હું માન એક જગરજગત અભિપ્રાય લખું છું જેનાથી માલુમ પડી જશે કે હિંદે પરદેશના લોકોનું બ્યાન કેવી રીતે ખેંચ્યું. ખલીફા હજરત હમરે, એક માણસ કે જેણે ઘણી મુસાફરી કરી હતી, તેને હિંદ વિશે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું 'હિંદના કરિયા મોતી, એના પર્વતો માણેક, અને એનાં ઝાડો અત્તર જેવાં છે.'

જ્યાંસુધી મોતી છીપમાં હોય છે, હીરા ખાણમાં અને અત્તર ફૂલોમાં હોય છે ત્યાંસુધી તેમની કીમત વધારે ઊપજતી નથી; પણ મોતી પાણીની બહાર આવે છે ત્યારે ઘણી કીમતે વેચાય છે. હીરા ખાણમાંથી કાઢ્યા બાદ કીમતી અને છે અને અત્તર કપડાંમાં લગાડીએ ત્યારે પોતાની કીમત કહે છે. જ્યાંસુધી હિંદની આ અણુમોલ ચીજો હિંદથી પરદેશ ન આવે ત્યાંસુધી તેમની કીમત કેવી રીતે હોઈ શકે ?

દેશની હોલત અને વેપારનો દારામદાર તેનાં બંદરો પર હોય છે. અને એથી હિંદના ગાળામાં ગુજરાત એક જડાવગાળા છે જે હજારો સાલથી બંદરોનો મુલક રહ્યો છે. અને મુલક મુલકના લોકોએ હિંદનું પાણી પીધું છે. ઘણા રાજાઓને હિંદ લેવાની ઇચ્છાએ મેચેન રાખ્યા છે. હું ફક્ત સિંહદર લોકોનો અભિપ્રાય અહિંયાં રજૂ કરું છું. તે કહે છે!—'હિંદની રાજ્યનો દારામદાર ઘઈ અને જવ પર છે જ્યારે ગુજરાતના રાજ્યનો દારામદાર હીરા-માણેક પર છે.'

પુરાણો જૂનાં બંદરોનાં નામ જે અમને મળ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે: ગુજરાતમાં ચાણા, ખંભાત, સોપારા, ગીધર, ચૂલ, વાઙ્ય વગેરે. આ જગ્યાએ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે અને તે એ કે આ જગ્યાઓમાં ઘણી જગ્યાઓ પર અરબો અને બીજા મુસલમાનોના દસ દસ હજાર માણસો

આબાદ થઈ ગયા હતા અને જેઓએ પોતાની મસ્જિદો બધાવી હતી, અને તેમના ઝગઝગોના નિકાલ માટે બીજા કાણુઓ ગખવામાં આવતા હતા. આથી એ જાહેર થાય છે કે મુસલમાનોના મુજગત સાથે સબબ બહુ જ જૂનો છે.

ઉપરનાં બહુ ઇપરાંત મુસલમાનોના સમયમાં મુગલ બંદરનું નામ ધણી જગ્યાએ મળે છે. અને સુરતે આ વખતે ઘણી જ અમત્ય મેગવી લીધી હતી. સુરતનું નામ ઈ. સ. ૧૧૬૩માં મુજરાતના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે જ્યારે 'કુલ્લુદીન અબબક' વાલેદની નહેર જીતી સુરત અને રાહેરમાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૨૪૭માં મહમદ તખલખના સમયમાં પણ સુરતનું નામ જોવામાં આવે છે. મુન્શી અબ્દુલ હકીમના ઇતિહાસમાં સુરતનો નિર્લેહો બાપ્તો એ વિશે સુરતનું નામ આવે છે. ઈ. સ. ૧૩૯૧માં અફરખાએ મસ્તીખાને સુરતનો સુબો બનાવીને મોકલ્યો હતો, પણ ત્યાંસુધી સુરતના વેપાર વિશે બધા ચૂપ છે, પણ મુજગતના સુલતાનોના વખતમાં આ રાહેર ધણું જ અમત્યનું હતું અને ઈ. સ. ૧૫૪૬માં મહમૂદ બિન લતીફ મુજરાતીએ આ કારણથી ત્યાં ફિત્તો બધાવ્યો હતો. ખુદાવંદખાએ એ ફિત્તાના તથા પ્લાનો દોરી સુલતાનની હજૂરમાં રજૂ કર્યા. એક પ્લાનની નીચે સુલતાને 'મુબારક' લખી દીધું અને એના જ લીધે મુગલ બંદર 'મુબારક' કહેવાવા લાગ્યું. અને જોડિસો, સનદો વગેરેમાં આ જ નામ લખવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૫૬૫થી મુજરાતના સુલતાનોની સત્તાની પડતી થવા લાગી. થોડા સમયમાં અકબરે તે જીતી લીધું. 'આખરે અકબરી' મુજબ આ સુરત આ વખતે ધણું જ ઉન્નતિમાં હતું દુકાંમાં મુસલમાનોના સમયમાં અજોનોની સંસ્તનત કાપમ થઈ ત્યાંસુધી સુરત એક અમત્યનું બંદર હતું.

ઔરંગઝેબના રાજ્ય દરમ્યાન કાચોબાજનું કપડું અને સોનાચાંદીની ચીજો ધણી સારી બનતી હતી અને પરદેસ જતી હતી ઈ. સ. ૧૬૬૫ અને ૧૬૮૫માં ઇતિહાસથી જે ચીજોનો પત્તો લાગે છે તે આ છે. દીરા, માણેક, અડીક (જે મુજરાતમાંથી નીકળે છે), બીજા દરેક જાતના કીમતી પથ્થરો, કસ્તૂરી, અંબર, પારો, લાખ, નીલ, સુતગઉ કાપડ વગેરેની મુજગતથી ધણું જ પ્રમાણમાં નિકાસ થતી હતી. Phillip Anderson પોતાના પુસ્તક 'English in Western India' માં બીજા કેટલીક ચીજો વધારે જણાવે છે: ચાલ, સાટિન, ટાઈટો, લાથીદાંત, સુખડ અને તેની બનેલી ચીજો, માખણ, સીસું, તાંબું વગેરે પરદેસ જતાં હતાં.

જેવી રીતે અરબો પોતાની સાથે કોશી હિંદમાં લાગ્યા અને તે હિંદીઓ, પીવા લાગ્યા અને તંબાકુ અકબરના સમય દરમ્યાન હિંદમાં આવી એવી રીતે આ ઔરંગઝેબના સમયમાં ખૂબ પિવાવા લાગી. આ હિંદમાં તે ઈ. સ. ૧૬૩૦થી આવતી હતી.

અરબોને કોશી અને કુકાની સાથે ખાસ લગાવ છે, જેવી રીતે હિંદીઓમાં પાન સોપારી. આરબોમાં માન આવકાર આ વસ્તુઓથી જ અપાય છે. ગુજરાતમાં અરબો વધારે પ્રમાણમાં આબાદ થયા એટલા માટે કોશીનો રિવાજ ગુજરાતમાં અને સુરતમાં જોવામાં આવે છે. જૂનાં કુટુંબોમાં કોશી સવાર સાંજ પીવામાં આવે છે. સુરતમાં ૧૦૦ સાલ પહેલાં અરબોની મોટી મોટી પોળા હતી, જેમાં સેવદાવાડો ખાસ છે. અહિંયાં મોટા અરબ વેપારીઓ અને સુરી લોકો વસતા હતા. આ મોહો-લાને 'ધુંડીઓ'નો મહોલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આતું કારણ એ છે કે દરરોજ સવારે અરબો-મકાનોમાં બહાર બેસીને બન બોલતા હતા અને આકર્ષણ લીધે સવારમાં દરેક ઘરમાંથી ધુંડીઓના જેવો અવાજ આવતો હતો. આજે સુરતમાં કોશી ધણી જ પીવામાં આવે છે.

તંબાકુ અકબરના સમયમાં આવી. 'ફતુલા શીરાઝી' પહેલાં માણસ હતા જેમણે તંબાકુને કુકામાં પીવાની રીત બતાવી અને એમના જ નામ ઉપરથી એક જાતનો કુકો 'ફતુલ' ના નામે ઓળખાય છે.

એવી જ રીતે આ પહેલાં ચીનથી હિંદમાં આવી ત્યારે એની કીમત બજારમાં કંઈ ન હતી. કંપનીના નોકરો પહેલાં આ પીતા. અને હિંદમાં ૫૫ ઈ. સ. ૧૬૩૫માં પહેલી વખત આ રૂઝ થઈ. ઈ. સ. ૧૬૬૭માં પહેલી વખતે હિંદથી ઇંગ્લેંડ ૧૦૦ પાઉંડ આ મોકલવામાં આવી, અને આ એટ તરીકે આપવામાં આવતી હતી. ઈ. સ. ૧૬૮૦માં હિંદથી ૧૪૭ પાઉંડ આ ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવી. ૫૫૫ ન્યારે આની નિકાસ વધતી ગઈ ત્યારે તે કંપનીના વેપારની એક ખાસ ચીજ બની ગઈ. ધીમે ધીમે આની પેદાશ વધતી ગઈ. અને ૧૬૯૦થી થોડા સમય સુધી ૪૧ હજાર પાઉંડ આ ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવી.

ડોક્ટર ડી. પન્થ બી. ક્રામ., પી.એચ ડી પોતાના નિબંધ 'The Commerce Policy of Mongols'માં ઔરંગઝેબના પ્રકરણ પાન

નં. ૨૩૫માં લખે છે કે ઔરંગઝેબના વખતમાં વેપારની હાલત ખરાબ હતી. અને આ જ વાત એમણે ચાર પાંચ પાનાઓ ઉપર કરી છે; પણ જ્યારે અમે Bombay Gazetteer માં જોઈએ છીએ તે જણાય છે કે હકીકત બિનકુશ્લ આનાથી વિરુદ્ધ છે. આ એ સમય હતો જ્યારે અરબો, ઈરનિયો, તુર્કો, આઝર્બેજાયવાણા; યુરોપમાંથી કચ્છ, અફઘાન, કેન્દ્ય, પોર્ટુગીઝ વગેરે ગુજરાતનાં બંદરો પર મોજૂદ હતા. આમ્ને ગેઝેટિયરમાં પાના નં. ૬૮ માં લખ્યું છે કે— In spite of the frequency of Maratha raids upon Surat and the growing trade of its rival Bombay, Aurangzib's reign (1658-1707) except the few years of disorder at its close was a time of increasing wealth and importance at Surat.

પાના ૬૪ પર આ હકીકત છે કે—This was the time of Surat's greatest commercial prosperity. It was (1695) the prime mart of India

ઈ. સ. ૧૭૨૬થી ૧૭૩૩ સુધી સુગતમાં માહોમાહે લાઈઓ થઈ હતી અને અચાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી તેમ છતાં વેપારને કાંઈ નુકસાન પહોંચ્યું નહિ. આમ્ને ગેઝેટિયર પાના ૧૧૨ પર લખ્યું છે કે—During this time in spite of disorders, trade would not seem to have suffered.

ઉપરનાં લખાણોથી સાફ જાહેર થશે કે આસમગીરના સમયમાં, એના મૃત્યુ પછી, અને એનીએ પછી ગુજરાતનો વેપાર વધતો જતો હતો; અને આ જ જમાનામાં સુગતમાં મોટા મોટા વેપારીઓ થઈ ગયા અને આ જ જમાનામાં ઈ. સ. ૧૬૬૪થી ૧૭૦૬ સુધી સિવાજી અને મરાઠાઓએ એને લુટ્યું. આ જ સમયના ત્રણ વેપારીઓને હાલ ૨૦૦ કરુ છું. આ સમયના મુસવમાન અને હિંદુ વેપારીઓમાં ત્રણ અરબ વેપારીઓ તખાસ અજાય પરાવે છે આ કરોડપતિઓ ત્રીસ ત્રીસ વહાણોના માસિક હતા. અને એ લોકોએ તે જમાનાના ગજબાજીમાં પણ હિસ્સો લીધો છે, એમને જતાંત બરોસાપાત્ર ઇતિહાસોમાં પણ ધણો જ થોડો છે.

હિંદુસ્તાન આબ્યા, અને સરખેજ મુકામે વસવાટ કર્યો; અર્ધિયાથી કેટલાક સમય પછી પાટણ ગયા અને ત્યાં તેમનું મરણ થયું. એમના પુત્ર હસન મોહમદે ગુજરાતનો વેપાર ભેઈ વેપાર શરૂ કર્યો. એમના પછી એમના પુત્ર ખવાન અજૂ મોહમદ અને એમના પુત્ર શેખ મોહમદ સાહેબ પણ વેપાર કરતા હતા. પણ શેખ એદમદને, એદમદશાહ ખીજના વખતમાં સને ઈ. સ. ૧૫૪૩માં એક મોટા હોદ્દો આપવામાં આવ્યો એટલે તેમના વંશમાં એ વખતે વેપારનો અંત આવ્યો. આ સમયમાં આ વંશનું ગુજરાતના ખાદશાહો અને એની પછી મુલકોના સમયમાં પણ સારું ભેર હતું અને આને લીધે આ વંશના ધણા માણસો મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર હતા અને એમના પુત્ર શેખ સદીખાન ઈ. સ. ૧૬૧૩માં જહાંગીરના સમયમાં ગુજરાતના મવનર હતા. અને એમના પુત્ર શેખ મોહમદ અમીન શાહજહાના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૬૩૭) જે વખત સુરતના મુલકી રહી ચૂક્યા છે. શેખ એદમદ જે શેખ સાહેબના મોટા દીકરા હતા અને જે એદમદશાહ ખીજના વખતમાં મોટા હોદ્દા પર હતા તે મરી ગયા એટલે એમના પુત્ર અબ્દુલ મજીદ ફરીથી વેપારની તરફ લક્ષ્ય આપ્યું અને શેખ મજીદના પુત્રના પુત્રે તે વેપારમાં એટલી બધી ઉત્તિ કરી કે શાહજહાને એમને 'ઉન્દુલુલ્લાહ' નો ખિતાબ આપ્યો અને એક કામની જગ્યાએ અને સરખેજ પણ અર્પણ કરવામાં આવ્યો, અને તેમનું એક લાખ રૂપિયાનું મહેસલ માફ કરવામાં આવ્યું. આ સમયમાં એ સાત વહાણોના માલિક હતા. શેખ હામીદ વેપારી હોવાની સાથે સાથે એક વિદ્યાપ્રિય માણસ પણ હતા. એમણે બહુ મહેનતથી પોતાની લાયબ્રેરીમાં લગભગ વીસ હજાર ગ્રંથોનો એકઠો કરી હતી. આલમખોરના સમયમાં પણ એમના પરવાના બહાસ રાખવામાં આવ્યા હતા અને એક ખીજે પરવાનો આપવામાં આવ્યો હતો, જેની રૂએ સુરતની ટંકશાળ ફરરાજ એમને સોના ચાંદીના સિક્કા આપતી હતી. એનાથી એ વાત ખવાસમાં આવશે કે એમને વેપાર કેટલી ઉત્તિએ પહોંચેલો હશે. એ પરવાનાઓ હજી સુધી એમના વંશમાં મોજૂદ છે. શેખ હામીદે ૧૦૭ વર્ષની વયે આજી જોડ્યા. એમનો રોજ સુરતમાં છે, કારણ કે એમના બાપ સરખેજથી વેપાર અર્થે સુરત ગયા હતા. શેખ હામીદને સુરતની આજુબાજુ વહાણો બનાવવાના કારખાનાઓ માટે અને યજ્ઞની ખેતી કરવા માટે કેટલાક વીમા જમીન આપવામાં આવી હતી.

શેખ મોહમદની પછી એમના પુત્ર એ પદવી ઉપર આવ્યા. તેમને

સારી ચાલચલનત વારસામાં ગણી હતી. તેમને પણ 'હિન્દુસ્તાનગર'-
નો ખિતાબ એક કીમતી ઝાંખો વગેરે અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા.
આ એટલા બધા વિદ્યાગ્રિય હતા કે તેમણે ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાને
ચાલીસ લાખ ચોપડીઓ એકઠી કરી હતી. જ્યાં જ્યાં કોઈ ચોપડીનો
પત્તો લામતો ત્યાં એમનો કસાર્ક જતો અને એની નકલ ઉતારી લેતો.
એમના કસાર્કો ઈજ્જત સુધી જતા હતા. આ લગભગ આઠ દસ ધર્મ-
પુસ્તકોના કર્તા છે કવિ પણ હતા અને એમનું તખલ્લુસ 'ફાઝીલ'
હતું. એ અરબી, હિન્દી, ફારસી, શુજરાતી વગેરેમાં કવિતા લખતા હતા.
જ્યાં શેખ હામીદ હજ કરીને પાછા ફર્યા પછી એઓ ચોતાના પુત્ર
શેખ સુબેમાનનું લગ્ન કરવા મોટા દમામથી સુરતથી અમદાવાદ જાનમાં
સાથે આવતા હતા ત્યાં વડોદરાની પાસે કગની નામના ગામમાં કોળીઓએ
એમના પર હુમલો કર્યો અને એમાં એ ચઢીદ થઈ ગયા. આ હુમલો
સુરતના ગવર્નર હૈદર કુલીખાન તરફથી ઇગકપટથી કરવામાં આવ્યો હતો,
કેમકે કોઈ ધાર્મિક વાનમાં એની સાથે કંઈ કલેસ થઈ ગયો હતો. એમના
બે પુત્રો શેખ મોદમંદ સિદ્દીક અને શેખ સુબેમાન તે નાસી ગયા પણ
એક નાનો દોકરો કે જેનું નામ શેખ મદમૂદ હતું અને જેની ઉંમર
સાત વર્ષની હતી તે એક અરબ સિપાઈના કહેવાથી બચી ગયો કે "આ
હોકરો મારો છે." શેખ ફાઝીલની પછી એમના પુત્ર શેખ સુબેમાન તે
હિન્દ હોડીને ચાલ્યા ગયા એટલે એમની પછી શેખ સિદ્દીક આવ્યા એમને
પણ ખિતાબ અને ઝાંખો અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. દિ. સ. ૧૧૪૧
માં એમનું મરણ નીપજ્યું એમની કબર સુરતમાં છે. એમની પછી એમના
ભાઈ શેખ મદમૂદ એ જગ્યા પર બિરાજ્યા. એમને પણ ખિતાબ વગેરે
આપવામાં આવ્યા હતા.

શેખ મદમૂદે ચાલીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કરી એક મહેલ બનાવ્યો
હતો અને તેનું નામ 'આઈના મહેલ' હતું. સને હિ. ૧૧૧૪માં એમનું
મૃત્યુ થયું અને એમને સુરતમાં શીરઝા શામીની મસ્જિદના અગ્રતરંગ પર
દફન કરવામાં આવ્યા.

શેખ મદમૂદ પછી એમનો પુત્ર શેખ બહાદુર એ જગ્યા ઉપર
આવ્યો, પણ એનું મૃત્યુ થઈ જ નહોતી થઈ ગયું.

શેખ મદમૂદની દોહલતમાંથી મોટો દિસ્સો કોઈ કારણે એમના કબ્રીયા

શેખ સાલેહ અઢખીને મળ્યો. આ પછી એક મોટા વેપારી થઈ ગયા છે. એમના વિશે અમે આગળ લખીશું.

શેખ બહાદુરના દીકરા શેખ હામીદે વેપાર વગેરે જોડી દીધા હતા. અને એ વખતથી એમના ખાનદાનના લેખિ સરકારી નોકરીઓ કરતા જણાય છે. શેખ હામીદે ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપનીના રાજ્યના સભા (દિ. ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૯)માં સુરતના કલેક્ટર રહી ચૂક્યા છે. ૧૨૫૫ દિગ્રીમાં એમનું મૃત્યુ થયું. એમના પુત્ર શેખ એહમદ બખ્શિયાં [ઈ સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૫૦] સુધી જીવ્યા હોવા ઉપર રજા. ૧૨૬૫ દિગ્રીમાં એમનું મૃત્યુ થયું. એ વખતે એમની ઉંમર ૪૫ વર્ષની હતી આ બહુ જ મોટા પંડિત અને ઇતિહાસકર્તા હતા. એમણે ઇતિહાસની એક ચોપડી 'દહાકએ એહમદી' લખી. એ ચોપડી લખવા માટે એમણે ૪૪૪ ચોપડીઓ જોઈ. આ ચોપડીમાં ૪૮૮૮ માણસોની ટૂંકમાં જીવનરેખા આપેલી છે.

શેખ એહમદના ત્રણ દીકરા હતા અને ઘણું કરીને એ ત્રણે દીકરા ગવર્નમેન્ટની નોકરી કરતા હતા. શેખ એહમદના પુત્ર શેખ બહાદુર અંગ્રેજ સરકારના ખાતામાં 'મુખ્યારક્ષક'ના હોદ્દા ઉપર હતા. એમણે પોતાના ખાનદાનના ટૂંકમાં અહેવાલ અને સુરતના મોટા માણસોના અહેવાલ લખ્યા. એ ચોપડીનું નામ 'હકીકતુસ સુરત' છે. એમના ત્રણ પુત્રો હતા એમાંથી શેખ અમીન રિટાઈર્ડ આગકારી ઈન્સ્પેક્ટર છે તે હવાત છે અને એમના બીજા બાઈઓની જોણાદ પછી હવાત છે અને મુબંબમાં સરકારી ઓફિસમાં નોકર છે.

શેખ સાલેહ અઢખી શેખ બહાદુરનો બનીજી હતો. આ પછી સુરતના તે ત્રણ વેપારીઓમાં હતા. એમને પછી ઉમ્દતુલ્લખગર, કીમતી કબીલા વગેરે અર્થેથી થયા હતા. અમને એમનો વધુ અહેવાલ મળી શક્યો નહિ. અમે એટલું જણાવ્યો છીએ કે નવાબ તેમજખતખાના સમયમાં એમનું ઘણું જોર હતું અને રાજકારણમાં પણ સાથે દિસેલે લેતા હતા. નવાબ અને અંગ્રેજો વચ્ચે શેખ સાલેહે કુસંપના બીજ રોપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એટલે નવાબ તેમજખતખાં શેખ સાલેહનો જીવલેષુ દુરમન બની ગયો હતો. એના વેરનું બીજું પછી કારણ હતું અને તે એ કે આ 'ઉમ્દ-તુલ્લખગર' ધણા જ તાકતવાળો હતા અને દિલ્હીના દરબારમાં પણ તેમની સારી લાગવમ હતી. જ્યાંસુધી આ હવાત રહે ત્યાંસુધી નવાબ ખુદખુબતાર બની શકતો ન હતો. એટલા માટે આ ત્રણે વેપારીઓ સાથે

એણે ઘેર બાપુ' હતું. અને એમાંથી બેને તો પોતાના હાથે એણે માર્યા હતા. શેષ ચલગીએ નવાળના મુઠાળવા માટે લશ્કર પણ એકું કર્યું હતું. આ વાત આગળ વધે એ પહેલાં ત્યારે એક રાત્રે શેષ સાથે પોતાને મહેલ ત્યાં આજકાલ ફિરિદ્દાદ મહેલના ખંડો છે ત્યાં પોતાની રખાત તથા ચક્રની સાથે એકા કરી રહ્યો હતો ત્યારે નવાળ તેજસ્વીઓએ પોતાના હાથથી એને કતલ કર્યો અને એની તમામ જમીન જંગીર જપ્ત કરી લીધી. આજ પર્વત ચલગીના નામથી એક મસ્જિદ ચાલુગાર છે.

મુઘાં વંશ.— મુઘાં વંશ પણ એ તથા વંશોત્તરના એક વંશ છે કે જેના ધણા કુટુંબીઓને 'ઉમ્દત્તુલ્લુખ્ખર'ના ખિતાબ અને કીમતી કબ્રો અર્પણ કરવામાં આપ્યા હતા, અને જેઓ ધણા માલદાર હતા. આ વંશના પહેલા પુરુષ મુઘાં અબ્દુલગુર ખિન અબ્દુલગુર ખિન મોહમ્મદ સિદ્દીક સુરતમાં વેપાર અર્થે આવ્યા. અહિંયાં આ માણસ અગત્યના અને સાથે સાથે ગરીબ પણ હતા, એટલે એક મસ્જિદમાં 'પેશ-ઈ-મામ'ની નોકરી સ્વીકારી લીધી અને મુજરાન ચલાવવા માટે એક મહેસો પણ ચલાવતા હતા; અને એટલા માટે એ મુઘાં કહેવાયા. આ કુરસદના સમયે થોડો ધણો વેપાર પણ કરતા હતા. આ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માણસ હતા એટલે પવિત્ર પુરુષોની ખિદમત પણ કરતા.

એક દિવસે એમણે એક પવિત્ર પુરુષ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું. એ પવિત્ર માણસને એમણે પોતાને ત્યાં મહેમાન રાખ્યા. એક દિવસ આ પવિત્ર માણસ પોતાને રસ્તે પડ્યા મુઘાં સાહેબ પણ એમની સાથે ગયા. ત્યારે તાપી નદીને કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે પેલા પવિત્ર માણસે મુઘાં સાહેબને પોતાની જોણી ખુલ્લી મુઠવા કર્યું. મુઘાં સાહેબે આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. પેલા પવિત્ર માણસ પોતાના 'કચકોલ'થી નદીની રેતી ભરી ભરીને મુઘાં સાહેબના હામનમાં નાંખવા મંડ્યા. ત્યારે આગળીસમે 'કચતો' મુઘાંના હામનમાં નાખ્યો ત્યારે મુઘાં સાહેબે કર્યું, સાહેબ! આનાથી વધારે હું ઉઠાવી નહિ શકું. પેલા પવિત્ર પુરુષે પણ હાથ રોળી લીધો અને કર્યું "તારા કિરમતમાં આટલું જ છે." મુઘાં સાહેબ પાછા પોતાને ઘેર આવ્યા.

થોડા દિવસ પછી મુઘાં સાહેબે એવી ખબર સાંભળી કે એક અરબ ખજૂરોથી ભરેલું એક વહાણ લઈ સુરત આવતો હતો, પણ રસ્તામાં તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું એટલે ખજૂરોનું 'કરમત ઓફિસ'માં લિલામ થયો. મુઘાં પણ વેપારના શોખને લીધે ત્યાં પહોંચ્યા. ખજૂર જેવી વસ્તુ અને

પાડી થોડી ખરાબ પણ ચર્ચાઈ હતી, કાંઈ વેપારીએ ખરીદ કરી નહિ. પંથુ મુલ્કાએ ઝોછી કીમતમાં ખરીદી લીધી. મુલ્કાએ વઢાણનો માત્ર કમળમાં લઈ ધીમે ધીમે પોતાના ઘેર મોટલાઓ. ન્યારે થોડી ખજૂર દહાવી તો માલુમ પડ્યું કે અંદર બધું ઝવેરાત છે અને અરબ વેપારીએ ટેક્સ બચાવવા આ યુક્તિ કરી હતી. મુલ્કા સાહેબે ઘણી ચાલાકી અને હોશિયારીથી આ બધું ઝવેરાત પોતાના મકાન પર પહોંચવું કયું.

મુલ્કા સાહેબને વેપાર અર્થે જે ઘસો જોઈતા હતા તે મળી ગયો, એટલે એમણે મોટા પાયા ઉપર વેપાર શરૂ કર્યો. અને પાંચ છ સાલના દૂંડે સમયમાં વેપાર એટલો બધો વધી ગયો કે પોતાના વઢાણો બંધાવવા લાગ્યા. એ સમયમાં એમને 'ઉમ્મલુલ્લુગ્ગર' નો ખિતાબ અને કીમતી ઝબ્બો અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે એમના પોતાના આગણીસ વઢાણો હતાં. ન્યારે તે વીસમું વઢાણ બંધાવતા તો ઠાં તો તે વઢાણ ટૂટી જતું અથવા તો દરિયામાં ફળી જતું. આ રીતે પેલા પવિત્ર પુરુષની બલિબલ્લિ સલા નીવડી.

મુલ્કા સાહેબના મરણ પછી ઈ. સ. ૧૭૧૮માં સુરતના મુલ્કાદી હૈદર કુલીખાને મુલ્કા સાહેબની તમામ માલમતા એટલા માટે જપ્ત કરી લીધી કે મુલ્કા કાશ્મીરના કોઈ પુત્ર હયાત ન હતો અને આને લીધે બધી મિલકત ચાલી ખજાનામાં જવી જોઈએ. પણ મુલ્કા સાહેબના પૌત્ર દિલ્લી ગયા અને પોતાને એમનો પૌત્ર સાબિત કરીને દિલ્લીથી ઘણો માનમરતબો મેળવી પાછા આવ્યા. હૈદર કુલીખાનના નામ ઉપર એ દરમાન આવ્યું કે મહમદઅલીને બધી જપ્ત કરેલી જગીર પાછી આપવી, આ ઉપરાંત જે ૮૫ લાખ રૂપિયા જસ ક્યાં હતા તે પણ પાછા આપવામાં આવ્યાં. એ ખાનદાનના લોકો હલુ સુધી મુલ્કાની સાથે સાથે પંચાસી પણ કહેવાય છે. આ જ સમયમાં મહમદઅલીની પાસેથી લાંચરુદ્ધવત કે કોઈ બીજા તરીકે હૈદર કુલીખાને એક કરોડ રૂપિયા લીધા હતા. ન્યારે આની ખજાર દિલ્લી પહોંચી તો એને ખૂબમાં આવ્યું કે આ શું છે ? હૈદર કુલીખાને ડરને લીધે આનો સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે અહિંયા મરાઠાઓ હુમલા કરે છે અને ચહેરનો કોટ બનાવવા માટે આ રકમ એમની પાસેથી લેવામાં આવી છે. હૈદર કુલીખાને કિલ્લો બનાવ્યો. એની બનાવવાનો તારીખ આ છે 'જો હૈદર હિસારી ખસી મોહકમ'

ઈ. સ. ૧૭૨૬થી ૧૭૩૩ સુધી સુરતના ઇતિહાસનાં પાનાં ઘણી જ

અધાધુધી અને અશાંતિથી ભરેલા છે આ આર પાંચ વર્ષમાં મુત્સદીઓ અને વેપારીઓમાં પદવી અને પૈસો મેળવવા માટે ઘણા દુરુણ ક્રિયા થયા અને આ જ સમયથી અંગ્રેજોએ રાજદાગજીમાં પગલું મૂક્યું અને છેવટે પચાસ સાડ વર્ષમાં પૂરેપૂરો કાબૂ મેળવી લીધો અને ગાંધી પશુ રચાપ્તુ

મુઘલ મદમદઅલીના જનીયીન થયા પછી લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી કોઈ ખાસ બનાવ બન્યો નહિ પણ ઈ સ ૧૭૭૮માં મહેસબ વખત કરવા માટે નવામ સાથે સાધારણ અણબનાવ થયો અને મદમદઅલીએ ધોખા બદગતી નજીક પેગમ મુખમે એક પોતાનો ઘિલો 'કસ્ટમ ઓફિસ' તરીકે બનાવવા ઈચ્છા કરી, પણ કમનસિમે અહિં વાં સાપ અને વીછીએ પુછાણ હોવાથી ઘણા મજૂરો હવાક થઈ ગયા અને બીજી પણ ઘણી મુશ્કેલીઓના કારણથી મુઘા સાહેબે આ વિચાર જતો કરી સુરતની નજીક અડવા મુખમે કિલો અણાવવો શરૂ કર્યો જ્યારે મુત્સદી સોરાજખાનને આની બાતમી મળી ત્યારે એલો-લખી મોકલ્યું કે આ વાત સત્તતનતના હિતની વિરુદ્ધ છે અને તમે વગર ગળાએ આવી કોઈ ઈમાગત બાધી સખ્તા નથી મુઘા સાહેબે બેગરખાન દિલ્લેદાર સાથે છૂપી મુક્તિ ગ્વા કે સોરાજખાનને કોઈ પણ બદાને આ પદવીએથી હટાવી દેવો જોઈએ અને બેગરખાનના બાઈ તેગખાનને મુત્સદી બનાવવો જોઈએ મુઘા સાહેબ દિલ્લી દગબા માં પણ સારી લામવગ ધગવતા હતા એટલે વચન આપ્યું કે મુત્સદીપણા માટે તેગખાનનું નામ મળાવી આપશે આ પ્રપચ થયા પછી નક્કી દિવસે સોરાજખાનની કોડી ઉપગ તોપગોળાઓ વરસાવવામાં આબ્યા, અને લશ્કર પણ ગોઠવનામાં આ પુ, જ્યારે સોગજખાને આ હાલત જોઈ ત્યારે તે પણ લશ્કર લઈ દિલ્લાની નજીક પહોંચ્યો, અને તેગખાન જોડે ખૂન જો-થી લડાઈ થઈ આ વખતે મુઘા સાહેબ શાંતિના દૃત બનીને ત્યાં આબ્યા અને આ દેસને ક્યો કે દિલ્લીથી જેનું નામ ઉપગ મુત્સદીગીરીનું લખાઈ આવે તે હકિમ બને પણ હમણાં તેગખાનખાન મુત્સદીગીરી કરે સોરાજખાને વખત જોઈ આ કળૂન કરી દીધું મુઘા સાહેબે ફરીથી ઘિલાનુ કામ શરૂ કર્યું, પણ તેગખાનખાને જોયું કે હવે મુઘા સાહેબ સાથે કઈ સબધ નથી એટલે મિલો અણાવવાનું કામ તેણે બંધ કરાવી દીધું મુઘા સાહેબ ફરીથી આફનમાં પડી ગયા, પણ મુઘા સાહેબે સોરાજખાનને એ વાત પર રાજી કરી લીધો કે જો એ કિયો બનાવવાની વિરુદ્ધ ન હોય તો જ તેગખાનખાન સામે લડવાની પૂરી મદદ કરે અને સનદ પણ મળાવી

આપે. સોરાળખાન રાજ થઈ ગયો અને મુઠ્ઠા સાહેબે એંસીહજાર રૂપિયા ખર્ચ કરી સોરાળખાનના નામની સનદ મંગાવી આપી અને તેગખખતખાનને હાથી દીધો. હવે મુઠ્ઠા સાહેબને રરતો સાક થઈ ગયો. એમણે ધણી જ ઉતાવળે એક દિલ્હી બંધાવ્યો; એ દિલ્હાના બાર બૂજા હતા એની ચારે બાજુએ મોટી તોપો ગોઠવી દીધી, એટલું જ નહિ પણ કિલ્લેદાર, ાટવાલ અને બીજા ઓફિસરો નીમ્યા. 'દિલ્હા ઉપરાંત એક નાનું શહેર પણ આબાદ કર્યું'. મોટી મોટી ઈમારતો બંધાવી, બગીચાઓ અને બજારો બંધાવ્યાં, કોર્ટ બનાવી, કસ્ટમ ઓફિસ કાયમ કરી અને શહેરનું નામ રમુલ આબાદ રાખ્યું. આકારણથી દિવસે દિવસે સુરતની જાહોજલાલત મ થવા લાગી અને તેને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું.

સોરાળખાને જ્યારે મુઠ્ઠા સાહેબની આ હકીકતો જોઈ ત્યારે ફેટલા ઓફિસરોને અઠવામાં મહેસુલ એકઠું કરવા નીમ્યા; અને મુઠ્ઠા સાહેબને કહ્યું કે તમે પોતાની જૂની ઝાડીમાં આવીને રહેલાથુ કરો. મુઠ્ઠા સાહેબે આ વખતે એક નવો ઢોંગ રમ્યો અને તેમણે પોતાના એક સલાહકાર 'સૈયદઅલી વાઈઝ'ને રૂપિયા આપી ધોરેસવારે અને પાયદળ એકઠું કરવ અને સોરાળખાન સાથે મુકાબલો કરવા કહ્યું અને બીજા બાજુ 'સૈયદઅલી ઈફરસના'ના મકાનમાં સુરતના કાઝી, મુફ્તી અને બીજા ઓફિસરોન ભિટિંગ કરી અને એક જોરદાર તકરી કરી એમાં એણે કહ્યું કે 'ઈન્દુલખ તુલજી'થી ઘણા માણસોનુ ભગ પોવણ થાય છે અને શું કારણ છે કે સોરાળખાન અથવા મોટા વેપારનો નિશાલ કાઢવા મથી રહ્યો છે? છેવટે એકઠા થઈ એવું પસાર કરવામાં આવ્યું કે એક શગળ સોરાળખાનને મોકલવામાં આવે.

હવે ફરીથી વખત આવ્યો કે જેતરખાનની ખુશામદ કરે; પણ જેતરખાન પહેલા બનાવથી નારાજ થઈ ગયો હતો; એટલે પહેલાં તો એરે ઇન્કાર કર્યો. પણ છેવટે આ વાવદા પર ફેસલો થયો કે તેગખખતખાનના નામ પર સનદ મંગાવી આપે. મુઠ્ઠા સાહેબે જેતરખાનને દરેક રીતે મદદ કરી અને આખરે સોરાળખાન સુરત છોડીને નાસી ગયો, એટલે તેગખખતખાનને મુત્સદ્દી બનાવવામાં આવ્યો, અને મુઠ્ઠા સાહેબને કહ્યું 'હવે જલદી સનદ મંગાવી આપો. પણ એમણે દિલ્હામાં વિચાર કર્યો કે સન પોતાના દીકરા મુઠ્ઠા કુખરુદ્દીનના માટે કેમ ન મંગાવી લે. આ વિચાર કરી મુઠ્ઠા સાહેબે દિલ્હી એક અરજ લખી, જેમાં લખ્યું કે કુખરુદ્દીનખાન

ફખરુદ્દીલાનો ખિતાબ ત્રણ હજારના ઘસઠરની, પદવી અને મુત્સદ્દીગીરી મને મોકલવામાં આવે; અને જેને હું લાયક ગણું તેને એ બધું આપું. અરજીની સાથે એક એલચીને ધણું જરૂરવાદિર અને બેટા આખી દિલ્હી મોકલ્યો. (અદિમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ કે શહેર-મામલાઓમાં ત્રણ ચાર મોટા માણસોનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતો હતો, જેમાં મુલ્કાં સાહેબ પણ હતા. અને મુત્સદ્દીગીરીની સનદ મારે આ ચાર માણસોની સિક્કારસની જરૂર પડતી હતી.)

આ એલચી બહુ મુધી ગયો હશે કે તેમજખતખાનના માણસોને આ વાતની ખબર પડી એટલે આ એલચીને પકડીને સુરત લાવવામાં આવ્યો. તેમજખતખાને ન્યારે કામગીરી જોયા ત્યારે ધણું જ ક્રોધે બરાથો અને વિચાર કર્યો કે ન્યાસુધી મુલ્કાં સાહેબ જીવતા છે ત્યાંસુધી આરામથી રાત્રી કરી શકાશે નહિ. આ કારણથી એક દિવસે મુલ્કાં સાહેબને 'ઈદમીઆદુલખી'ના જલસામાં તેડું મોકલ્યું અને મોકિા બેઠાં મુલ્કાં સાહેબના હાથમાં 'કુરાન શરીફ' આપ્યું અને કહ્યું કે મુલ્કાં સાહેબ અમે હમણાં હમણાં આ બેટાંને મળ્યું છે. ન્યારે મુલ્કાં સાહેબે ઉલટાવી પલટાવી બોલ્યું તો દિલ્હી લખેલા બધા કામગીરી આમાં હતા. આમ મુલ્કાં સાહેબની આ વાત જાહેર થઈ ગઈ અને આખી રાત એમને પોતાની ઠાઠી પર ઠેક રાખ્યા અને સવારે કિલ્લામાં મોકલાવી દીધા.

મુલ્કાં સાહેબ કિલ્લામાં પણ સંતિથી ન રહી શક્યા અને એ પહેરે-ગીરને બહુ જ પેસા આપવાની લાલચ ખતાવી લખવાનો સામાન મંગાવ્યો અને એક કામગીરી 'હાફિઝ ખિદમતમારખાન'ને દિલ્હીમાં અને બીજો કામગીરી 'આસફુલ્લાહ'ને લખ્યો. 'આસફુલ્લાહે' પોતાને કામગીરી મળતાંની સાથે એક કામગીરી તેમજખતખાનને લખ્યો કે મુલ્કાં સાહેબને ઇનજાતની સાથે એકદમ ઊંડી મુઠવામાં આવે આ કુકરને તેમજખતખાન ટાળી શકે તો નહોતો; એટલે તેણે મુલ્કાં સાહેબને ઊંડી તો મુઠવા પણ રાત્રે ત્રણ વખત તેમને ઝેર આપવામાં આવ્યું. પોતાના મકાનમાં આવતાં સુધી તેમનું મૃત્યુ થયું. ઠાઠીએ મૃત્યુની તારીખ કહી. 'ચહિદ આ રુ દસ્તે નામદાને મકુર' દિજરી ૧૧૪૬.

નાખ્યું હતું. મુઘાં સાહેબનું જૂનું મકાન હજી સુધી 'મુંગલીસરા'માં આજ પણ સાંગીતટી હાલતમાં છે. એમના નામ ઉપરથી 'મુંગલીસરા'નો એક ઘાટ 'મુઘાંવારા' નામે પ્રખ્યાત છે. એમણે એક મસિદ પણ બંધાવી હતી જે આજ પણ 'મુંગલીસરા'માં સારી હાલતમાં મોજૂદ છે.

મુઘાંસાહેબ પછી એમના પુત્ર મોદમદ કુસેન એ જગ્યા પર ખિરાબા, પણ એ રાજકીય કથમંજોથી અલગ રહ્યા. એમના બીજા પુત્ર ફખરુદ્દીનખાન તેગમખતખાનની જોડે ઝમડો ચલા પહેલાં હૈદરાબાદ આસફગઢ જોડે રહેવા લાગ્યા. ૧૭ વર્ષ પછી એ સુરત પાછા ફર્યા, પણ અહિંયાંથી મુંબઈ આવ્યા ગયા અને ત્યાં તેમનું અવસાન થયું.

મુઘાં ફખરુદ્દીનના પુત્ર મુઘાં કુત્બુદ્દીને ગંધી માલમિલકત ઇતિહાસ કરી નાંખી, કારણ કે તે ધણું મોજીલા હતા. એની ફક્ત એક વાત આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું. એક દિવસે એ આગણ્યામાં બેઠા હતા. પોતાના એક વદાણુનો બધો સામાન વેચાઈ ગયો હતો અને એના પૈસાની થેલીઓ જમીન પર સામે પડી હતી એ સમયમાં એમની રખાત તવાયફ ત્યાં આવી પહોંચી. મુઘાં સાહેબે મગકમાં કહ્યું કે ખુરશીદ ! જો તું આ થેલીઓ સામે પડી છે તે એકા સાથે ઉઠાવી લે તો આ થેલીઓ તને અર્પણ કરું. એણે એકા વખતે ઉપાડી લીધી અને તમામ રૂપિયા-લઈ ઘેર આવી ગઈ. કુત્બુદ્દીન કવિ હતા અને ધણા જ વિદ્યાગ્રિય હતા. એમનું કલામ રાકિમની પાસે મોજૂદ છે.

એમનું તખલ્લુસ 'કુત્બ' હતું.

એમના વંશમાં હજી સુધી લેખા મોજૂદ છે. રાકિમના પિતા જનાબ મુઘાં અબ્દુલગફુર પંચાસી આ જ વંશના છે, અને હાલમાં જૂનાગઢ રોડમાં પોર્ટ કમિશનરી પહોં ઉપર છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કચ્છનું સ્થાન

[લે. શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ, ડી. ડી. આર.]

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૪

સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક નજરે કચ્છ ગુજરાતનું જ એક અગ્ર હોવા છતાંય લૌગીસિક રીતે રણ અને દરિયાથી વીરળાયેલી કચ્છની ભૂમિ ગુજરાતથી તદ્દન અવગ્ર પડી રહે છે. તેપણ કચ્છપ્રેરે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને કચ્છના ઇતિહાસની પૂગતી વિગતો સમાવ્યા સિવાય ગુજરાતનો ઇતિહાસ સદા અપૂર્ણ રહેવાનો.

ગુજરાત અને મુખ્યત્વે કાઠિયાવાડમાં આવી વસેલી કેટલીક પ્રજાઓ અને રાજ્યસત્તાઓએ પહેલાં કચ્છમાં જમાવટ કરી ગુજરાત કાઠિયાવાડ પર પોતાની સત્તા વિસ્તારી છે. અથવા કચ્છમાંથી પસાર થઈ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પ્રસરી ત્યાંથી કચ્છ પર પોતાનું વર્ચસ રાખ્યું છે, એટલે ગુજરાતના રીતરિવાજ અને રહેણીકરણોના સરકારની અસર કચ્છમાં અને ખાસ કરી તેના પૂર્વ ભાગ પર સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, તો તેના પશ્ચિમ ભાગ પર સિધી સરકારની પડેલી છાપ તેના અસન સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. આમ આ બન્ને સરકારના સમન્વયની અસર તળે રહેલા કચ્છને આપણે પૂર્વ, મધ્ય અને પશ્ચિમ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેચી શકીએ કે, આકપટ, અમકાસો અને મોડાસો પહેનાના આ કુદરતી વિભાગો અને હાલના લખપત, નખત્રાણા અને અમકાસ તાલુકા તરીકે જાણીતા પ્રદેશો. પશ્ચિમ વિભાગમાં સમાવેશ કરી શકાય મધ્ય વિભાગમાં કઠી, મેઆણી, પાવર અને બન્ની એ કુદરતી વિભાગો અને હાલના માંકવી, મુકા, છુજ અને અંબર તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે, અને પૂર્વ વિભાગ વાગડના હાલના કચ્છાઈ અને રાપર તાલુકાનો બનેલો. ■ ઠેક લખપત નજીક આવેલા ‘વાધમ આવડામઢ’થી સ્પષ્ટ બને છે કે ગુર્જર રાજ્યસત્તાની આશુ તો ત્વાસુથી પ્રવર્તેલી પણ પછી તો સિધમાંથી જીતરી આવેલી સમા અને સુમરા સત્તાઓની છાપ ત્યાં કાયમી બની છે.

કચ્છના પૂર્વ વિભાગ પર રહેલી વાધેલી સત્તાની અસર તળે તો એ પ્રદેશ પણ વાધેલી-વાગડ તરીકે જાણીતા થયેલો છે ત્યાંના લોકોનાં

રીતરિવાજ, રહેણીકરણી અને આચાર બોલી ઉત્તર ગુજરાત અને ખાસ કરી વઢિયારની ભૂમિને સવિશેષ મળતાં આવે છે. કચ્છમાં તેની સામાજિક સ્થિતિ પર યથેલી રાજકીય બિઘલપાથબોની અસર તથા સિંધી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતીના સંમિશ્રણનેરી લાગતી પ્રાકૃતની અસરવાળા વિશિષ્ટ કચ્છી બોલી^૧ બોલાય છે. પણ વામઝમાં આસવાળા સિવાય મુદતે કાઈ કચ્છી નથી જાણતું અને ત્યાં ગુજરાતી બોલાય છે. અને ઉચ્ચ ચરના સારકારિક લોકોમાં અને ભાષા તરીકે તો બધે આખા કચ્છમાં ગુર્જરગિરા પ્રચલિત છે. આ રીતે કચ્છના મધ્ય અને પૂર્વ વિભાગમાં સિંધથી તદ્દન ભિન્ન એવા ગુર્જર સરકાર મુદત બની રહેલ છે.

શુક્રમાં મધેલ જાતિઓના વસવાટ માટેના જીવનવિમ્લે સાત પક્ષા પછી પણ રાજકીય અને સામાજિક સંબંધે કચ્છ અને ગુજરાતની વસ્તીની પરસ્પર અવરજવર રહી પ્રજાજીવનમાં સંસ્કારસાદાં મધેલ છે. એ રીતે કચ્છમાં પહેલાં આવી વસેલી આદિ જાતિઓ આહીર, રબારી, બીલ, કાળી, ગુજરિયા વગેરે ઉપરાંત પાછળથી આવેલા શીખાળી, મોઢ, વડનગરા અને વીસનગરા નામશે, જ્યેષ્ઠીમયો, ગુર્જર કારીગરો-શુદાર સુદાર વગેરે અને સોમપરા સજાટોથી કચ્છમાં ગુજરાતી વાણાના પ્રચારને મજા વેગ મળ્યો છે. કવિ નર્મદે નર્મદમઝમાં^૨ તોંખું છે, “જો કે કચ્છ જરા વધારે દુર છે અને ત્યાંની મૂળ ભાષા જુદી છે તોપણ આજકાલ ગુજરાતી ભાષા ત્યાં પણ વિશેષ પ્રસરવા માંડી છે અર્થાત્ કચ્છીઓનું પણ આપણી સાથે એકમ વધતું જાય છે.” આજ સો વર્ષ પછી ભાષા-વિકાસના એ બળે પ્રજાતન સંસ્કૃતિનું એક જ પોષણ પામી બીજરતી કચ્છ-ગુજરાતની પ્રજા ગુજરાતી તરીકે અસ્મિતા અનુભવી રહી છે. જુદા જુદા ગુજરાતમાં, દિંદના અન્ય પ્રતિા અને પરદેશોમાં વસાહત કરી રહેલા કચ્છી વેપારીઓ અને કારીગરોને ગુજરાતી બોલતા સાંભળી ત્યાં આપણે મૌરવ અનુભવીએ છીએ.

આધુનિક જમાનાનાં સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તે પહેલાંથી કચ્છ સાથેનો ગુજરાતનો વ્યાપાર વ્યવહાર ખુસડી કે તરી માર્ગે ચાલુ રહ્યો છે.

૧ કચ્છી બોલીમાં નાનજતેર જાતિને સ્થાન નથી અને તેનું વ્યાકરણ કેટલીક રીતે પ્રાકૃતના વ્યાકરણ નિયમોને મળતું આવે છે. હચ્ચ-હાચ; હક-હાક; આય-છે જેવા રાખ્દપ્રયોગો તો અતિ સામાન્ય છે.

૨ નર્મદમઝ (૧૮૬૬) પા. ૭૩

વજુનરાની પોઠો, ગાંધી અને જિંટોની કતારથી એ સંબંધ જળવાઈ રહેતો. પહેલાં તો યાત્રાના નામે સંધો નીકળતા અને તેથી સામાજિક સંબંધ વિકસતો. બિન્ન બિન્ન ધર્મપ્રચારથી પણ ધાર્મિક એકતા વધી એકદેશીયતા અનુભવાઈ છે. ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં સદુદીન પીરે સ્થાપેલા ખોળખોના ઈસ્માઈલી ધર્મને સને ૧૭૫૨માં ગુજરાતના કડીથી કચ્છ કેરામાં આવી ગુલામઅલીશાહે વેગ આપ્યો. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયથી કચ્છ-ગુજરાતના નીચલા ચરેની એકતા તો બેદદ વધી ગયેલ છે. અમદાવાદના સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં સભારથાન પાસેનું લાકડાનું કોતરકામ અને એવા ખીખાં કામો કચ્છના સત્સંગી કારીગરોએ કરેલાં છે. જુજ અને અમદાવાદના સ્વામિનારાયણી સત્સંગીઓની અરસપરસ તીર્થ માટે આવળવ તો સદુજ ભક્તિભાવે થાય છે. એ રીતે જોનાના યાત્રાના સંધો પણ સામાજિક સંબંધ વધારતા કચ્છથી ગુજરાત અને ગુજરાતથી કચ્છ આવ્યા ગયા છે. ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં કચ્છના નારાયણ સરોવરનું^૪ માહાત્મ્ય પણ મોખરે છે.

ગુજરાતના પ્રભુજીવન ઉપરાંત કચ્છના રજુની ઉપસ્થિતિએ દિંદની પ્રાચીન જૂઓળના વિષયમાં કચ્છનું મહત્ત્વ ધણું વધી ગયું છે. વળી વૈદિક સરસ્વતી કચ્છના આંગણે સાગરસમ્રમ સાધતી એ વસ્તુ પણ ગુજરાતને માટે ગૌરવપ્રદ બની છે. ગુજરાતના જૂમિખંધારણમાં જૂતરની દૃષ્ટિએ કચ્છ દિંદનો સૌથી વિશેષ રસપ્રદ પ્રદેશ બનાય છે, અને ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જલજીવનાં જૂનામાં જૂનાં ઐતિહાસિક સાધનો-માના ક્ષત્રપ સિંહાલેજો^૫ અને ગયેયા સિક્કા પણ કચ્છમાંથી મળી આવેલા છે. જે પ્રાચીન ઇતિહાસના પાયા પર ગુજરાતી પ્રભુજીવનનું બંધારણ થયું છે તેમાં આબીરોના આદિધામ કચ્છનો હિસ્સો મહત્ત્વનો છે. અને આધુનિક ગુજરાત પોતાની પરદેશી વસાહતો અને વહાણવટી

3 Ahmd. Gaz. P. 92.

૪ સા. પુ. સ્કંધ ૬, અ-પ; દારિકાની જાણતીમાં લેખાઈ આ તીર્થ વિશેષ દિંડુજોનાં પાંચ પવિત્ર સરોવરો-કતરમાં માનસ, પૂર્વમાં જુવનેશ્વરમાં આવેલું બિંડુ, દક્ષિણમાં પંચ, પશ્ચિમમાં નારાયણ અને મધ્યમાં પુષ્કર-માંનું એક છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણના છઠ્ઠા સ્કંધમાં કથા છે કે જલકાળની આજ્ઞાથી હર્ષના સિંધુમુખ આવળ આવેલા નારાયણ સરોવરમાં તપ કરવા ગયા હતા.

૫ આ સિંહાલેજો જુજના સમ્રાટસ્થાનમાં છે. જુજો ગુજરાતના ઐતિહાસિક કતીર્થ લેજો સા. ૧.

માટે જે ગૌરવ લે છે તેમાં કચ્છનો ફાળો સૌથી મોટો છે. કચ્છમાં પ્રચલિત દંતકથાઓ અને લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો અને દુહાઓ, ગ્રામીન હરતલિખિત ગ્રંથો,^૬ શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો, ખતપત્રો વગેરેમાંની નેધી અને સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને સમજાવવા વિશેષ ઉપયોગી એવા બળ અને કાળનો પસારો સહેતાં જાયેલા પુરાણા શિલ્પ સ્થાપત્યના અવશેષો, ગુજરાતના ધક્કરમાં કચ્છે રચેલા ઇતિહાસની સાખ પૂરે છે. ગુજરાતની સંસ્કારિતાના વારસાને સમૃદ્ધ કરવામાં તેના એક અંગ તરીકે કચ્છે અનોખી એવી અમૂલ્યની ભાગીદારી નોંધાવી છે.

ગુજરાત ગુજરાત તરીકે હસ્તીમાં આવ્યું તે કાળનું અને તેની પહેલાંના ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક કાળની કચ્છની સ્થિતિ જાણવાથી પછીથી સ્પષ્ટપાયેલા ગુજર મહારાજ્ય અને ગુજરાતના પ્રમુખવત્ત પર થયેલી કચ્છી અસરનો સમગ્ર ખ્યાલ આવશે. વૈદિક કાળના કાચ્છપો અને પાતાલના પશ્ચિઓ અને તે પછીની સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાઓએ કચ્છ પ્રદેશના કિનારે વહાણવટું 'ખેડ્યુ' હોય એ સંભવિત છે^૭ અને કચ્છમાં પહેલી વસનાર પ્રજા તો ધણા એટલે ગોવાળ, મેઘાર અને પુંવાર^૮ એવી બરવાડ જાતની હતી. તેમાં આબીર લોકોનો હિસ્સો પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં મળે છે. મહાભારતમાં વિગત છે કે મધ્યદેશ (રજપૂતાનાની ઉત્તરે તથા પૂર્વે કુરુક્ષેત્રની આસપાસનો પ્રદેશ જેમાં કુરુ, પાંચાલ, સુરસેન, મત્સ્ય અને જાંનલ દેશોનો સમાવેશ થતો)માં વસતી કેદહીક આદિ પ્રજાઓ સરસ્વતી નદીના મુખવાળી જે દુષ્કાળ પડ્યો તેને લીધે માંસાહાર કરતી થઈ, એટલે તેમને ધર્મમ્યુત કરવામાં આવી. એમાંની એક પ્રજા આબીર કહેવાઈ. એ લોકો ધીમે ધીમે સરસ્વતીને તીરે તીરે વસવાટ માંડતા, કાળાંતરે કરી સરસ્વતીના સામરસંગમના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં કરી ઠામ થયા. આ પ્રદેશ તે કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતનો સરસત કાઠો વણી શકાય આ પ્રજાના નામ પરથી એમણે ત્યાં વસવાટ કર્યો એ હાલ કચ્છનો પ્રદેશ પણ 'આબીર' દેશ નામે જાણખાવા લાગ્યો. અહીંથી આબીરો ક્ષત્રપકાળમાં (ઈ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સદ્કામાં) વેરવિખેર થયા. એ રીતે

૬ Catalogue of Sanskrit manuscripts from Gujarat, Kachha, Sind and Khandesh by Dr. George Buhler અને મુનિશ્રી ઇનવિનયજનું 'પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી.'

૭ ત્રાય, લેસ અને બહરાવાળા,

મદાલાગતમાં દક્ષિનાપુરથી દારદા આવતાં ક્યા ક્યા પ્રદેશો અને નદીઓ માર્ગમાં આવતી તેની નોંધો મળે છે તેમાં સિંધ અને સુગાઈની વચ્ચેના પ્રદેશનું નામ 'આબીર' દેશ મળે છે મદાલાગતનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સંક્રાંતિ તે પહેલા સંદર્ભ સુધીનો મનાય છે વળી એ જ સમય દરમિયાન લખાયેલી ગ્રીક પ્રવાસીઓ અને સેનાપતિઓની પ્રવાસનેધિ મળી આવે છે તેમાં સિંધના સાતમુખો અને મુરાઈન વચ્ચેના પ્રદેશનું Arabia (આબિગિઆ-આબીગ-આબીગ) લખેલું મળે છે^૮ ટોલેમી ખ્રીસ્ત રીતે કચ્છપ્રદેશના ઉત્તરે નદિ કરતાં માત્ર ગણે છે કાંઠાના અખાત તરીકે ઓળખાવે છે ઇગિપ્તિયન સમુદ્રમાં પ્રયાણના પુરતકમાં (પેગિપ્તિસે) કચ્છ અને કાઠિયાવાડ કંઠારને લગતી રપટ દરીકત લખી છે અને તેમાં રણની પૂર્વ સ્થિતિનો સારો ચિત્રાગ આપેલો છે એના સમયમાં કચ્છના રણસાગરનું તળિયું જિંચુ ચઢી તે સુકાવા લાગ્યું હતું, પણ તે જતા તેમાં વદાણો આવી ચડતાં એમ ઉલ્લેખ છે તેમાં ગણેલું Erythra (ઇરન્ટ્સ ઇરન-નળ) નામ નોંધેલું છે આ પહેલાં ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૭ માં દિદ મોક્તી વખતે સિકદગનો કાફો આ રણસાગરમાંથી પસાર થયો હોવાની નોંધ મળે છે અને મેગેસ્થિનીસ (ઈ.સ. પૂ. ૩૦૦) કચ્છને પાતાલકીપ (Island of Patal) તરીકે ઓળખાવે છે

સમુદ્રગુપ્તના અશ્વઘાતાદના સ્તંભશિલાલેખમાં સિંધની દક્ષિણ પૂર્વ દિશાના પ્રદેશ આબીગનો ગળથી સમુદ્રગુપ્ત (૩૭૦-૩૭૫) નો ખંડિયો હતો એમ નિર્દેશ છે^{૧૦} પછી પણ આબીર નામનો જ લેખ હેમચંદ્રની સિદ્ધર્થ પ્રશસ્તિમાં (શે. ૨) ઝીમૂલ્લાજીપુલ્કયો 'સમોડધધીદ્ દુર્મદામીરાન્ મુજ્જ અને અન્ય પ્રાંધોમાં આપેલ કુમાર-પાલના તાબાના દેશોની નોંધમાં મળે છે

પણ દેશના નામ તરીકે ગ્રીક ચોથા સંદર્ભ સુધી કચ્છનું નામ 'આબીર' વિશેષ પ્રચલિત હતો એમ લાગે છે પણ કચ્છ આબીર તરીકે ઓળખાતું બધું થયું તે પહેલાં ઘણા કાળથી સરથલ દોલ એમ લાગે છે

૮ જેમ રામાયણમાં તેના યુદ્ધકાંડમાં રણસાગર સુકાવાની કથા છે તેમ મદાલાગતમાં શ્રીકૃષ્ણે દક્ષિનાપુરથી પાછા આવી રણસાગરમાં સાતવનો વધ કર્યાની ખોધ છે અને પચનદ પ્રદેશમાં અર્જુન ઉપર આવીરોએ દલો કર્યો અને તેને લૂટ્યો તેની વિગત છે મદાલાગતનું યુદ્ધ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૬૨માં સંક્રાંતિ થયાનું મનાય

૯ B. P. 537 Hlandios Ptolemaios A D 161-180

૧૦ B. G. P. 64

એ સંબંધિત છે. તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પરથી તે કચ્છ કહેવાયું છે અને તેમાં વસતી આબીર પ્રજાના નામ પરથી તે આબીર તરીકે પણ ઓળખાયું હતું. આનર્ત સમુદ્ર (કચ્છના રણના પુરાણામી સમુદ્ર)માં એક દ્વીપ તરીકે એ પ્રાચીન લખાણોમાં 'કચ્છ' તરીકે જ્ઞાણીતો થયેલો લાગે છે. ૧૧ ગ્રીક લખાણોમાં (સ્ટ્રેબોની નોંધ ઇ. સ. ૫. ૫૦થી ઇ. સ. ૨૦ માં) પણ એ પ્રદેશને Sigerdis (સાગર દ્વીપ) તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨ મેધદૂતના ૨૧મા શ્લોકમાં પદ છે કન્દલીશ્વાનુકચ્છમ્-કચ્છના ખાખોચિયાના કાંઠાની કંદલી અને મસ્લિનાથની સંહિવિની દીકામાં આ પદનું અમરકોશનું અવતરણ આપતું કચ્છ સખ્દનો અર્થ લાખતું ભાષ્ય છે કે જલપ્રાયમનૂપં સ્યાત્ પુંસિ કચ્છસ્તથાવિધઃ । इत्यमरः આમ કચ્છ એટલે પાણીના ભરાવાની વચ્ચેનો પ્રદેશ. કચ્છના આંધોમાંથી મળેલા ક્ષત્રપ શિલાલેખોમાં એકપણ ભૌગોલિક નામ મળતું નથી. પણ હજુ લગી શોધાયેલા શિલાલેખોમાં 'કચ્છ'ના નામનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ઇ. સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢના શિલાલેખમાં મળે છે. તેમાં અનૂપ અને આનર્ત સાથે કચ્છનો વિગત ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે કચ્છ એ અનૂપ કે આનર્ત નહિ એમ ચોક્કસ થાય છે. મારકચ્છાઃ સમાદેયાઃ સહ સ્વાસ્થ્યતૈસ્તથા । कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चार्जुनैः सह ॥ એમ વાયુપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં પણ તેમનો જિન્ન-જિન્ન નામોલ્લેખ છે. ૧૩ પછી વરાહમિહિરના જ્યોતિષ ગ્રંથ 'બૃહત્સંહિતા' (સ. ૧૪)માં જે ભૂગોળ આપી છે તેમાં કચ્છનું નામ કચ્છ માટે વપરાયેલું મળે છે. અને ગુરુશ્ચલી નજીક આવેલું હોવાથી તેને મનુકચ્છ કહેતા. આ ગ્રંથ હજી સૈકાની લગભગનો છે. ઉત્તર ગુજરાતના પંચાસર-પાટણ પહેલાંના પાટનગર શ્રીમાલમાં મહાકવિ માધ (ઇ. સ. ૫૭૫-૬૨૭) થઈ ગયો છે અને તેના કાવ્ય 'શિશુપાલવધ'માં કચ્છનું નામ કચ્છ મળે છે. આ ઉપરાંત શિલાલેખોમાં ગુજરાતની ચાલુક્ય શાખાના રાજા અવનિર્જિનાત્રય પુલકેશીના નવસારીના ત્રેટક સંવત ૪૯૦

૧૦ B. G. P. 64

૧૧ ખાજે પણ ચોખાસામા રણમાં પાણી ભરાય છે ત્યારે કચ્છ બેટ બની રહે છે.

૧૨ B. G. P. 16

- ૧૩ મત્સ્ય પુ. સ. ૧૧૩ શ્લોક ૫૧; વાયુ પુ. અ. ૪૫ શ્લોક ૧૩૧

(વિ. સં. ૭૯૬)ના તામ્રપટમાં કચ્છનો નામોદ્યેષ્ય મળે છે, ૧૪ અને ત્યાર પછી તે આપણે જોઈશું તેમ એક બે નોંધ સિવાય બે ૪ સર્વ મંથા અને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કચ્છનું નામ કચ્છ ઉપયોગ્ય છે.

ગુજરાત જ્યાંથી ગુજરાત તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે પહેલાં તેના એક અંગ તરીકે કચ્છ એટલે સાગરકંઠાગના પ્રદેશમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી ૧૫ ગુજરાતનું વહાણવટું નિકસ્યું છે. અને લંકા, જાવા, ચીન, આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઈગિપ્તી અટળક સમૃદ્ધિ આવી ગુજરાતના અનેક પત્તનો (એ સમયના અંદરો)માં કલવાતી આ રીતે પહેલાં કચ્છના રણના પુરોગામી આનર્ત સાગરમાંથી અને પછીથી કચ્છના કિનારેથી શરૂ થયેલા વહાણવટાથી ગુજરાતે જે વ્યાપારિક સંસ્કૃતિ સર્જાવી છે તેનો ગુજરાતના વહાણવટાના અલગ એક સિસિલા બધ સગમ ઇતિહાસમાં સમાવી ખ્યાલમાં લાવી સકાય છતાં પણ હવે પછી કમવાર આવતી ચાલુ ઇતિહાસિક ધટનાઓમાંથી પણ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવશે કે સરચાતો જમાવવાની અને વ્યાપાર વધાનાની ગુજરાતની યત્નને કચ્છ-કંઠારેથી ખૂબ વેગ મળ્યો છે.

૧૪. તામ્રપટ પરવાહિ વારિતોદિત સેન્નવ કચ્છેહ ચૌરાધ્ઝુ જાવોટક મૌયે ગુર્જરાદિ રાજ્યે. વિજિતે તાનિકાનીકે સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક, મૌર્ય, ગુર્જર વગેરે રાજ્યોને કાપી નાખીને કાશિષ્ણાત્થ રાજ્યોને છતવાની ઇચ્છાથી કશિષ્ણાપયમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તાનિક (મુસલમાન) લશ્કરને નવસારી પ્રદેશમાં તરવારના બળથી છતવાનો એ આકુક્ષિક કુવનો રાજ્યર્થ લે છે મુ. ગે. થ. ૧ જા. ૧ પા ૧૦૬.

૧૫. Agatharcides ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ના સમયના અરબસ્તાન અને જાવાના અંદરોના વેપાર હાવના 'ગુજરાત' તરફના પ્રદેશના લોકોના હાથમાં હતો. (Periplus 1, 25, 35, 254) Vincent, રૂઢામાંના સમયમાં સિંધ તરફથી કંઠારના લોકો ચીનથી સમુદ્રમાર્ગે સોઆટો હાવતા, રજ સદીમાં પેરિપ્લસ માં આફ્રિકા, અરબ અને ઈગિપ્તના કાંઠે દિદી વહાણો દોવાની નોંધ મળે છે (Nicerindle ૧૭ ૫૨, ૬૪, ૧૧, ૧૦૬), પાગમી છકુંસદીમાં સમુદ્રસાહસોમાં એ સાગરખેડુઓ મોખરે હતા આ કંઠારના જતો ને ધોળા દુનિએ તોડ્યા એટલે નીસીરવાનને મળ્યા (ઈ. સ. ૫૭૦) અને એમુએનિયન લશ્કર સાથે સિંધના નીચવા પ્રદેશમાં આવ્યા, મુઆન-વામ ઈ. સ. ૬૩૦માં આ પ્રદેશના લોકોનો છવનનિશાવ સમુદ્ર અને વ્યાપાર પર હતો એમ કહેવેજ કરે છે. મું. ગે. પા. ૪૬૨.

અત્યારના કચ્છ અને ગુજરાતના પ્રદેશ પર કેટલીએ રાજસત્તાઓ અને પ્રજાના ધાડાં આઘ્યાં છે અને સમાજજીવન પર તેમની છાપ નૂકતા કાળના અધિકારમાં ગાયબ થયાં છે. યાદવો, મૌર્યો, યવનો, શોકા, ક્ષત્રપો, ઇરાનીઓ, હૈહયો, દુષ્યો, મૈત્રકો, ગુર્જરા, ચાલુક્યો વગેરે અનેક રાજસત્તાઓ કાલાનુક્રમે આ પ્રદેશમાં સત્તા જમાવતી આવી છે અને ગઈ છે. પણ તેમાંથી કચ્છ અને ગુજરાતના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર એકી સાથે જેઓએ ભાગ ભજવ્યો છે એવી મહત્ત્વની સત્તાઓની અત્રે આપણે નોંધ લઈશું. પછી સોદંડી કાળની રાજસત્તા યાદ છે. ગુજરાત 'ગુજરાત' તરીકે વ્યક્તિત્વ પામે છે અને ગુર્જર મહારાજ્યના એક ભાગ તરીકે કચ્છ ઉપર ગુર્જર સંસ્કૃતિની છાપ કાયમી બને છે, ત્યારથી ગુજરાતના એક એકમ તરીકે કચ્છ રચેલા ઇતિહાસની વિગતો જરા વિસ્તારથી જોઈશું.

ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતકથી મળે છે, ત્યારથી એક કે બીજી રીતે કચ્છનો તેમાં સમાવેશ થતો આવે છે. અશોકના પિતામહ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની સામ્રાજ્યસત્તા નીચે સોરઠ હતું એટલે તેની ઉપરનો કચ્છનો પ્રદેશ તેમાં આવી જતો. ૪૫૧ મુકેટિડિજ, મિનેન્ડર અને એપોલોડોટસ (વિ. સં. પૂર્વે ૫૪ થી ૪૪)ના સિક્કાઓ કાઢિયાવાડમાંથી મળ્યા છે અને કાઢિયાવાડ સાથે કચ્છ તેઓને તામે હોવાની માન્યતા છે.^{૧૬} ચાલુક્ય વંશના ક્ષત્રપોની સત્તા હેઠળ તો કચ્છ લગભગ રહેતું આવ્યું હતું. ક્ષત્રપોના શિલાલેખો અને સિક્કા કચ્છમાંથી મળ્યા છે અને તેમનામાંના રુદ્રદામાનું કચ્છ પર પૂરતું વર્ચસ હતું.^{૧૭} આ બધી સત્તાઓ તો દૂર રહી માત્ર આ પ્રદેશને પોતાને તામે રાખતી હતી. આબીરોએ પોતાને મહાક્ષત્રપો કહેવડાવી થોડી મુદત સુધી ક્ષત્રપો પાસેથી સત્તા ખૂંટી લીધેલી; પણ ફરી ક્ષત્રપોએ આબીરો પાસેથી મુલકનો કબજો મેળવી તેમની સત્તાનો નાશ કર્યો અને આબીરો કેકિષ્ણ સુધી વેરણુ-હેરણુ થયા.^{૧૮} આ આબીરોનો રાજ સમુદ્રગુપ્તને ખંડણી આપી તેનું બહુમાન કરતો.^{૧૯} એક્ટ્રિયન, ગ્રીક અને ગુપ્ત સમયના સિક્કા

૧૬. Bomb. Gaz. P. I. P. 16

૧૭. Bom. Gaz. P. I. P. 36

૧૮. Bom. Gaz. P. 52

૧૯. Bom. Gaz. P. 64

કચ્છમાંથી ધણાં મળ્યા છે. ૨૦ : પણ તેમાં ધણાખરા રક-દગુપ્ત (૪૫૪-૪૭૦ ઈ. સ.) ના સમયના છે અને થોડાં કુમારગુપ્ત (૪૧૬-૪૭૩ ઈ. સ.) ના વખતના છે. રક-દગુપ્તના સમયના મોર, નંદી કે અગ્નિકુંડ એમ ત્રણ પ્રકારના સિક્કા મળી આવે છે. તેમાંથી ત્રીજી વિશિષ્ટ જાતના માત્ર કચ્છમાંથી ધણાં મળ્યા છે. ૨૧ એ ગુપ્તોના સમયમાં વેળાવ ધર્મનો ખહોળો પ્રચાર થયો છે, જ્યારે ક્ષત્ર્યોના સમયમાં શિવ-ભક્તિનો વિકાસ થયો છે. કચ્છની કેટલીક જાતિઓના ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજ જોતાં હજુ પણ સોલંકી રાજ્યકાળ પહેલાંના ગુજરાતની સ્થિતિ સાથે ધણી રીતે મળતા આવે છે અને જુનવાણી જળવાયેલી જોવામાં આવે છે. વક્ત્રી સમયમાં (ઈ. સ. ૫૦૦ લગભગ) ગામડાંના મહેસૂલી અધિકારીને મુન કહેતા એ રીતે અદ્યાપિ કચ્છનાં ગામડાંના મહેસૂલી અધિકારી મુ કહેવાય છે. એ વખતે ગામના ચોકિયાત તરીકે અધ્યક્ષ રહેતા તેમ કચ્છનાં ગામડાંમાં હજુ પણ અસવારો રહે છે. મહેસૂલ લેવાની કચ્છમાં હજુ ભાગપટાઈ પદ્ધતિ ચાલુ છે અને જમીનના ઉત્પન્નનો રસમ મુજબ છદો કે તેથી વત્તો ઓછો રાજભાગ લેવાય છે. વક્ત્રી સમયમાં પણ રમૃતિવચનોને અનુસરી જમીનનું કંપન લેવાની એ જ રાજ્ય-પદ્ધતિ હતી. એ સમયે જાતિનો મુખી મહત્તર કહેવાતો. કચ્છના કેટલાક રખારી-ઓમાં હજુ પણ પોતાના મુખીને જેતર કહેવાનો રિવાજ છે. પણ રથુ-કથુતી કક્ષી સહિત શ્યુમારેલી સાંઢણી પર સવાર ચર્મરખારીઓના ઢાંઢ અને સાંગધારી વરરાજ તેમના મૂળગત પડેરવેશમાં હજુ પણ કચ્છમાં પરચુવા નીકળે છે ત્યારે તે જોતાં તેમજ કચ્છમાં એવી બીજી જાતિઓ આદીર, કથુખી, સંધાર, મેલવાળ, સમવારા, હિંદુ કુંભાર, ચારણ જાટ વગેરેનાં વસ્તો અને અલંકારો જોતાં આપણા સામાજિક રિવાજોનું રમરથ ચાલુ છે. કચ્છની જુનવાણીમાં પુરાણ સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય અવસ્થાના ધણાવ અવશેષો જળવાયેલા જાડી આવે તેમ છે.

વિ. સં. ૬૦૦ની આસપાસ ગુર્જર જાતિનું આગમન ઉપર ગુજરાતની મરુમુમિમાં થયું અને ત્યાં તેમણે પોતાનાં ઘણાં જમાવ્યાં. તેમનું ત્યાં રાજ્ય થવાથી એ પ્રદેશ ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરાના નામે ઓળખાયો જે પરથી ઉપર એ પ્રદેશને ગુજરાત નામ મળ્યું; અને સોલંકી કાળમાં તેની સાંસ્કારિક એકતાના વિકાસથી તે કાયમ બન્યું છે. ગુર્જરસંસ્કૃતિના આ

ગર્ભાધાન કાળથી કચ્છ તેમાં સામેલ છે. એ ગુર્જરાના વંશજ તરીકે પોતાના સ્વસંસ્કાર સાચવી રહી હોય એવી ગુર્જરિયા નામે ઝોળખાતી વાગડની કેટલીક ક્ષત્રિય જ્ઞાતો આજે પણ વાગડમાં વસેલી છે.

આ પંજીના સમયમાં ગુજરાત-કચ્છમાં ચાવડા, ગાદદેટ્ટા, પ્રતિહારો વગેરેની કેટલીએ નાની નાની કકરાતો જન્મે છે અને આ કાળ દરમ્યાન જ સિંધમાં થઈ કચ્છ માગદને આવવા સીધા કચ્છનાં બદરોએ કોતરતી મ્હેંગ ટોળાઓ સાથે ગુજરાતના રણજી મટિ કચ્છમાં ધર્મયુદ્ધો ખેલાયાં છે.

ચાવડા વંશમાં તો ભૂચક ચાવડાનું નામ કચ્છમાં અમર રહી ગયું છે. ભદ્રેશ્વર પરની ચડાઈમાંથી પાંજા વળતા ભૂચક (વિ. સ. ૯૭૧ થી ૯૯૦) કચ્છમાં કામ આવે છે અને લડતા લડતાં તે રૂપારેલને કડિ આવી પડે છે. અહીં તેનો પાળિયો અને દેરી જિભા કરવામાં આવેલ છે અને તેના નામ પરથી ત્યાં વસેલા ગામનું નામ ભૂચક મળ્યું છે અંજર તાલુકામાં જદેશ્વરથી ૭ માર્ગ ઉપર જા ગામ આવેલું છે. ત્યાંના લોકો ભૂચકને આમદેવતા તરીકે પૂજે છે અને દર વર્ષે તેના નામથી ત્યાં પાખી પળાય છે. ભૂચકે ભૂચકેશ્વરનું મંદિર બધાવ્યું એમ પ્ર. ચિ. માં ઉલ્લેખ છે ૨૨ ભૂચકેશ્વરના મંદિરના અવશેષોમાં તેના એક સ્તંભ ઉપર સં. ૧૩૪૬માં કંકારાયેલો એક લેખ છે અને તે એટલો તો ધસાર્ધ મયેલ છે કે ઉકેલી શકવો મુશ્કેલ છે. તેમાં ચાવડાઓના નામોની એક નોંધ છે. આ મંદિરને કુર્તા ખીન ધણી જિભા ધસાર્ધ મયેલા મોટા પાળિયાઓ છે તે ભૂચકના મગયેલા યોદ્ધાઓના હોવાનું કહેવામાં આવે છે

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધુવના પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજાના વાણીકોડારી અને ગધણપુરના વિ. સંવત ૮૧૪ના તામ્રપત્રોમાંથી ઉલ્લેખ છે કે “પોતાના પુત્ર ગોવિંદની કૃષ્ણ જેવી અસીકિક શક્તિઓ જોઈને તેને જ પોતાનું પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય આપવા માગ્યું” પણ પુત્રે મારે તો આ કંઠી (ફટિકા) બસ છે એમ કહીને ના પાડી ” ગુજરાતની કચ્છ સુધીની પશ્ચિમ કંઠાર આમ તેના હરતક ગ્રી હોય એમ લાગે છે, આજે પણ કચ્છ કંઠારે તેના આ લાખને કહી કહેવામાં આવે છે, અને આપણે ઉપર જોયું તેમ ટોલેમીએ પણ આ પ્રદેશને કંઠી તરીકે ઝોળખાવેલ છે. ગોવિંદ ત્રીજા (વિ. સં. ૮૫૦ થી ૯૭૦)ના સમયથી સુરતથી ગધણપુર સુધીના પ્રદેશ ગાદદેટ્ટાના

૨૨. ગુ. મ. રા. ઇ. ૫. ૬૨

૨૩. ગુ. ઐ. લે. ભાગ ૧. ૧૨૧-૧૨૨ અને ગુ. મ. રા. ઇ. ૫. ૭૧-૭૩

દ્વાયમાં દર્તા અને તે વખતે આ આખો પ્રદેશ લાટમંડલ કહેવાતો. આજે પણ કોઈ સચકત, સુંદર અને પૂરા પુરુષને કચ્છીમાં 'લાટ માડુ લગે તો' - લાટ માણસ લાગે જ એમ કહે છે. આ લાટ પ્રદેશની કચ્છમાં તો આમ ચિરસ્થાયી ખ્યાતિ રહી ગઈ છે. પછી કનોજના પ્રતિહારવણી રાજા નાગમટે (વિ. સં. ૮૬૪ થી ૮૯૦ માં) આનર્ત, માવવ, કિરાત, તુડુક, વત્સ અને મત્સ્ય વગેરેના ગિરિદુર્ગોને બળાત્કારથી તેણે ચોતાને આધીન લીધાનું ગ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમાં કશું છે. ૨૪ આ ગિરિદુર્ગોમાં 'કંથાદુર્ગ' એક હતો એમ અનુમાન છે.

આ સમય દરમ્યાન આરમોએ સિંધ છત્તુ હતું અને દરિયામાર્ગે કચ્છના બંદરોથી પણ તેમનો આગળ પમપેસારો શરૂ થયો હતો. કચ્છના કિનારેથી તેમને આગળ વધતા અટકાવવા તેમની સાથે કચ્છમાં બધાં યુદ્ધો થયા છે અને ગુજરાતને એ ચકાષથી થતા આપાતની સીધી ચોટ મદ પાડવા કચ્છ પ્રદેશનો આમ ઉપયોગ થયો છે. આમ આવની બધી મુસલમાન છુટારુ ટાળીએને કચ્છમાં જ દાબી દેવામાં આવી છે. અનરમાં અજપાળ ચોઢાણનું ધ્યાનક છે. આ અજપાળ મ્હેરજો સાથેના ધર્મયુદ્ધમાં કામ આપ્યા હતા. ૨૫ આરમ આક્રમણકારીઓ સાથેના યુદ્ધના એવા ખીલએ બધા મિત્રવિમિત્ર અવશેષો કચ્છમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે તેમાંથી શ્રંતરી પાસેના રાકનોજમાં કરાકાસમની દરગાહ ૨૬ અને ત્યાંના કાસમેશ્વર મદાદેવ, જેનો કાસમે નામ કરેલ તે, ખાસ નોંધપાત્ર છે. ઉત્તરેના રામસોટની પુત્રીનો પુત્ર રાકનોજ મુસલમાન લશ્કર સાથે સેકાટમાં લડતાં મરાયો તેનો ત્યાં દૂબો છે. સિવાય બદ્રેસર, કાટેશ્વર, ગેદી વગેરે સ્થળોમાં આ કાળના અવશેષો ગણાવી શકાય. કચ્છમાં વરણ મુકામે વેણનું ધ્યાનક છે તે પ્રતિહારવંશી વત્સરાજ (વિ. સં. ૮૪૦)નું હોવાની પણ એક માન્યતા છે. આ વત્સરાજનો જિનસેને લખેલા દરિવંશ પુરાણમાં (સક સં. ૭૦૫ વિ. સં. ૮૪૦) નામોદ્ધેખ છે. ૨૭

કચ્છમાં જાબૌ અને સાંધાણ એ એક સમયે અરબી સમુદ્રના અમલના બંદરો હતાં. નખત્રાણા તાપુકમાં મજલ નાગકે કકકબીટ પર

૨૪. ગુ. મ. શ. ઇ. પૃ. ૬૪

૨૫. કુમાર અ. ૨૪૨-૪૩. કચ્છનાં ઇતિહાસ દિર્શ

૨૬. Chach Na'ma ni Elliot I. 204

૨૭. ગુ. મ. શ. ઇ. ખા. ૭૫

ખૌંતેર ઘોળા જખોના ઘોડાઓનું જે સ્થાનક છે તે જખોં. આ જખોં ખંદેરી જીતરેલા આ યથ-યજ્ઞ-જળ ઇ સ. ૭૧૨માં મહમદ કાસમના લશ્કર સાથે જીતરેલા સિરિયન અશ્વારોહીઓ દ્વારા એમ એક મંતવ છે. ૨૮ અને ક્રાઈ તેમને એત હજો હોવાનું પણ ધારે છે. પણ તેમનો કચ્છમાં આવ્યાનો સમય તો ઘણો મોડો છે એમ આગળ ઉપર આપણે પુવરા વિશે જણાવ્યું ત્યારે જણાવે. એટલે મહમૂદના લશ્કર સાથે તેઓ આવ્યા હોવાની આ વાત અસમજસ હરે છે. ઐતિહાસ તથ્યવાળા અરબ સાહિત્યમાં ગુજરાત અને કચ્છને લગતી એક સરખી વિગતો વાળી નોંધો મળે છે. હિંદમાં આરબોનો પહેલો અડો જામ્યો તેવાં સ્થળોમાંનું સાંધાણુ પણ એક છે. એ નોંધોમાં અલખિલાદુરી (૮૯૨ A. D.) કહે છે કે અબ્બાસી ખલીફ અલ મામુનના (૧૩ ૮૩૩ A. D.) સમયમાં માદાનના પુત્ર ફઝલે સિંધાણુ લાકું અને અલ મામુનને એકદાથી અને સાગનું લાંબામાં લાંબું લાકું મોકલાવ્યું. ફઝલે સિંધાણુમાં જુમા મસ્જિદ બંધાવેલી. ઈબ્ની ખુર્દાદ ખાહ (૯૧૨ A. D.) આ કચ્છના સિંધાણુ, ભક્ષ અને અન્ય સ્થળોને સિંધના શહેર તરીકે ગણાવે છે, અને સિંધાણુ કોલથી ૧૯ ફરસાખ (૭૨ માઈલ) પર આવેલું છે એમ લખે છે. ૩૦ અત્ મસદિ (૯૧૫-૯૪૪) સિંધાણુના અઝીક અને ખંભાતના અઝીક ઉત્તમ કોટીના દ્વારા એમ લખે છે તે સિંધાણુના ખંદેરી ગુજરાતના જે અઝીક પરદેશ ચડતા હશે તેના વિશે લાગે છે. ઈબ્ની હૈકમ (૯૮૮ A. D.) જ્યાં ઘણી મુસ્લિમ વસ્તી એવા હિંદના શહેરોમાં સિંધાણુને ગણાવે છે. આ રીતે દસમી અગિયારમી સદીમાં સિંધાણુ મોટું વેપારનું સમૃદ્ધ મથક હોય એમ જણાય છે.

અબુરિહાન કચ્છને કિનારે બેડીમાં બેસી આંચિપાગીરી કરતા લોકોને ખવારીજ કહે છે અને કચ્છને કરાંચીથી ૨૪ માઈલના અંતરે ગણાવે છે. ૩૧ અરબી સાહિત્યમાં ગુજરાતને લખતી વિસ્તૃત નોંધોમાં તો સુલ્તાન સૌદાગર પોતાના સિંધસિંધાણુતવારિખમાં ગુર્જર રાજા જજ્જરનો

૨૮. Tod's western India 197, Briggs Faristah, IV 404-409 B. G. P. 456.

૨૯. B. G. P. 520

૩૦. 11૯૪ A. D.માં તાજ ઉલમા આસિર પણ કહે છે કે કવચદીન કોલ પર ચડી ગયો અને ત્યાંના દિલ્લો લીધો. B. G. P. 517 આ કોલ એ કચ્છકોટ જે તે વખતે માન કોટ-કોલ કહેવાય હતો.

૩૧. B. G. P 506.

નામોદ્દેશ કરે છે અને કહે છે કે “એ ગુળની પાસે મોટું મંત્ર છે અને તેની પાસે ઉત્તમ ધોડા છે. આરબોનો એ દુરમન છે અને એના પ્રદેશની આસપાસ પણ સમૃદ્ધ છે. એની પાસે ધણાં જનવરો છે અને એના રાજ્યમાં ચોરીનો જાદુ ચોટા લાય છે.” આ ઉદ્દેશ આરબો સાથે શરૂઆતમાં જ જેમણે સિંધની સીમા ઉપર યુદ્ધો ખેડ્યા હતાં “ એ ગુળ-રાતના ગુર્જર પ્રતિદાગ વંશને લગતો છે. ૨૨ સુલમાનના એ પ્રદેશના ઉપરના વર્ણનમાં ક્ષેત્ર તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જતો હોય એમ દેખાય છે. અને ક્ષેત્રને ક્ષેત્ર તરીકે ઉદ્દેશી માત્ર એક જ અરમ અફમેરુની (દિ. સ. ૪૦૦ ઈ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૧) તેના વિશે વિસ્તારથી લખે છે. તેમાં ખતારીજ આચિયાઓના પ્રદેશના રહેણાણ સોમનાથ સાથે ક્ષેત્રનો નિર્દેશ કરે છે. તારીખે મૌસુમિ, ૩૪ (૧૦૬૬ A. D)માં ત્યારે મહમદ મઝનીના વંશજોના હાથમાંથી સિંધની સત્તા સુમરા પાસે થઈ ત્યારે સુમરાના પૌત્ર સિંધારે ક્ષેત્રમાંથી પોતાની સત્તા સિંધ તરફ વિગતારી. સિંધના પુત્ર ખરીફ પોતાની સત્તા ક્ષેત્રમાં જમાવી સુમરા સત્તાને દબાવવાની પેશવી કરતા સમાઓ પર ખરીફનો પૌત્ર કુડો ચડી ગયો અને તેમને શાસનમાં લીધા. પણ સુમરાઓના પતન પછી આવડા ક્ષેત્રના માલિક થઈ બેઠા એવામાં સુમરાઓથી દબાઈ ધણા સમાઓ મિધથી ક્ષેત્ર ભાગ્યા. ૩૫ તેમને આવડાઓએ આશ્રય આપ્યો. સમાઓએ દેશની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી અને ડેવટ આવડા સત્તાનો નાશ કર્યો.

૧ ક્ષેત્રમાં ફેટલાક ગામોના ખંસાવરોનો સાથે આ આવડાઓનાં દંત-કથાથી જોડાયેલાં નામો તરફ ધણાં સ્થળોએ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આવડાઓની સત્તા નીચે ધોલાય સરમાગ પાટણ તરીકે જણીતું હતું. મોઢવી પાસેનું રાયપુર આવડાઓની વાગમાં મોટું બંદર હતું અને આવડાઓ અહીં સાગરખેડુઓ હતા. આ ગ્રંથોથી ફેટલાક ઇંડાસેસેનિયન સિલ્લાઓ મળ્યા છે. માર્ક ડેન્વિએ વિશ્વાયત્રમાંથી વિશ્વનાસિની દેવી ન્યાં પધરાવ્યાં એ સ્થળ કાળે કરી વિગતણ તરીકે જણીતું થયું ત્યાં કનક આવડાની આજુ વર્તાની. લખત પાસે ડોરાથી દસ માર્ગ ઉપર

૩૨. મુનિશ્રી જિનવિજયજી ગુ. ના દતિ. ની ગ્રાધન સામગ્રી.

૩૩. B. G., P 537.

૩૪. H. G. P. 537

૩૫. તારીખે તહીરી (A. D. 1621) અને B. G. P. 139.

આ વેલ પાટગઢ તો વાઘમ આવડાના નામ પરથી વાંધમ આવડાગઢ તરીકે ઓળખાઈ ગયું છે. બૂજની નેત્રાંત્રે (દ. પ.) ૧૮ માઈલ ઉપર આવેલ મોરગઢમાં, ત્યારે પાટણમાંથી આવડાઓને દાંડી કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે સાગંતસિંદ આવડાનો પુત્ર અદિપત આવી વસ્યો અને ત્યાં થોડાં માસે જતી મોરગઢને પોતાની ગુજધાની બનાવી રણો. હમણાં તો ત્યાં આનાં કાંઈ જ નિશાન જોવા ન મળે. માત્ર નામરેલ તરીકે આવડકું તળાવ ત્યાં આવી રહેલું છે.

ગુજરાતમાં સોલંકીયાણ પહેલાં આવડાઓની નાનીનાની કૃત્તીક કક-ગતો સર્વત્ર હતી. લોકકથા મુજબ એ સમયે એવી રીતે કચ્છના પાટગઢમાં વીરમ આવડો રાજ્ય કરતો હતો. તેની પુત્રી સાથે સિંધના સમાલખિયા રણડે પોતાના મોટા ભાઈ ઉન્નડનું ખૂન કરી પોતાના મામા વાઘમ આવડાને આશ્રયે આવી રહ્યા. અહીં રહી લાગ સાધી તેમણે વાઘમ આવડાનો ધાત ક્યો અને તેની કત્તા પચાવી પાડી. વાઘમ ગુંતરીના સાત સાંધ, જેઓ ચીત્રુલ્લિક વંશના હોવાનું મનાય છે, તેમનો ખંડિયો હતો. મોડ અને મનાઈ તેમને એ મુજબ ખંડણી આવવા કબૂલ થયા. એક વખત ખંડણીનાં ઘાસનાં ગાડણિમાં શસ્ત્રસભ્ય થોડાંઓને છુપાવી ગુંતરીગઢમાં મોકલી સાધીને દગાથી મારી મોડમનાઈએ ગુંતરીગઢને કબજે લીધો અને કચ્છમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. સાડે કચ્છકાંટનો દિસો ખંધાવી એ સત્તાને વિસ્તારી. આ વંશમાં સાડનો પુત્ર પુલ થયો અને કુલને લાખો કુલાણી નામે પુત્ર થયો. આ લાખો કુલાણી કચ્છનો મહા સમય અને પ્રતાપશાળી રાજ થઈ ગયો છે. ૩૬

સોલંકી વંશના પહેલા જ ગુર્જરેશ્વર રાજા મૂળરાજ દેવના રાજ્યની સીમા વઢિયાર નજીકના કચ્છના લાખમાં રણકંઠારના પ્રદેશ સુધી વિસ્તરેલી હતી. કચ્છના કપિલ કોટમાં એ સમયે જામ લાખા કુલાણીનું રાજ્ય હતું. આ બંને શક્તિશાળી રાજાઓ વચ્ચે સગદના કારણે ગમડા થાય એ તો દેખીતું છે. સોરકના આગીરરાજ અદિતિપુત્રો લાખો મિત્ર થતો અને જગજુમાલી નદીને કિડે અદરિપુ સાથે થયેલા યુદ્ધમાં મૂળરાજે લાખાનો ધાત ક્યો એમ હેમચંદ્રે દ્વાચત્રમાં કહ્યું છે ૩૭ પણ પછીના સમયનાં સુકૃતસંકીર્તન, સુકૃતકીર્તિ-કલ્પલિની, કીર્તિકૌમુદિ અને અખંધ ચિંતા-

૩૮. પ્રબંધ ચિંતામણિ ગુ. આ. પુ. ૭૪ અને કુલાણી લાખા વિશે કચ્છમાં બહુ જ લાંબી રસમરી વચ્ચે કહેવાય છે.

૩૭ B. C. P. 160 દ. ગુ. આ. પૃ થી ૬૧ થી ૮૨

મણિમાં આનાથી ઊંચકું મૂલરાજે કચ્છમાં કપિલકોટને ઘેરે ધાત્યા પછી ત્યાં ને યુદ્ધ થયું તેમાં લાખો માર્યો ગયો એમ ઉલ્લેખ છે. અને હેમચંદની સિદ્ધદેવ પ્રચલિતનું શ્રી મૂલરાજપુરુષોત્તમોવધીદુર્મદામીરાનુશ્લોક, ૨.માંથી મૂલરાજે આબીરો-કચ્છના રદ્દીશાને માર્યાનો પુરાવો મળે છે. મેરુતુંગના કહેવા પ્રમાણે લાખા કુલાણીએ આક્રમણ કરી અગિયાર વાર મૂલરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો; પછી લાખો ન્યારે કપિલકોટમાં હતો તેવે સમયે મૂલરાજે લાગ સાધી તેને ઘેરે ધાલ્યો. લાખાનો મહેલ નામનો સેનાપતિ આ સમયે ખીજે હતો લઈ ગયેલો તે ત્યાંથી વળ્યો હતો તેને મૂલરાજે ઘેરી લઈ તેને નિઃશસ્ત્ર કરી એર પાઈ જવા દીધો. એ લાખાને જઈ મળ્યો અને તેના વચનકટાણે સાંભળી ચરવીરતાથી મૂલરાજ સાથે યુદ્ધ કરતાં તેમાં કામ આવ્યો. લાખાના શબ્દને મૂલરાજે પત્ર અડકાડી અપમાનિત કર્યું જેથી લાખાની માએ મૂલરાજને "તારો વંશ લૂતા રાખથી નાશ પામશે" એમ શાપ આપ્યો.^{૩૮} લગભગ બધા પ્રબંધોમાં આ લડાઈનો એક વા ખીજ રૂપે ઉલ્લેખ હોતાં એ બટના ઇતિહાસિક તો છે જ. ^{૩૯}લાખો મૂલરાજ પરની તેની ઘણી અડાઈઓમાં પોતાના મિત્ર મહરિપુની મદદે ગયો હોય એ સંભવિત ખરું; પણ તેનું જાણુ તો કપિલકોટમાં જ થયું છે તેને દંતકથાઓનો પણ ટેકો છે.

લાખે મરણ સંભરેઓ, 'આં મહિના અમ
વારે મુંજ વમ કાળ કરે કંધી એ
માન ઉધરણી ઉધીઓ મુણી સિંધુ રાગ
લાખો એ મું બેલિયા કરે ડીળ કાધ
લાખો એ ન બાળે, વેરી વડા વસાય
જયણ વતો મિણી કે લજલી મારામ
અમી કુલાણી ફરારેઓ રારો માંઢાણ
મૂલરાજજી સાંભાસે' લાખો મારાણ

૩૮. કુમારપાલ પ્રબંધ અને પ્રબંધ ચિંતામણિ ૫. ૭૪

૩૯. યુ. મ. સ. ઈ. પૂ. ૧૫૪-૧૫૫; દુવાલય સ. પ. શ્લોક ૧૨૭ માં લાખાને મૂલરાજે માર્યોની વાત છે; કી. ઈ.સ. ૧ શ્લોક ૪ માં સંપ્રસારે દ્વમત્રિજાં જચ્છમૂર્ખાલં સર્જીચચાર યઃ ॥ અને મુદ્દવસહીર્તન (સ. ૧. શ્લોક ૧) વ. તે. પ્ર. શ્લોક ૧; સુ. ડી. શ્લોક ૨૪; કી. ઈ. દા સસમાજા ૫. ૧ ટી. વગેરે

લાખાને આઠ મહિના આગમ્ય જ પોતાનો ધાત ધરો એમ ખ્યાલ આવતાં તેણે પોતાના પક્ષવાળાઓને ફેરામાં બેળા કરવા કહ્યું. સિંધુદાનો અવાજ સાંભળી માંડ તંદ્રાવસ્થામાંથી જાગી બધા તૈયાર થયા ત્યારે તેણે પોતાના સાથીઓને ફેરાના મોઢાને બાળી મનમાંથી કાઢી નાખવા કહ્યું. ૪૦ જીવન તો અધાને વઢાણું હોય છે પણ આગર તેથી વિશેષ છે, તો બળિયા સાથે બાથ બીડ્યા પછી બાગનું જોઈએ નદિ. એમ લાખો ફેરામાં જ રહ્યો. પછી મુદ્દ થયું તેમાં દુલાણી લાખો ઘરો ઘરો અને મૂલરાજની સાંગથી તેનું નિધન થયું. લાખાની આ મૃત્યુતિથિ વિશે પણ એક ઇખો પ્રચલિત છે.

સંવત દસસે એક, માસ કાર્તિક નિરંતર
પિતા વેર હજમહે, સાડ દાખે અત સદર;
પડે અમાસો પનર, પડે સોલંગી સોખર,
સોં બોબણીસ આવડ, મુખા રણ ખન રાજવટ;
મંગલ આવે અપ્સરા, સેલ સિંદ નામો સરે,
આઠમે શુક પક્ષ ચાંદ્રણે, મૂલરાજ લાખો મરે. ૪૧

મૂલરાજે આ રીતે લાખાને મારી કચ્છમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને પછી સંકટના સમયે ત્યાં આશ્રય લીધો.

મૂલરાજ પર જ્યારે સપાદલક્ષ્મી રાજ ચઢાઈ લઈ આવી ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યો તે જ વખતે દક્ષિણ તરફથી મૂલરાજના રાજ્ય પર તંત્રગણના રાજ વલ્લખના સેનાપતિ બારપે ચઢાઈ કરી. બંને દેશના રાજાઓનું લશ્કર એકી વખતે ચડી આવવાથી મૂલરાજ પોતાના પ્રધાનો સાથે મંત્રણા કરવા બેઠો, કે જો પોતે કાઈ પણ એકની સામે મુદ્દમાં જીતશે તો તે સમયનો લાભ લઈ બીજે ઓચિંતો હુમલો કરી પરાજય કરશે; માટે હવે કેમ કરવું ! અમારોએ સલાહ આપી કે હાલમાં રણસંગ્રામ સજાગવવા કરતાં થોડા દિવસ કંથાદુર્ગમાં નિર્ગમન કરવા

૪૦. અથવા બીજે અર્થ એ લેવાય છે કે “પોતાના સાથીઓને પોતાનું મૃત્યુ થયા પછી પોતાના રાજને ફેરામાં જ અગ્નિદાહ આપવાની લાખે સૂચના કરી.”

૪૧. આનો જ એક કુહો કચ્છમાં લાખા દુલાણીની જન્મતિથિ વિશે પણ મહેવાય છે.

સવલનવ શુભ છોતેરો, બીજ તિથ કાર્તિક માસ
તેંદો લાખો જનમેજો, સૂરજ જયોતિપ્રકાસ

લાખાની આ જન્મ મૃત્યુતિથિ વિશે વિશેષ ચર્ચા મારા ફેરા વિરોના લેખમાં આવશે.

એ વધારે ગોચર છે, કારણ કે એટલામાં નવગનિના દિવસ આવી પહોંચવાથી એ સપાદલક્ષ્મી રાજ પોતાની ગજધાની સાકલરી (સાલરમાં) નર્મ સ્વગોત્રદેરીનું આરાધન કરવામાં ગૂચાગ્રે. તે વખતે આ આરપ સેનાપતિને આપણે નિર્વિધને દગરી એકદમ સપાદલક્ષ્મી પણ ખબર લઈશું પ્રધાનોનું આ કહેવું સામગ્રી મૂવગગ્ર બોલ્યો, 'એ સુકિત તો તમે ઠીક શોધી દાઢી, પણ એવા હેતુએ દિશનામાં બરાવાથી આપણે દિવસગ મજુરિયું અને તેથી હોકામાં આપણી દાંસી ચસે ત્યારે મત્રીએ કહ્યું કે પશુબુદ્ધમાં ઘેટા ને પાછા દડી ધમે છે, તે વધારે જોરથી સામાવાળાને માગવા સાડુ, અને સિદ્ધ ને તગપ માગતી વખતે પોતાનું અમ સકોચી નાખે છે, તે બધી બીચી તરાપથી ચિકાગને એકદમ પકડવા સાડુ, તે જ રીતે હૃદયમાં ગુપ્તમત્ર વિચાર ગખનાર શુદ્ધિમાન પુરુષો, બીજા જૂઠા અપ્પ શુદ્ધિવાળા માણસોથી થયેલી અવગણનાને સદન કરે છે ૪૨ પોતાના અમાત્યોની સૂચનાશ્ચાર અથવા પોતાની નિત્યની પ્રગતી ગજધાન રીત પ્રમાણે મુનરાજ અર્થદિનનાં તણને ધણે આરે અને કેઈતો દલ્યો થઈ શકે નહિ એવા કચ્છના નાકો ઉપર કથાદુર્ગમાં રક્ષણ મેળવી બરાઈ પેટા. એ વર્ષાનુ અને તે પછી આવતા નવરાત્ર મુધી ત્યા રહાયો, પણ તેણે માનેલું તે પ્રમાણે ન કરના સપાદલક્ષ્મી ગાળએ એમાસામાં પણ ટકાવ કરી, જ્યારે નવરાત્ર આખા ત્યારે સાકલરી દેરીનું ત્યાં જ સ્થાપન કર્યું ને નવરાત્રપૂજા સંપૂર્ણ કરી. આથી મુનરાજ હતાશ થઈ પોતાના સામંતોને બેગા કરી કથકેટ મૂકી બીજા ચોળના

૪૨ પ્રબધ ચિતામણિ સર્ગ ૧. ૧. ૫. ૬૬-૬૭

૪૩ શાસમાળા ૫. ૬૩, Bomb. Gaz 7 P. 130 રિ. સ. ૧૯૪૦ના એન તામ્રપત્રનાકચ્છક દ્વ વિદિતાવળાગ્રથ સન્દોભા ઉપર પ્રમાણે કથકેટના કિશ્કામાં મુનરાજે આશ્રય લીધો હોવાનું સૂચવેલું છે. Ind. Ant. XII 123. પ્રબધ ચિતામણિ, હમ્મીર કાગ, દ્વાધાથ, સુદતસ કીર્તન અને કીર્તિ-કૌમુદીમાં દરેકમાં પરસ્પર ભિન્ન એવી મતબેદવાણી આને લગતી લખાણ વિષયો આપેલી છે. પણ

ચક્રકવચ્ચિના (સરચક) વસ્ત્રેનુક્રમિતીવ ચ. ૧

ગૂજરમૂલરાજાદ્વય કથાદુર્ગ વિવેચ ષ ॥

એમ પૃથ્વીરાજ ચરિતમાં 'મૂળરાજને' કથાદુર્ગમાં નસાદી મૂક્યા, એટલું ને કહ્યું છે તે સ્વાર્થ છે પૃથ્વીરાજવિજય ચ. ૫, સ્તોક ૫૧, શ્લ. ગ. ૫. ૧૫૬.

વિચારવા લાગ્યો, ૪૪ પછી સાહસિક વૃત્તિથી મૂલરાજે બારપને હરાવ્યો. એ જોયું એટલે શાકુંબરીનો રાગ પાછો લાગી ગયો. આમ મૂલરાજે ગુર્જર રાજ્યની જે ઘટના કરી તેમાં કચ્છનું કથંકાટ અગત્યનો ભાગ ભજવી ગય છે. ૪૫

મૂલરાજે કચ્છમાં કરાવેલાં કામોમાં તો લોકિકિત મુજબ તેણે વરાહમાં વેણપીરનું બંધાવેલું મંદિર, જેના વિનાશ પછી દાલ છે તે તો તેની જગ્યાએ છુલોદ્ધાર થયેલું નવું છે; અને, બદેસરમાં તેણે બોદાવેલું તળાવ ગણાવી શકાય. ૪૬

બીમદેવ પહેલાના સમયમાં ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મહમૂદ મુઝનવીએ મુલતાનથી નીકળી સોમનાથ પર ચડાઈ કરી ત્યારે કચ્છનું રણ એને મુશ્કેલ અને ખરી કસોટી રૂપ થઈ પડ્યું હતું. એ પાણી વિનાનું રણ ઓળંગવા એણે ૩૦ હજાર જીટા પર દાણોપાણી બરી પુરવઠો તૈયાર કરેલા. એ અડાદ રણવિસ્તારમાં વીસહજાર માણસો એને સામા થયા. તેઓના સરદારે નમણું ન આપ્યું પણ મહમૂદે તેમને હરાવી નસાડ્યા અને તેમનો માલ લૂંટી કમળે કર્યો. ૪૭ સોમનાથની જીત પછી મહમૂદને અશુદ્ધિવાદનો રાગ બીમદેવ કચ્છના કથંકાટના કિલ્લામાં આશ્રય લઈ ભરાઈ બેઠો હોવાના સમાચાર મળતાં તે એની પૂઠે પડ્યો. રણ ઓળંગી મહમૂદે મદ લીધો અને દુશ્મનોને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૦૨૬માં એ ફરી ગઝની પહોંચ્યો. બીમદેવે કથંકાટથી પાછા વળી સોમનાથનું પર્યટન નવું મંદિર બંધાવ્યું. સોલંકી વંશના એક ભૂવણરૂપ નરેશ્વર શ્રી બીમદેવે બદ્રપુર-બદેસરમાં એક દુર્ગ બંધાવેલો. ૪૯

વિ. સં ૧૦૮૬નું બીમદેવની સહીવાળું એક દાનપત્ર મળ્યું છે અને તેમાં કચ્છમંડલમાં આવેલા ધાદિકા દાદશકા (બારમાસનો તાલુકો ૫૦) નું મસદી ગામ ભગવાન ભગાનીપતિને પૂજાને આચાર્ય મળલસિવના પુત્ર ભટ્ટારક આજપાલને દાનમાં આપેલું છે એમ વિખત છે; અને એ દાનપત્રનો

૪૪. Bom. Gaz. Vol. I. Ch. 2, P. 158

૪૫. કચ્છના કીર્તિમંદિરો, કુમાર અ ૨૩૬-૩૭ પૃ. ૨૦૨

૪૬. નમદુયરિત અર્થ ૬. સ્તો. ૪૭.

૪૭. B. G. P. 166. ગુ. મ. સ. ઈ. પૃ. ૧૮૨.

૪૮. B. G. P. 167. ગુ. મ. સ. ઈ. પૃ. ૧૮૪.

૪૯. નમદુયરિત સ. ૫ સ્તો. ૪ અને ૨૮.

૫૦. જેમકે ચીંટીસ ગામોના તાલુકા-વિલામને હાલુપજુ કચ્છમાર્ચાવીસી કહે છે.

લેખક કાયરથ કાંચનનો પુત્ર વટેશ્વર છે અને દૂતક મદાસાંધિવિગ્રહિક ત્રી ચંડશર્મા છે. ૫૧ બીમદેવે ઘણાં નવાં ગામો પશુવસાવેલાં. તેના નામ પરથી વસેલાં ગામો બીમાસર, બીમદેવકું વગેરે વાગડમાં આવેલાં છે. આ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ કારીગરીનું સ્થિતિસ્થાપત્ય ગુજરાતમાં સર્જાયું છે અને કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર, કથોકાટ, અંબાર વગેરે સ્થળે તેના અવશેષો જોવા મળે છે.

કર્ણદેવ પટેલ (વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦) ના સમયમાં ભદ્રેશ્વરમાં કર્ણવાપિકા નામે વાવ કરાવાયેલી જેનો પછીથી દાનવીર જગજીએ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ૫૨

રાસમાળામાં આપેલી હરપાળ મહવાણીની દંતકથા એના સમયમાં બનેલી ઘટનાને સાચુ પડવામાં આવે છે. આ મહવાણીએ કચ્છના માકપટ પરથી જોળખાયા હોવાની પણ એક માન્યતા છે ૫૩ આ મહવાણીએ એક વખતે કચ્છમાં વર્ષા દળે તેનો મુચક ગેડીમાં સં. ૧૨૬૮ નો ચંડેશ્વર મહવાણીનો પાળિયો છે.

ગુજરાતના સામ્રાજ્યના વૈભવવિસ્તાર કાલક્રમે વધતા જતા હતા. એ રીતે વધી ગયેલી ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો સિદ્ધરાજે સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજે કરેલાં લોકાપયોગી કાર્યોમાં તેણે કનવેપુ' એક મદાસરોવર ગણાવે છે અને તેને કહિ જે મહિરો બાખ્યાં તેમાં વિંબળના દશાવતારનું પણ એક મંદિર બંધાવ્યું એમ ઉલ્લેખ કરે છે. ૫૪ અને સરસ્વતી પુરાણમાં લખ્યું છે કે સદસસિમ સરોવરને કહિ દશાવતાર વગેરે વિંબળનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મહિરો હતાં. આ સમયે ગુજરાતમાં દશાવતારપૂજનું માદાત્મ્ય વિશેષ હતું. કચ્છમાં પણ આ મતના વૈંબળવ ધર્મનું પ્રાગમ્ય વિશેષ દળે તેના પુરાવા તરીકે હજુ સગી માત્ર ગેડીમાંથી દશાવતારની એક મૂર્તિ મળી આવી છે.

કચ્છના રણને કહિ ચુગારીના મદનાં નષ્ટ થયેલાં ખડેરા અને ઝીંઝુંવાડાનાં દુર્ગદારનું અવશુત લક્ષ્મી સ્થાપત્ય પણ સિદ્ધરાજના સમયના અવશેષો છે. કુકુટધ્વજધારી સિદ્ધરાજે ગુજરાતના મદારાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું હતું સિદ્ધરાજના ગાન્યકાળના પાછલા ભાગમાં તેના મદામાત્યપદે દાદાક નામના એક નામદ મૃદસ્થ હતા એમ વિ. સં.

૫૧ ઈ. એ. મ. ૧૫. ૧૯૩, ગુ. ઇ. સં. નં ૧૪૬; ગુ. મ. સં. ઈ. પા. ૧૮૯.

૫૨ જગજીવિત સ. ૬ સ્તો. ૪૭.

૫૩ B. G. P. 141; Culch Gazetteer, 75 note 2

૫૪ દ્વાપય સ. ૧૪ સ્તો ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૧૯. ગુ. મ. સં. ઈ. ૨૫૧ ૫.

મેળવવા ભદ્રેશ્વરનો મદાદીજી દાનવીર જગડુ લવણપ્રસાદ પાસે અણદિલ-
પુર ગયો અને અર્જુનરાજના પુત્ર લવણપ્રસાદ પાસેથી જગડુએ પોતાની
સાથે મોટું સૈન્ય લીધું. પીકેદેવને નસાડી ભદ્રેશ્વર આવી જગડુએ મોટા
દિલો બાંધ્યો અને લવણપ્રસાદના સૈન્યને દિલો બાંધતાં જોડો
વખત લાગ્યો ત્યાંસુધી ભદ્રેશ્વર રોક્યું.^{૬૨} તેણે ચૌકિય વંશના
રાજાની મદદથી મ્હેંજોને પણ છૂટ્યા.^{૬૩}

જગત્પિતા કહેવાઈ ગયેલ આ જગડુના વડીલો શ્રીમાળ વંશના હતા અને તેઓ કંધકોટના હતા. જગડુના પિતામહ વરણગે સંધાધિપતિ બની શેત્રુંજી ગિરનારની યાત્રા કરી હતી. તેવી જ રીતે જગડુએ પણ એ યાત્રાઓ કરી. ૬૪ રત્નાકરના દાની જગડુના જંગી જહાજોએ નિર્વિધે સાગર ખેડી તેણે અટળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી. ૬૫ અને ગુજરાત, કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં ઘણાં મંદિરો બંધાવ્યા અને વાવ તળાવો કરાવ્યા ૬૬ તથા સર્વધર્મસહિષ્ણુ એવા જગડુએ મ્લેચ્છોની આવેલ દોષતમાંથી ધીમસી મસ્જિદ બંધાવી. ૬૭ લવણપ્રસાદ પછી ઉદારભુદ્ધિવાળો વીરધવલ રાગ થયો. ૬૮ અને તેની પછી વીરાલદેવ આવ્યો. બદ્રેશ્વરનો ભાડલભૂપ વીશળદેવની સેવામાં રહેતો. જગડુએ પાટણ જઈ વીશળદેવને રતોના ઢગનું નજારણું ધકુ અને પાટણથી તેણે હાથીઓ સહિત મહાસંઘ કાઢ્યો. ૬૯ જગડુને તેના ગુરુ તરફથી હિંદુસ્તાનમાં પડનારા એક મહા ભયંકર દુષ્કાળની આગાહી થઈ ૭૦ એટલે જગડુએ જુદાં જુદાં ગામોએ ધાનના અખૂટ ભંડાર ભેળા કરવા માંડ્યા. સં. ૧૩૧૫થી સ. ૧૩૧૯ સુધી પડેલા આ ભયંકર ખનશિતેરા કાળમાં જગડુએ કેટલાએ રાજાઓને મદદ આપી અને લોકોને ઉગાર્યા. વીશળદેવ પાસે દાણો ખૂટવાથી તેણે પોતાના મંત્રી નાગડને જગડુ પાસે મોકલાવ્યો. ૭૧ જગડુએ અગાઉથી જ રંકના માટે ધારેલા દાણાની તેને પૂરતી મદદ આપી ગુજરાતને દુષ્કાળના ત્રાસમાંથી ઉગાર્યું. તે પછી દાન, દયા અને યુદ્ધમાં વીરપણાને વરેલા જગત્પિતા સોમેશ્વર આદિ સર્વે કવિઓએ પ્રશંસા કરી. ૭૨ જગડુએ કવિઓને પુષ્કળ ધનદોલત આપી નવાન્યા. ૭૩ વીરાલ રાજાને પ્રધાન નાગડ એક વખત જ્યારે જગડુ પાસે આવવા નીકળ્યો ત્યારે બદ્રેશ્વર આવતાં એ રાજાનું એક વહાણ કીમતી ધોડા સહિત આખરે મોસમમાં પવનના તોફાનથી

૬૪. જ. ચ. સ. ૩ શ્લોક

૬૫. જ. ચ. સ. ૩-૪

૬૬. જ. ચ. સ. ૬

૬૭. જ. ચ. સ. ૬ શ્લોક ૨૪

૬૮. જ. ચ. સ. ૬

૬૯. જ. ચ. સ. ૬ શ્લોક.

૭૦. જ. ચ. સ. ૬ શ્લોક ૬૮

૭૧. જ. ચ. સ. શ્લોક ૭૮

૭૨. જ. ચ. સ. ૬ શ્લોક ૯૧ થી ૧૨૩

૭૩. જ. ચ. સ. ૬ શ્લોક ૧૨૪

ચોતગ્રંથી ઊઝળી ઊઝળીને સમુદ્રતીરે ભાંગી ગયું. ૭૪ ગુજ્જર રાત્ર્યને વધારનાર વિજયી જંગુના ૭૫ મૃત્યુના સમાચારથી જો ગળ અભુનંદેવે પણ આંસુ સાર્યા. ૭૬

આ અભુનંદેવના સમયનો વિ. સં. ૧૩૨૮નો એક શિલાલેખ કચ્છના ધૃતપદ્મિડક્ષના રવ ગામેથી મળ્યો છે. તે વખતે એ ગળનો મહામાત્ય શ્રી ખાલરવ હતો એમ તેમાં ઉલ્લેખ છે. તેના પછી આવેલા ગળ સારંગદેવના સમયનો એક લેખ કચ્છકોટનાં જોખરા દેગ પાસેના એક ખેતગનાં પાણિયા પર છે. મૂળ એ પથ્થર ભદ્રેસરથી આવેલો છે એ ગળના મહામાત્યનું નામ શ્રી કાન્ત નોંધાયેલ છે. અને તેને પોતાને સમરત રાજવલ્લિસમક્ષેત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટાક એવી ઉપમા આપેલી છે. ૭૭

ગુજરાતના અતિમ દિંડુ રાજા કણ્વ વાઘેલાને તો કચ્છ સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ હતો એમ ફતકચાઓ કહે છે. ૭૮ એટલે તેમાં કાંઈ તથ્ય દરો. કણ્વની એક ગણી કેગકોટની દીકરી હતી અને તેનો મહામાત્ય માધવ મૂળે કચ્છ તરફનો હતો એમ દુહા અને લોકકથાઓથી વિદિત થાય છે. મુસ્લિમ લશ્કરથી હારી ભ્રષ્ટ નાહા પગી છેવટે કણ્વ રચળતો રખડતો કચ્છ બાજુ ગયેલો એમ ખીછા એક ફતકચા કહે છે અને ઉપખુટા એના સળધોને લક્ષમાં લઈએ તો કચ્છ તરફ એને લમણાતાણુ થાય અને પોતાના અતિમ દિવસોમાં અને મનની અશાંત હાયતમાં એને એ તરફ કાંઈ શાતા મેળવવાની આશા રહે. ગિનપ્રભ-સૂરિએ લખ્યું છે કે 'પછી મુસ્લિમ સુવરાજ ઉલૂખાન વાગડ દેશ અને મોઝાસા વગેરે સહેરોને ભાંગી આસાવલ પહોંચ્યા. કણ્વેવ નાહો ૭૯ એમ અમાઉદ્દીનના પ્રતાપથી રાજા કણ્વ હારીને પરદેશ ગયો અને ત્યાં રોક

૭૪. જ. ચ. સ. ૩ સ્લોક ૭-૮

૭૫. જ. ચ. સ. ૬ સ્લોક ૧૦૫

૭૬. જ. ચ. સ. ૭ સ્લોક ૩૫

૭૭ ઈ. એ. ૩ ૨૧

૭૮. ગુ. મ. રા. ઈ પૃ. ૪૨૬-૪૩૮

૭૯ તમો હમ્મીર સુવરનો ચમ્પદેસ મુહલ્લાયાઃ નયરાગિય મજિઝ આણવનિપ પત્તો । કણ્વદેવ રામો જ નહો । અને સિ. લે. ચ. મા આ પૃ. ૩૭ અને તીર્થકલ્પ લી. ઇ. પૃ. ૬૫-૬૬

માનવીની રિયતિમાં રઝળી રઝળી મરણ પામ્યો. ૮૦ કર્ણના આમ વિનાશ પછી શુજરાતમાં કેટલાંએ નાનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યો સ્થપાયાં. તેના અવશેષ તરીકે કચ્છના ગેડીમાં એક નાની ઠંકરાત તરીકે વાધેલા સત્તા સમવાઈ રહી. ૮૧

નમ લાખા પુલાણીના વિનાશ પછી તેના રાજવંશમાં કચ્છમાં તેના ભત્રીજા પુઅરો કેરકોટની ગાદીએ આવ્યો. પણ મેથાના માર્યા તેણે પદ્મગદ ૮૨ વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની રાજ્યધાની સ્થાપી. પુઅરો વીઅક શુજરાતની આજ વાળી આવ્યો તેથી વીઅરે લક્કરસહ પદ્મગદ ૫૨ હુમરો કર્યો. પુઅરે સિંધના હમીર સુમરાની સહાયથી વીઅકને હરાવી નસાડી મૂક્યો. ૮૩ હમીરે પુઅરાને સ્વપરાકમે પદ્મગદ અનાટ રાખી આવ્યું તેના સમરણમાં કચ્છમાં હજુ પણ કુલ્લ હક સાથેના યત્ન દસ્તાવેજોમાં 'અનાટ હમીરાવાર' લખવાનો શિરસ્તો ચાલે છે.

કચ્છમાં જખૌ બંદરેથી ૮૪ ભિતરેલ ભૌંતર જખૌ પર પુઅરે કેર કર્યો અને તેમણે પુઅરાનો વિનાશ થવાનો શાપ આપ્યો. જેમના પાસેથી મૂલરાજને શુજરાતનું મહારાજ્ય હાથ આવ્યું એ અણહિલપાટણના આવકાઓનો વશજ અહિંવનરાજ નિર્નજ અવસ્થામાં મેસાળમાં સહારો મેળવી રહ્યો. તેણે વયે પહોંચતાં પુઅરના સમયની અધાધુધીનો લાભ લઈ કચ્છ પર ચકાઈ કરી કચ્છનાં કેટલાંક ગામો હજાબ્યા. મેરગદમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી ત્યાં રહી તેણે મૂલરાજની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી. એના વશજેમાં છેલ્લા રાજ્ય પૂજ્યથ પાસેથી નમ લાખા જડેજએ સિંધથી આવી તેનું રાજ્ય છતી લીધું અને લાખિયાર વીયરામાં પોતાની

• ૮૦ કર્ણસિંહ સં ૧૩૬૩ના નાબિન દનોદ્વાર પ્રબંધમાં

ગૂર્જરાધિપઃ કર્ણસ્તૂર્ણ યસ્ય પ્રતાપતઃ ।

નણ્યા ગતો વિદેશેષુન્નામવાયો રઘવમ્મૃગઃ ॥

પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૨

૮૧. કચ્છના ઇતિહાસ. ગેડી કુમાર અક ૨૫૦ પા. ૧૮૦

૮૨. એના બંદરેસો મજલ પાસે નખત્રાણા વાલુકામાં છે.

૮૩. ચાવત કરે ચડેઓ સુજન ધુમલીઆ

પવાડા પુઅરે બેઠીએ, ઘણા વિગે કયા

એવા કેટલાક દુહાઓ આ કયા વિશે કચ્છીમાં છે.

૮૪ જખના નામ પરથી જખૌ બંદર કહેવાય છે અને નક્ત્રાણ-નખત્રાણા પાસે એ જખેનો ધાવ થયો હતો.

રાજગાદી રાખી. થોડા વર મળવાના અભાવે લાખાની સાત પુત્રીઓ કુલાબિમાનથી પ્રજવલિત થઈ અગ્નિગ્નાન કરી બળી મરી. એ સમયથી જાડેજાઓમાં દીકરી જન્મતાં જ તેને દૂધ પીતી કરી મારી નાખવાનો દુષ્ટ રિવાજ શરૂ થયો. એની પાંચમી પેઢીએ એના વચ્ચજ મૂળવાણના સમયમાં કરી કાઢીઓનું પરિગળ કચ્છમાં વધ્ધું અને વાધેલાઓની કાઢીઓની સદ્દામ્ય હતી.

કાઢીએને વાધેવેસે વિધિ મૂરવે વેર
સમેં જામ છુગેર, સત્રુ ધણા સંધારેઆ
અચી સાયણ કંધીએ રારે માંટાણ
વાધેવેને કાઢીએ દયા મૂરવે મારાણ

એ રીતે વૈરભાવ પેદા થતાં મૂળવાણનું કાઢીઓ અને વાધેવાના દાથે મૃત્યુ થયું.

કાંઈએ કાઢી કહેઆ, કચ્છ વામડનું પાર
વિનીં રાણીજી કંધીએ થેઆ પરસે પાર
કાંઈએ કાઢી કહેઆ, આવડા ચોધાર
સમે સીમાડા કે આ જે જો અત ન પાર

લાખા કુનાણીએ તો માત્ર કાઢીઓનું પરિગળ ભાંગી તેમને તમકા હતા, પણ મૂળવાણના પુત્ર કાંઈવાણએ કાઢીઓ અને આવડાઓને રણને પેપે પાર કચ્છથી બહાર કાઢી મૂક્યા. આ કાઢીઓનાં સગવડાં સુંદર સૂર્યમંદિરોનાં અરોષ હવામાં ફેટાવ અને કંથરાટમાં છે, અને ચિત્તોડમાં પણ તેમના અવશેષ બતાવવામાં આવે છે. નાસંભાગ કરતાં કેટલાક કાઢીઓ પોતાની દોલત ધરતીમાં દાટી તેનાં નિશાન તાકતા પાળિયા વગેરે કરી કચ્છ છોડી ભાગ્યાનું કહેવાય છે.

આવી રીતે કાઢિયાવાડમાં વસેલ કાઢીઓમાં થઈ ગયેલ કાઢીગણી તોરી અને કચ્છના જાડેજા જેસરનો રનેહસગથ અને વીનરાગપરિવર્તનનો કિસ્સો અને ગુજરાતથી તેમને મળવા આવવા તીકતેલ રાવળ માલોવની વાત તો બહુ જ સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું જોર ખૂબ વધતું જતું હતું મહમદ તખતખ ગુજરાતમાં શાંતિ રચાવવા ચડાઈ લાગ્યો ત્યારે ગિરનાર જતી ઈ સ ૧૩૫૦માં કચ્છ આગ્યો અને કચ્છમાં પોતાનું

વર્ગસ રાખી સોરઠ ગયો. ત્યાંથી સિંધ જવા પાછો એ કચ્છમાંથી પસાર થયો તેવામાં દુહા પહોંચતાં પહેલાં એ રસ્તે મૃત્યુ પામ્યો. ૮૫

સુલતાન મહમદને દિલ્હી તરફ મદદ કરી ગુજરાત આવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૧૦માં અમદાવાદનો બાદશાહ મુઝફ્ફર કચ્છમાં કંચકોટ પર ચડાઈ લઈ ગયો અને તેમાં નિષ્ફળતા અનુભવી ૮૬

કચ્છમાં સમાયોના ભીખ ગજણા વંશમાં હરધોળ પછી જન્મ લાખો આવ્યો તેણે અમદાવાદના બાદશાહ મહમદ બેગડાને મદદ કરી ગોંડલ અને આમરણ તરફનો કેટલોક પ્રદેશ બેટ મેળવ્યો. પોતાના મોટા દાદાના નામ પરથી એણે એ પ્રદેશનું નામ હાથાર પાડ્યું પણ એ એ પ્રદેશના મૂળ મરાસિયાએ તેને ત્યાંથી કાઢી તેનું 'ખૂન ક્યું'. કચ્છમાંથી કાઢીએને કોઢનારા કાંધવાળા પૌત્ર ભીમજીનો આમાં હાથ હોવાનું ધારવામાં આવતાં એ બે વરો વચ્ચે વૈર બધાયું. આમ ગજણા વંશના જન્મ લાખાના પુત્ર જન્મ રાવળ અને ભીમજીના પુત્ર હમીરજી દુસ્મનભાવે રહેવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૫૦૬માં બળવાખોર રોળાએને દામી દેવા ગુજરાતનો બાદશાહ મહમદ બેગડો સિંધ પર ત્રીજી સવારી લઈ જતો હતો ત્યારે કચ્છના રણમાર્ગે જતા મોટા લસ્કરે સાપરને સીમાડે પકાવ નાંખ્યો, ત્યારે હમીરજીએ બાદશાહને નજરાણું ધર્યું, બાદશાહે તે સ્વીકારી રાજકન્યા પરણવાની માગણી મૂકી, અને તેમ થાય તો પોતે દેશ છૂટ્યા વિના ચાક્યો જાય એમ કહ્યું જે પરથી હમીરજીએ પોતાની અનીરસ પુત્રી કર્માનાઈ બાદશાહને પરણાવી, કર્માનાઈ સાથે તેનો બાઈ અલિયોજી પણ અમદાવાદ ગયો.

વશપર પરાગત વૈરથી રાવળે હમીરજીને દગ્ગથી મારી નાખ્યા અને તેના કુંવરોને મારવા તેમની પાછળ પકડ્યો, પણ બેંગારજી અને સાહેબજી એમ હમીરજીના બે પુત્રો પોતાના લાઈ અલિયાજી પાસે અમદાવાદ પહોંચી ગયા. ત્યાં અમદાવાદનો સુલતાન શિકરે ચડ્યો હતો તેને બેંગારજીએ અકસ્માતમાંથી એકદા ઉગારતાં મહમદે ખુદી થઈ તેમને રાવળો ઇફકામ આપી આ કચ્છનું રાજ્ય હસ્તગત કરવા સદાય આપી.

રાવત્રી ખેઝારજીએ ખોરત્રી સ્વાધીન કરી કચ્છમાં પહેંચી ત્યાંથી જામ રાવજીને હાકી દાડયો. જામ રાવજી કચ્છમાંથી પોખારા ગણી જામ-નગરમાં જમાવ્યું અને નામની ખંદર થે જીતી લઈ પોતાના દાદાએ સર કરેલું દાદાર નામ જુસાઈ મથેલ તે એલે ફરી આયુ કરી, એ પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા પ્રસારી. ખેઝારજી કચ્છ સર કરી સાખિયાર વીમરામાં માદીએ બેઠા અને પછી ઈ. સ. ૧૫૪૬માં જુજ વસાવ્યું. ૮૭ એ રીતે આજ ૪૦૦ વર્ષથી સર મથેન કચ્છાધિપતિ ચંદ્રવંશી રાજવંશના જાડેજા ગજમિશ્રમાં ચંદ્ર, કિશો, હાથી ઉપર માહીમરાતન, ખટ્ટરી, સકિતસૂચક ત્રિશુળ અને અન્ય આયુધો, વહાણ, ગાલ વગેરે સાથે સાંમથી વાયવ્ય થઈ પડેલા વાવને સ્થાન મળ્યું છે તેનો ઇતિહાસ છે.

રાવત્રી ખેઝારજી પહેલા પછી ગવત્રી જારમવજી પહેલા (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૯૭૨) માદીએ આવ્યા. ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરના બળવાને દાખી દેવા નશાન મિરઝાખાનને દિલ્હીપતિ અકબરે મોકલ્યો. મુઝફ્ફર જામનગર અને જોખામજી થઈ કચ્છમાં આવી બસાયો. તેને મુખ્ય સેનાને સુબદ કરવામાં આવ્યો અને ખાદશાહી સેના અમદાવાદ તરફ પાછી ફરી. મુઝફ્ફરે રસ્તામાં આપઘાત કર્યો. ગવત્રી જારમવજીએ સામ્રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા સીકારી હતી ઈ. સ. ૧૬૧૭માં જહાંગીર ખાદશાહ અમદાવાદની મુનાકાતે આવ્યો ત્યારે સૂચો સાદજહાં હકૂમત ચલાવતો હતો. જહાંગીરને માન આપવા જારમવજી અમદાવાદ ગયા અને ત્યાં એકસો કચ્છી ઘોડા, એકસો સોનામહેર અને બે હજાર રૂપિયા ખાદશાહને નજરાણું ધર્યું. ત્યારે ખાદશાહે સામે માન આપી એક તુનદા હાથી, એક હાથણી, કટાર, રત્નજડિત મૂકવાળી એક તરવાર અને ચાર વીંટી આપી તથા હાજીને વહાણોમાં મોકલારીફની હજ કચ્છ રાજ્ય મફત કરાવે એ શરતે ખંડણી માફ કરી; અને કચ્છ રાજ્યને કારીનો સિકો પાડવાની પરવાનગી આપી.

રાવત્રી તગાચીજી (ઈ. સ. ૧૬૫૫-૧૬૫૬) ની મમયમાં જ્યારે સાદજહાંને દેદ કરી ઔરંગઝેબ માદીએ આવ્યો ત્યારે ઘર ઔરંગઝેબના

૮૭. જૂનની સ્થાપના અને જૂનિયા કિલ્લાના જુજન નામ વિશે એક રસમદી દંતકથા છે, કાવળ સુદ પાવમના જુજન નામના પૂજન માટે જ્યારે સવારી નીકળે છે ત્યારે કચ્છની જૂલવાણીના સર્વ રાજવિહુનો સમ્મારનેા વગેરે અને નામાબાવાથી લંટના નજારા સુધીમા દરબમાન થતી વસ્તુઓમા કચ્છના ઇતિ-હાસને એક આહો ચિતાર ખડો થાય છે.

ભયથી ત્રાસી ગુજરાત થઈ કચ્છ આવ્યો. કચ્છમાં તેને એક પરોણા તરીકે. સગવડ મળી પણ વિશેષ કંઈ સકાય ન મળતાં તે નિરાશ થઈ ફરી ગુજરાત તરફ ભાગી છૂટ્યો. એના રમરણ તરીકે જૂજમાં હજુ દાદુ-દારાની મસ્જિદ અને દારાવાડી આવેલાં છે.

રાવશ્રી રામધણજી પહેલાં (ઈ. સ. ૧૬૬૬-૬૮) ના વારામાં અમદાવાદના હદિમે પદાણુ મુઆઝીમ બેગને મોટા લશ્કર સાથે કચ્છ રવાને કર્યો. પણ કચ્છ તરફથી શાહ મુરાદપીર જહાંગીર બાદશાહે માફ કરેલ પેશકદમીનાં યોગ્ય કારણો રજૂ કર્યાં એટલે અને કચ્છની લડવાની પૂરતી તેવારી ભેઈ મુઆઝીમ નવો પરવાનો કાઢી આપી અમદાવાદ પાછો ફર્યો. રામધણજીના મૃત્યુકાળથી કચ્છથી મોરળી પરગણુ અલગ પડ્યું.

મહાવીરશ્રી પ્રાગમલજી પહેલાના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૧૫) નવાનગરની માદી બિનવારસ જતાં ગરાસિયા બાબાતને વારસાદક મળ્યો તેને ગુજરાતના સૂબા કુતુબુદ્દીને મારી નાખ્યો એટલે તેનો પુત્ર તમાચી કચ્છ આવ્યો. તે વયે પહોંચતાં તેને લશ્કરી મદદ આપી પ્રાગમલજીએ નવાનગર સ્વાધીન કરાવી આપ્યું. તેના બદલામાં કચ્છ રાજ્યને બાળંબાને કિસ્સો મળ્યો. ત્યારથી કચ્છના રાવ મહારાવ કહેવાયા. ઈ. સ. ૧૭૦૭ના સમયના એ ગાળામાં ઔરંગઝેમના સમયમાં કચ્છના અખાતમાંથી મોતી કાઢવામાં આવતા અને તેનો વેપાર ચાલતો ૮૮

ઈ. સ. ૧૭૨૧માં બોમલ બાદશાહની વતી ગુજરાતના મુબ્બાએ કચ્છ-ધિપતિ મહારાવશ્રી દેશજી પહેલા (ઈ. સ. ૧૭૧૬-૧૭૫૨) પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરવા નવાબ ફેઝરખાનને રવાના કર્યો પણ કચ્છના નળિયા ગામ પર ચઢી જઈ ત્યાંથી કચ્છની મજબૂત પરિસ્થિતિ પારખી લઈ એ પાછો ફર્યો. આ પરથી મોરળીમાં સ્વતંત્રપણે સત્તા બોગવતા કાંઈયાજીએ કચ્છ પડાવવાની ઇચ્છાએ અમદાવાદના સૂબા પાસે જઈ તેને મોટી ખંડણીની લાલચો આપી તેની સહાય માગી. અમદાવાદનો સૂબો શેર સુકદેખાન ૫૦,૦૦૦ના લશ્કરથી ઈ. સ. ૧૭૩૦માં કચ્છ પર ચઢી આવ્યો. કચ્છે ખંડણીની ૧૦,૦૦,૦૦૦ માસુદી આપવાની માં પાડી એટલે બૂજિયાનું મોટું ગુરૂ થયું તેમાં સૂબો હાર ખાઈ અમદાવાદ પાછો ફર્યો. ૮૯

ભડેજે જે જોગસે જુલધ થયો લાચાર
પિટ વેઝો તે મોરબી, થોડી વર્ષ હાથાર
આયો કચ્છ ખરેલા પણુ જોખી લગી ધગ
લાજીએ જુલધ જેક પુગો ડેસર ગ

મિરાતે અદમદી (ઈ સ ૧૭૫૬)માં એક રચણે 'કચ્છ સગકાગેના પણુ સૌગંધ પ્રદેશમાં સમાસ થાય છે' એમ ઉલ્લેખ છે ૯૦ આ સમયમાં કચ્છનું વહાણુવદુ જોશમાં હતું. વારકોડિયામાંને ગુજરાતના કચ્છી વહાણુ વગીએએ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.^{૯૧} વચપગ પગથી પાવરધા સાત સાયગના એ સહેલાણીઓ ઈ સ ૧૭૮૦માં માંડવીમાં બધાયેલા એક કચ્છી વહાણુને છેક ઈ લાક લઈ ગયેલા અને પછી વગતાં મનખાર કિનારે પહોચતાં એ વહાણુ ભાગી ગયું. એ વખતે માંડવીમાં સોદામરોનાં ૪૦૦ સામરખેડુ સફરી જહાજોનો કાફલો રહેતો^{૯૨} કચ્છના માંડવી, મુદ્રા અને દુથાના બંદરોમાં આજે પણુ મદાસામરમાં સફર કરી ચકે તેવાં કાઠિયા, લમલા, બતેલા, મળ અને નાવડી વગેરે વિવિધ પ્રકારના વહાણો મધાય છે અને તેમાં મુબઈ, મતયાગ, સિંધ, મરકત, પર્શિયન જહૂ, બામતમાડપ અને જમખાગની અને મદાસામરની અને સફરો બેઠાય છે

મદારાજધિગજ મિરજાની પદવી મેળવી^{૯૩} મદારાવ ઓ લખપતજીએ કળા અને સાહિત્યમેમને કચ્છમાં બદલાયા એમના સમયમાં રામસજ માલમ નામનો એક કળાધર દોલડથી કેલાક ફૂજરઉલોમ શીખી લાખ્યો કળામેમી મદારાવ લખપતજીએ એને પોતાના કન્યામાં રાખી લઈ લડાખ્યો કચ્છમાં ચિત્રકામ,^{૯૪} સોનારૂપાનું નકશીકામ, મીનાકારીકામ, ધડિયાળો, બહુકો, તોપો અને કાચ બનાવવાનાં કાગખાના વગેરે હુમર-ઉલોગનાં કાર્યોની શરૂઆત કરી રામસજે તેની ખિલવણી કરી પછી ધજી

૯૦ Bom Gaz P I P 208

૯૧ J As soc of Bengal ૧ 784

૯૨ & O P I P 495 અને B G K p 239

૯૩ આલર્મીર બીબને કચ્છના રાવમાં લખપતે કચ્છી યોગ અને ગુજરાત ના બળદ ભેટ ધર્મા દત્તા તેણે રાવને મિર્જાના ખિતાબ બંધેલા વાતડના બળદવમાં એમ કચ્છના કેલાણુ કચ્છનું પશુધન સોત્રાદ લેખામ બેરહુ એ સમયે સરસ દર્શ B G p 342

૯૪ એ ચિત્રકામીના વચળ કમાચરો જૂનમાં છે.

કાને તાલિમ આપી ગુજરાતભરમાં તેનો પ્રમાર યાય તેવી પ્રેરણા આપી. રામસંગની દેખરેખ નીચે ભૂજમાં અથવા મહેલ બંધાયો અને તેમાં બેસી મહારાવ શ્રી લખપતજીએ પોતાનો સાહિત્યવિદ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમણે પોતે બહાદુર કનકકુશળજી પાસેથી વ્રજભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને 'લખપત પિંગળ' નામનો ગ્રંથ રચાયો. પરિણામે જગતની અદિતીય એવી કાવ્યકળા શીખવાની પાઠશાળાની ભૂજમાં સ્થાપના થઈ. કવીશ્વર દલપતરામે એ કવિઓની શાળાના કાવ્યતીર્થનાં દર્શન કરી ત્યાં કાવ્ય-પ્રસાદી મેળવી અને કવિતાદીક્ષા લઈભૂજની યાત્રાને કાવ્યયાત્રા માનેલી. ૯૫ આપણા કવિશ્રી ન્હારનાલાલભાઈ વ્રજભાષાની એ પાઠશાળાને અધ્યક્ષ આપતી લખે છે : “ કાવ્યકલા શીખવાની કચ્છભૂજમાં પોશાળ હતી-આજે પણ છે, કવિઓ મૃજવાની એ કાવ્યશાળા કદાચ દુનિયાભરમાં અદિતીય હશે. ધણા કાવ્યરસિકો ત્યાં ભણી રાજદરબારના કવિરાજો થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શિખવાય છે, ને રસોપાસકોને નવરસની વાડી-ઓમાં ધૂમાવી, ઝટુઓ ને તડકીઝાંઘડી પ્રીતવવી, અભિસિંચન કોછેર ફાલવીશુણુ ગૂંથન, બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી ઉછરતા બાગવાનોને ભણાવે એમ, ત્યાં ભણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનું જૂનિયો સિંહાસન છે, પણ ભૂજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો કીર્તિમુખદ છે. ” ૯૬

મહારાવ શ્રી રાયધણજી ખીબ (ઈ. સ. ૧૭૭૬-૧૮૧૪) તેમના મનની બેકામ અવસ્થામાં નિવૃત્ત રહેતાં પૃથ્વીરાજજીને ગાદીએ બેસાડી પ્રજાધિપત્યના પ્રથમ પ્રયોગ જેવો બારબાયા કારભાર કચ્છમાં શરૂ થયો અને થોડો વખત ચાલ્યો.

કચ્છમાં દીકરીઓને દૂધપીટી કરવાનો ચાલ પડી થયેલો એ દુષ્ટ રિવાજ મહારાવશ્રી દેશજી ખીબના સમયમાં કાબદાયી બંધ થયો; અને આ સમયે ગુલામી વેપારને બંધ કરવા અરેખિયાર, આફ્રિકા અને તેમાં પણ જંગલાર સાયેના કચ્છના ધણા જૂના ચાલ સંબંધને લીધે કચ્છની લાગવગ અતિઉપયોગી નીવડી. અંગ્રેજોનું પ્રભુત્વ જામ્યા પૂર્વે જંગલારના સલતાનના અમાત્યો કચ્છી હતા. વંશપરંપરાથી કચ્છમાં

૯૫. ઈ. સ. ૧૮૫૮ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં ક. શ્રી દલપતરામે ‘ ભૂજની કવિતાની શાળા ’ લેખ લખેલો.

૯૬. કવીશ્વર દલપતરામ ભા. ૧ પ્ર. ૮, પા. ૧૫૬

રહી હવે તો કચ્છી જવાજ દર્ષ ગયેલા અને માત્ર કચ્છી મોલતા સ્વભાવે અતિ ગમજી એવા ગુલામ સીદીઓના ધંશજ આજે પણ જુજમાં છે.

સને ૧૮૧૫થી કંપની સરકાર સાથે કચ્છનો પહેલવહેલો સંબંધ શરૂ થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૬માં ગુજરાતનો મહા ધરતીકંપ થયો. ત્રાસ વર્તાવી ગયેલ એ મહાભયંકર ભૂકંપ સમયે બ્રિટિશ સરકારનો વિચક્ષણ અને વિરલ મુસદ્દો મેકમર્ડો કચ્છમાં કામ કરી ગયો. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં કચ્છના અલણી સિક્કા પર તેની એક બાજુએ અંગ્રેજ સરકારની 'કૃષાર દિંદ'ની છાપ પાડવાની પ્રયાની શરૂઆત થઈ આ સમય પછી આપણી આગલી પેઢીના ગુજરાતના ઇતિહાસનવેશે દલપતરામ ખખખર, નંદશંકર તુળજશંકર અને રજુછોડભાઈ ઉદયરામ કાલાનુક્રમે એક પછી એક કચ્છમાં આવી પોતાના સાહિત્યસંસ્કાર વિકસાવી ગયા છે.

ગુજરાત બ્યક્તિત્વ પામી ગુજરાત તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ગુજર્ સામ્રાજ્ય તેની જહોજલાલીની ટોચે પહોંચ્યું ત્યારથી આ રીતે રચાયેલા ઇતિહાસમાં ગુજરાત અને કચ્છને અલગ પાડી શકાય તેમ નથી. સોલંકી કાળથી ગુજરાત એક સ્વતંત્ર મહારાજ્ય તરીકે હસ્તીમાં આવ્યું. સોલંકી રાજસત્તાએ ગુજરાતમાં જ જમાવટ કરી ગુજર્ મહારાજ્યને વિકસાવવા મત્ન કર્યા. ગુજરાતને આબાદ પણ તેમણે કર્યું. ગુજરાતની સારકારિક એકતા આ સમય દરમ્યાન જામી. અને ગુજરાતની સીમા પણ આ રાજ્યકાળમાં રચાઈ બની. તે વખતથી કચ્છને 'ગુજરાત'માં સમાસ થઈ જાય છે. સાગરથરા અને સાદસરીખી કચ્છે ગુજરાતના એ સમયના ધકતરમાં અગત્યની ભાગીદારી નોંધાવી છે. કચ્છમાં ગુજર્ રાજ્યકર્તાઓએ આશ્રય મેળવ્યો છે, કચ્છમાંથી તેમણે પોતાની સત્તાને સખળ કરી છે અને આમ ગુજરાતને વિકસાવી અને વિસ્તારી સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. ભૌગોલિક નજરે કચ્છ અને ગુજરાત એમ બે ભિન્ન પડી ગયેલા પ્રાકૃતિક ભૂમિભાગોએ આ રીતે ગજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને વ્યાપારિક સંબંધે પરંપરાથી 'ગુજરાત' તરીકે એકત્ર અનુભવી પોતાના જૂતકાળના એકસમાન એક જ ઇતિહાસમાંથી સમગ્રકારે સંસ્કારિતા અને રસિકતાનો વારસો મેળવ્યો છે. કચ્છના પુરાવશેષો એની સાખ પૂરે છે. આ અધ્યની મુચક કચ્છીમાં એક કહેલી છે :

રેણુખા બા રૂડી; પાં ધરખા ગુજરાતી,
પાંને કેર ધણી ?

“ અમારા રણમુખા વીરપુરુષો તો સર્વે આત્યા મક્કા અને દહે તેમના ગૂતકાળના ઇતિહાસની ગાથા માત્ર રહી છે. પાછળ અમે બરફકડી ગુજરાતીઓ રહ્યા છીએ તે પૂછીએ છીએ કે અમારા ગુજરાતનો નાથ કોણ ? ”

એક વખતની આ હતાશામાંથી ગુજરાતની અસ્થિતા જન્મી તો છે; પણ હજુએ અવતન ગુજરાત ઇતિહાસને ફરી ફરી એ જ પ્રશ્ન કરે છે કે ‘ ગુજરાતની સર્જાતી તવારિખમાં ગુર્જર સંસ્કૃતિનો સ્વામી કોણ ? ’

“ શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સભાસંગ્રહના કેટલાક હસ્ત-
લિખિત ફારસી ગ્રંથો : ઇતિહાસને લગતા ”

લેખક : દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સભા પાસે ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સખ્યા ઘણી મોટી નથી, છતાં તેમાં ઇતિહાસ, કાવ્ય, સાહિત્ય, પદ્ય-લેખન, સંગીત, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ, વૈદક, વાર્તા એવા એવા વિવિધ પગનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંનાં કેટલાક નાદર ને નાયાબ છે ઇતિહાસ સાથે સબંધ રાખનારાં આગ પાંચ પુસ્તક છે.

• તેમાં એક પુસ્તક તો એવું છે કે જેની નકલ બહુ જૂન જગ્યાએ જ મળી આવે છે. “આશુમે હિંદુસ્તાન”ની એક નકલ લંડનના સિટિય મ્યુઝિયમમાં છે બીજી ઓક્સફોર્ડની બોક્સિંગન લાયબ્રેરીમાં, તે ત્રીજી લંડનની ઈસ્ટિયા ઓફિસની લાયબ્રેરીમાં છે. હિન્દુસ્તાનમાં તો આ પ્રત સિવાય બીજી એક જ પ્રત છે કે જે જૂનાગઢના પદાધિકારી પાસે છે.

બીજો એવો ગ્રંથ “તારીખે જૂનાગઢ વ હાલા” દીવાન રણઠોડકજી અમરજી નાણાવગીનો રચેલો છે. આ પુસ્તકની એક નકલ લંડનના સિટિય મ્યુઝિયમમાં, બીજી મુનઈની ગેવલ ઓરિયન્ટલ સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં અને ત્રીજી જૂનાગઢની લાયબ્રેરીમાં છે શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સભાવાળી પ્રત અધૂરી છે, અને ફૂટેલી છે ફક્ત ૩૫ પાનાં આજ જળવાયાં છે, પરંતુ હાસિયામાં સુસ્કૃત નામો નામરી સિપિમાં લખેનાં હોવાથી તે નામો વાંચવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. આ પુસ્તક કાઠિયાવાડના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે એની પ્રત શુદ્ધ કરીને તેનો ચબ્દશ. અનુવાદ થવો જરૂરી છે. “સોરઠી તવારીખ” નામે ભાર્ગવતર બહાર પડ્યું છે, તે ભાર્ગવતર નથી, સાર છે.

“તારીખે પલ્લવ” અધૂરો ગ્રંથ છે પણ તે મૂલ્યવાન છે પણ પેસારા પર પણ તેમાંથી સારો માહિતી મળે છે. લખ્યા સાલ મળતી નથી એમણીસમી સહી હોઈ ચકે લેખકનું નામ અબ્દુલકરીમ આપવામાં આવ્યું છે.

“રત-પદમ” નામનું પુસ્તક ખાનેઝમાનના માનીતા સોમતી કવિ બજમીએ રચ્યું છે, અને ચાંદનચાંદ જહાંગીરને અર્પણ ક્યું છે (૬

સ. ૧૦૨૮) ચિત્તોડનો ઘેરે અલાહિદીન ખિલજી (૨૧) રત્નસેન અને (૫૬મ) પદ્માવતી, તેમજ અલાહિદીનના ચિત્તોડના વિજય સંબંધી પ્રકાશ નાખતી હકીકત એમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથની નકલ નથી બ્રિટિશ-મ્યુઝિયમમાં કે નથી એક્સફર્ડની બોક્સિંગન લાયબ્રેરીમાં કે નથી ઈન્ડિયા એફિસની લાયબ્રેરીમાં, એટલે તેટલે દરજ્જે એ કીમતી ગણાય. જૂનાગઢના દીવાન રજુએડજીની માલિકીનાં તથા તે સમયની પ્રધાનમુખ્ય વાંચવા તથા અભ્યાસ માટેના ઉત્સુક મુદ્રસ્થો પુસ્તકોની નકલો પોતાના ઉપયોગ માટે કરાવતા તે મુજબ દીવાન રજુએડજીએ પોતાને માટે કરાવેલી ખીજ ગ્રંથોની નકલ સાથે આ નકલ પણ શ્રી ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં આવી છે. આ નકલ હિ. સન. ૧૨૦૧ માં થયેલી છે. દીવાન રજુએડજીને માટે નકલ કરનારા લલિયા (કાતેબ) હમેશા બાહ્ય હોવાથી તેઓ ગ્રંથની શરૂઆત જેમ મુસ્લિમ લાઈબ્રેરી “ઝિન્નિત્તુલ્લાહ ઉર રહેમાન ઉર-રહીમ” અસ્લાહના પવિત્ર નામથી કરે છે, તેમ શ્રી મહાદેવ, શ્રીસદાશિવાય નમઃ જેવી રીતે એ બાહ્ય લલિયાઓ કરે છે. હિ. સ. ૯૧૭માં શેરશાહ માટે મોકલ મહમદ જયસીએ રત્નસેન અને પદ્માવતી એ નામે આ કથા બાવા(બાપા)માં લખી હતી, તે આ કથાનું મૂળ છે. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કોઈ પ્રતિદાસદારે કર્યો હામતો નથી.

મકાતે ખાતે અસ્લામી અનુલક્ષ્ય, એટલે સહેનશાહ અકબરના સમયના પ્રખ્યાત પડિત અનુલક્ષ્યને લખેલા પત્રો, ફરમાનો, અર્જીઓ, પ્રસ્તાવનાઓ, વગેરેનો સંગ્રહ તેમના બાણેજે કરેલો (હિ. સ. ૧૦૧૫). અકબરના સમયના અભ્યાસકોને આ સંગ્રહ બહુ ઉપયોગી છે. અનુલક્ષ્યને પોતાના લેખમાં કેટલાક ભારે ને અધરા શબ્દો વાપરેલા તેનો કોશ “ફરુહગે મકાતેખાતે અસ્લામી” એ નામે એ જ બાણેજે લખેલો છે. જૂનાગઢના નાગરો, તેમના કેટલાક કારસી બાવાના લલિયા તરીકે હિતમ કામ કરતા હતા એવા એક લલિયા નામે મથુરાપ્રસાદ બગવાનદાસ-વઢનબરા નાગરે હિ. સ. ૧૨૦૬ માં આ નકલો કરી છે.

પ્રતિદાસ બેડે સળધ રાખતા આ ગ્રંથોમાં “આરુને-હિન્દુસ્તાન” (“હિન્દુસ્તાનમાં અન્નવસ્થા એટલે જળવો”) એ ગ્રંથ પણ કીમતી છે. એ હસ્તલિખિત પ્રત પર નવમી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફેરન્સમાં જૂનાગઢના કાજી મહમદમિયા અખતરે એક રેસાલો-નિબંધ વાંચેલો તે સિવાય તેનો ખીજ કોઈ જગ્યાએ ઉલ્લેખ ના ઉપયોગ થયેલો જણવામાં આવતો નથી. એ ગ્રંથ કવિતાના રૂપમાં છે, અને જે જગ્યામાં ફિરદોસીએ શાહ.

નામું લખ્યું કે તે હદમાં એના રચનાગ્ર કવિ બિહરની શીરગ્રીએ એ દાન્ય લખ્યું કે, અને કવિનું કહેવું એવું છે કે કિંગ્ડોમીએ તો નહિ જોયેના બનાવોનું વર્ણન કર્યું છે, જ્યારે હું પોતે તો મારી આંખે જોયેના બનાવો વર્ણવું છું શહેનચાદ ચાહજદાનના એમાં બારેબારે વખાણ કે શહેનચાદ માદો પકતાં તેના ચારે શાહખદા તેની ગાદી લેવા માટે કેવી રીતે લડી પકયા ને પરગપર યુદ્ધ કર્યું, તેનું પોતાની નજરે જોયેની હકીકતનું ખ્યાન એમાં છે ચાહખદા મુસ્તાન મુગદનો એ ખાસ કવિ હતો, એટલે એ પક્ષની અદરની વાતો એ જાણતો હતો, એટલે એ જે હકીકત કહે કે તે ન માનવા જેવી ન કહેવાય ચાહજદાનની ખીમારી, મુરાદની કેદ, મુસ્તાન દારાશિકોહ જે અમદાવાદનો સૂરો હતો તેની તાજપોશી, ખૂતમો, ચૂરતની લૂટ અને તેની બધી ત્યાંસુધીની first hand હકીકત એમાં છે એટલે ઔરંગઝેમ સખધી એવા જ પ્રકારની હકીકતોનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે

‘ રુકાતે રજુઝકલ ’ એટલે રજુઝકલએ લખેના પત્રો તથા “ તસની કાતે મુમદરામ ” એ નામના સમહોમાથી પણ સોરકને લખતી કાંઈ કાંઈ હકીકત મળી આવે છે

“ મજમે ઉતખદગેન ’ નામનો ગ્રંથ જો કે ઇતિહાસને લગતો નથી તોપણ એ હાવના સમયને માટે તો નોંધવાલાયક બેનમૂન ગ્રંથ છે એનો લેખક સમ્રાટ ચાહજદાનનો મોટો ચાહખદો દારાશિકોહ છે દારાશિકોહને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી સારી માહિતી હતી આ પુસ્તકમાં હિંદુશાસ્ત્રો તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો પગિયમ તેજે ધણી ઉમદા ને શાસ્ત્રીય ફારસી ભાષામાં કરાંચો છે પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ શિવની ત્રિમૂર્તિ, ત્રિગુણત્વ સત્ત્વ, રાજસ, તમસ, નિરાકારત્વ, સાક્ષાત્કારત્વ, વગેરે હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોનાં અંગોનું ધણી ઉત્કૃષ્ટ રીતે તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મુસ્તાન દારાશિકોહને સૂરીવાદનો પણ જ્ઞાન હતો, એટલે તે સખધે પણ એમાં ઉક્તેષ છે આ પુસ્તક હપાઈ ગયું છે, અને તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ થયું છે, પરંતુ તેની ખાતમાનોંધ કરવા જેવી એ હકીકત લાગી કે દીવાન રજુઝકલએ કેટલા ખાસ લદિવાઓ ગળી તેમની ખાસે પોતાના વિસ્તૃત અજ્ઞાસ તેમજ પુસ્તકલય માટેનો સોખ પૂરો પાડવા ધણી ફારસી ગ્રંથોની નકલ કરાવેલી, તેવા એક લદિવાનું નામ મહેતા ચકરપસાદ નરજેરામ હતું તે પણ જૂનાગદનો વાની હતો આ પુસ્તકની નકલ તેને હાથે થઈ છે.

શ્રી ફૌજી સુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં દીવાન રજુકોડણના સંગ્રહમાંના ધણા ગ્રંથો આવ્યા છે. તે દરેક પર એમની પોતાની મહોર છે. સાહિત્ય, કાવ્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંબંધના એ ગ્રંથો છે. તે ઉપરથી દીવાન રજુકોડણ તે વખતની આલવી બાષામાં સંસ્કૃત ને ફારસીમાં મળી આવતા ઉત્તમ ગ્રંથો મેળવી અને અલખત તેનો અભ્યાસ કરવાની કેટલી બધી કાળજી રાખતા તે જણાઈ આવે છે.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો સિવાય બીજા પશુ કેટલાક મુદ્દમાન ગ્રંથોની પ્રતિઓ સભા પાસે છે તેની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ અણુધાર્યા સંન્મેગોને લીધે ટીક્ષ્ણમાં પડ્યું છે, પશુ હવે તે કામ હાથમાં ધરવામાં આવશે.

બાઈ મુહમ્મદ હમર “કેકિલ” પાસે એ બાબતની એક યાદી તૈયાર કરાવવામાં આવી છે, તેનો ઉપયોગ આ લેખમાં કેટલેક દરજ્જે કરવામાં આવ્યો છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

સુજરાતના ઇતિહાસના સાધનો હજુ અપ્રકટ ફારસી ગ્રંથોમાંથી મળી આવવાનો કેટલો બધો સંભવ છે, બલકે તે વિશે ખાતરી છે કે મળી આવશે જ, એ હકીકત બારપૂર્વક જણાવવા માટે સુજરાતની માત્ર એક જ સંસ્થા પાસેથી પશુ કેટલો મદદ મળી શકે તે બતાવવા માટે જ આ દ્રષ્ટિ લેખ લખ્યો છે.

નામું લખ્યું છે તે છંદમાં એના રચનાર કવિ બિહારી શીશગીએ એ કાવ્ય લખ્યું છે, અને કવિનું કહેવું એવું છે કે ફિરોઝીએ તો નહિ જોયેલા બનાવોનું વર્ણન કર્યું છે, જ્યારે હું પોતે તો મારી આંખે જોયેલા બનાવો વર્ણવું છું. શહેનશાહ શાહજહાનનાં એમાં કાશીભાઈ વખાણ છે. શહેનશાહ મારો પડતાં તેના આરે શાહજહાન તેની માદી સેવા માટે કેવી રીતે લડી પડ્યા ને પરસ્પર યુદ્ધ કર્યું, તેનું પોતાની નજરે જોયેલી હકીકતનું ખ્યાન એમાં છે. શાહજહાન સુલ્તાન મુરાદનો એ ખાસ કવિ હતો, એટલે એ પક્ષની અંદરની વાતો એ જાણતો હતો; એટલે એ જે હકીકત કહે છે તે ન માનવા જેવી ન કહેવાય શાહજહાનની ખીમારી, મુરાદની કેદ, સુલ્તાન દારાશિકોહ જે અમલવાદનો સૂચો હતો તેની તાજપોશી, ખૂતમો, ચૂરતની લૂટ અને તેની બધી ત્યાંમુધીની first hand હકીકત એમાં છે. એટલે ઔરંગઝેમ સંબંધી એવા જ પ્રકારની હકીકતોનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

“રુક્ષતે રણુઝોડ” એટલે રણુઝોડએ લખેલા પત્રો તથા “તસગી-હાતે મુમટરામ” એ નામના અંગ્રેજોમાંથી પણ મોરકને લગતી કાંઈ કાંઈ હકીકત મળી આવે છે.

“મજમે ઉલખદરૈન” નામનો ગ્રંથ જો કે ઇતિહાસને લગતો નથી તોપણ એ હાલના સમયને માટે તો નોંધવાલાયક બેનમૂન ગ્રંથ છે એનો લેખક સમ્રાટ શાહજહાનનો મોટો શાહજહાન દારાશિકોહ છે. દારાશિકોહને હિંદુ તરજ્જાનની ધણી સારી માહિતી હતી આ પુસ્તકમાં હિંદુઓ તથા તરજ્જાનનો પરિચય તેણે ધણી ઉમદા ને શાસ્ત્રીય ફારસી ભાષામાં કરાવ્યો છે. પ્રકૃતિ, પરમાત્મા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવની ત્રિમૂર્તિ, ત્રિગુણત સર્વ, રાજસ, તમસ, નિરાકારત્વ, સાક્ષાત્કારત્વ, વગેરે હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોનાં અંગોનું ધણી ઉત્કૃષ્ટ રીતે તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સુલ્તાન દારાશિકોહને સૂફીવાદનો પણ ગોખ હતો, એટલે તે સંબંધે પણ એમાં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તક હપાઈ ગયું છે, અને તેનું અંગ્રેજીમાં કાષ્ઠાંતર પણ થયું છે, પરંતુ તેની આગળનાં નોંધ કરવા જેવી એ હકીકત લાગી કે હિવાન રણુઝોડએ કેટલા ખાસ લલિયાઓ ગળી તેમની પાસે પોતાના વિમૂત અજ્ઞાસ તેમજ પુસ્તકાલય માટેનો શોખ પૂરો પાડવા ધણી ફારસી ગ્રંથોની નકલ કરાવેલી, તેવા એક લલિયાનું નામ મહેતા કરપ્રસાદ નરસેરામ હતું. તે પણ જૂનામદનો વરની હતો. આ પુસ્તકની તેને હાથે થઈ છે.

શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં દીવાન રજુકોડીના સંગ્રહમાંના ઘણા ગ્રંથો આવ્યા છે. તે દરેક પર એમની પોતાની મહોર છે. સાહિત્ય, કાવ્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંબંધના એ ગ્રંથો છે. તે ઉપરથી દીવાન રજુકોડી તે વખતની ચાલતી ભાષામાં સંસ્કૃત ને ફારસીમાં મળી આવતા ઉત્તમ ગ્રંથો ગેળવી અને અલખત તેનો અભ્યાસ કરવાની કેટલી બધી કાળજી રાખતા. તે જણાઈ આવે છે.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો સિવાય બીજા પણ કેટલાક મૂલ્યવાન ગ્રંથોની પ્રતિઓ સભા પાસે છે. તેની યાદી અસિદ્ધ કરવાનું કામ અણુધાર્યા સંમ્મેગેને લીધે હીલમાં પડ્યું છે, પણ હવે તે કામ હાથમાં ધરવામાં આવશે.

ભાઈ મુહમ્મદ ઉમર “કાકિલ” પાસે એ બાબતની એક યાદી તૈયાર કરાવવામાં આવી છે, તેનો ઉપયોગ આ લેખમાં કેટલેક દરજ્જે કરવામાં આવ્યો છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનો હજુ અગ્રકટ ફારસી ગ્રંથોમાંથી મળી આવવાનો કેટલો બધો સંભવ છે, બલકે તે વિશે ખાતરી છે કે મળી આવશે જ, એ હકીકત બારપૂર્વક જણાવવા માટે ગુજરાતની માત્ર એક જ સંસ્થા પાસેથી પણ કેટલો મદદ મળી શકે તે બતાવવા હું લેખ લખ્યો છે.